

RÜSTEMÎLER DÖNEMİNDE İTİKÂDÎ İSLAM MEZHEPLERİ

(Yüksek Lisans Tezi)

Zikrullah Alim

Kütahya-2023

T.C.
KÜTAHYA DUMLUPINAR ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

RÜSTEMÎLER DÖNEMİNDE İTİKÂDÎ İSLAM MEZHEPLERİ

Danışman:

Prof. Dr. Rifat TÜRKEK

Hazırlayan:

Zikrullah ALİM

Kütahya-2023

Kabul ve Onay

KÜTAHYA DUMLUPINAR ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

Temel İslam Bilimleri Ana bilim dalında, 202285551035 öğrenci numaralı, Zikrullah Alim'in hazırlamış olduğu "Rüstemiler Döneminde İtikâdî İslam Mezhepleri" başlıklı yüksek lisans tez çalışması ile ilgili tez savunma sınavı jüri tarafından yapılmış ve adayın tezinin OY BİRLİĞİ / OY ÇOKLUĞU ile kabul edilmesine karar verilmiştir.

18/12/2023

Tez Jürisi	İmza	
	Kabul	Ret
Prof. Dr. Rifat TÜRKEL		
Doç. Dr. Mehmet ÇELENK		
Dr. Öğr. Üyesi Yusuf SANSARKAN		

Doç. Dr. Eray ACAR

Enstitü Müdürü

Bilimsel Etik Bildirimi

Yüksek Lisans tezi olarak hazırladığım “Rüstemiler Döneminde İtikâdî İslam Mezhepleri” adlı çalışmanın öneri aşamasından sonuçlandığı aşamaya kadar geçen süreçte bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle uyduğumu, tez içindeki tüm bilgileri bilimsel ahlak ve gelenek çerçevesinde elde ettiğimi, tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığımı, bu çalışmamda doğrudan veya dolaylı olarak yaptığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu beyan ederim.

18/12/2023

Zikrullah Alim

Özgeçmiş

9 yaşında hafızlığını tamamladı. Ardından memleketi Hoten’de Arapça eğitime başladı. 2013-2016 yılları arasında Mısır’da okudu. Mart 2016 yılında Türkiye’ye geldi. Aynı yıl Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde eğitime başladı. 2020 yılında Fakülteden mezun oldu. Aynı yıl Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalında İslam Mezhepleri Tarihi alanında yüksek lisansa başladı. 2022 yılında Diyanet İşleri Başkanlığında Kuran Kursu öğreticisi olarak göreve başladı. Arapça bilmektedir. Ana dili Uygurcadır. Evli ve bir çocuk babasıdır.

ÖZET

RÜSTEMÎLER DÖNEMİNDE İTİKÂDÎ İSLAM MEZHEPLERİ

Zikrullah ALİM

Yüksek Lisans Tezi, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Rifat TÜRKEK

Aralık, 2023, 169 sayfa

Rüstemîler Devleti, Hâricîler'in kollarından biri olan İbâzîler tarafından kurulmuştur. Devletin kurulmasında Kuzey Afrika'da bulunan Berberî kabilelerin desteği önem arz etmektedir. Berberîler bölgenin yerli insanlarıdır. Onlar Müslümanların fetih hareketleri sonucunda İslamiyet'i kabul etmiş, daha sonra bölgedeki İbâzî davetçilerin yoğun çabaları üzerine İbâzîliği benimsemişlerdir. Dolayısıyla İbâzîler tarafından kurulan bu devlet, İbâzîler'in imamet düşüncesi ve sosyal eşitlikle ilgili teorilerinin pratiğe geçirilmesi için adeta meydan hazırlamıştır. Hicri ikinci yüzyılın son çeyreğinde İmam Abdurrahman b. Rüstem tarafından kurulan Rüstemiler Devleti, bölgedeki İbâzîler'in bir şemsiye altında toplanmalarını sağlamış, hatta Hâricîler'in diğer kolu olan Sufîler de İbâzî imametine biat etmiştir. Böylece İslam dünyasında dağınık halde bulunan İbâzîler bu gelişmeden son derece memnun kalarak zamanla devletin başkenti olan Tahert'e akın etmeye başlamıştır. Bu çerçevede diğer bölgelerde olduğu gibi Rüstemîler Devleti'nde varlığını sürdürmekte olan kimseler arasında da çeşitli ihtilaflar ortaya çıkmıştır. Burada İbâzîler tarafından "imam" denilen yani devlet reisinin bu sorunları çözüme kavuşturma yolundaki metot ve uygulamaları, devletin başına geçen her yöneticiye göre farklılık arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Hâricîler, İbâzîler, Kuzey Afrika, Mezhep, Rüstemiler Devleti.

ABSTRACT**Islamic Theological Sects in the Rustamid Period****Zikrullah ALİM****Master's thesis, Basic Islamic Sciences****Supervisor: Prof. Dr. Rifat TÜRKEK****December 2023, 169 pages**

The Rustemi State was founded by the Ibazi, one of the branches of the Kharijis. The support of the Berber tribes in North Africa is of importance in the establishment of the state. The Berbers are the indigenous people of the region. They accepted Islam as a result of the Muslim conquest movements, and then adopted Ibazism after the intensive efforts of the Ibazi invitees in the region. Therefore, this state, which was founded by the Ibazi for the first time in the history of Islamic sects, has almost prepared an opportunity for the implementation of the Ibazi's theories about imamate and social equality. The Rustemi state, founded by Imam Abdurrahman b Rustem in the last quarter of the second century of the Islamic calendar, enabled the Ibazi people in the region to gather under one umbrella, and even the Sufri, the other branch of the Kharijis, swore allegiance to the Ibazi imamate. Thus, Ibazi people who are scattered in the Islamic world were extremely satisfied with this development and started to flock to Tahert with time, which is the capital of the state. Within this framework, as in other regions, various conflicts have arisen between the people who continue to exist in the Rustemi State. Here, the methods and practices of the head of state, who is called "imam" by the Ibazi, to solve these problems, differ according to each ruler who heads the state.

KeyWords: Kharijites, Ibadis, North Africa, Sect, Rustamids.

ÖNSÖZ

İslam orduları Hz. peygamber zamanında olduğu gibi, Hulefâ-yi Raşidin (İlk dört halife) döneminde de fetih hareketine devam ettirmiş özellikle Hz. Ömer'in halifelik yaptığı 10 yıllık kısa bir sürede Filistin, Ürdün, Suriye, Irak, Mısır ve İran gibi bölgeler tamamen bu fetih hareketleri neticesinde İslam'ın hakimiyetine geçmiştir. Bu coğrafyanın İslamlaşmasından sonra Müslümanlar fetih hareketlerini sürdürmek üzere Orta Asya ve Kuzey Afrika bölgelerine yönelmiş, Emevî komutanı Ukbe b. Nâfi'nin önderliğini yaptığı İslam ordusu kuzey Afrika'da roma orduları ile ciddi kanlı mücadele vermiş, çatışma sonucunda Müslümanların üstünlüğü ile sonuçlanan bu mücadelede içinde Tahert şehrinin de bulunduğu bölge fethedilmiştir. Bu tarihten beri Emevîler ve Abbasîler tarafından atanan valiler bölgeyi yönetmişlerdir.

Emevîler ile Abbâsîler'in hakimiyet başında olduğu dönemde Hâricîler'e karşı merkezi yönetimin yürütmüş olduğu sıkı takip ve baskılar sonucunda artık Hâricîler'in benimsedikleri imamet anlayışı ve diğer ideolojilerini yaşatma konusunda daha güvenli bir yer arayışı içerisine girmelerine neden olmuştur. Bundan dolayı Haricîler çeşitli coğrafya ya yayılmışlardır. Bunlardan özellikle Afrika kıtasında yer alan Mağrib bölgesinde Hâricîliğin en ılımlı kolu olarak bilinen İbâzîlik ciddi anlamda halk tarafından benimsenmiştir. Ortaya çıktığı ilk başlarda çöl ve kabile hayatı yaşamakta olan Hâricîler, Emevîler ve Abbasîler döneminde birden çok isyan hareketine önderlik etmiştir. Genel olarak baktığımızda Hâricîler Ortadoğu, Horasan-Mâverâû'n-Nehir, İran, Arap yarımadası ve Endülüs gibi neredeyse İslam dünyasının her bölgesinde isyan hareketi başlatmışlardır. Özellikle Abbasîler döneminde gerçekleştirilen Hâricî hareketleri, dönemin hükümdarlarını onlara karşı koyma anlamında ciddi zorluklar

yaşamısına neden olmuştur. Konuya Hâricîler açısından bakıldığında ise onlar, bazı kayıplar yaşasa da kendilerine olan özgüveninin daha da arttığını ifade etmek mümkündür. Ne var ki Abbâsîler, devletin doğu kısmındaki problemleri çözmek için yoğun bir çaba gösterirken, devletin batı kısmında ortaya çıkan sorunlara aynı hassasiyeti göstermekte aciz kalmıştır. Bölgede merkezi yönetimden bağımsız hanedanlıklar ortaya çıkmaya başlamıştır.

Mağrib'in İslamiyet'i kabul ettikten sonra Hâricîler'in organize etmesi sonucu, bölge isyanlarla çalkalanmış, bu isyanlardan ciddi anlamda başarı elde etmişlerdir. Mağrib'in, Abbâsîler'in merkezi yönetiminden uzak bir coğrafyada olmuş olması Hâricîler'in lehine olmuştur.

Bu olumlu gelişmeler neticesinde Mağrib'in sicilmase bölgesinde Haricî-Sufrîler'in yönetim tarzını kabul ettikleri Midrârîler Devleti (140/785), Orta Mağrib'te yer alan Tahert bölgesinde ise Haricî-İbâzîler'in yönetim tarzını benimsedikleri Rüstemîler Devleti (160/777) kurulmuştur. Rüstemîler Devleti'nin kurulması ile dağınık halde yaşayan İbâzîler bir araya gelmiş, bölgedeki Sufrîler de İbâzî imametine biat etmişlerdir. İbâzîler'in imametle ilgili düşünceleri ve yönetim anlayışlarının pratiğe dökülmüş halı olan Rüstemîler Devleti'nde İbâzîler'in yanı sıra Hâricîler'in diğer kolu olan Sufrîler, Vâsîlî ve Şia gibi çeşitli fırka mensupları da bulunmaktadır. Her toplumda olduğu gibi Rüstemîler Devletinde de birden çok ayaklanma ve ihtilaf söz konusudur. Bu olaylara karşı yöneticilerin tutumları farklılık arz etmektedir. Bu bağlamda bazı yöneticiler ortaya çıkan kargaşalara yönelik müzakere ve fikir alışverişi gibi yumuşak gücü kullanırken, kimi yöneticiler de direkt olarak askeri müdahale yolunu tercih etmiştir. Bu bakımdan İbâzîler'in tarih sahnesinde ilk defa deneyimledikleri devlet

yönetimi, İbâzî inanç esasları, imamet anlayışları ve diğer fırkalarla ilişkileri gibi konular araştırma sorularını oluşturmaktadır.

Çalışmamız iki bölüm halinde planlanmıştır. Birinci bölümde Rüstemîler Devleti'nin kuruluşuna geçmeden önce bölgenin demografik yapısı, Müslümanların Kuzey Afrika'yı fetih sürecinden kısaca bahsedilmiştir. Daha sonra İbâzîliğin bölgeye girişi ve Rüstemi Devleti'nin kuruluşundan yıkılışına kadar geçen süreci ele alınmıştır. İkinci bölümünde ise Rüstemi Devleti'ndeki İtikâdî mezheplerden bahsedilmiştir. Başta devletin kurulmasında önemli bir yere sahip olan İbâzîlikle ilgili bilgi verilmiş, daha sonra İbâzîler'in Kuzey Afrika'daki durumu, onların önemli temsilcileri ve devlete etkisinden bahsedilmiştir. İbâzîlikle ilgili kısımdan sonra, Sufrîler'den bahsedilmiştir. Onların genel durumu değerlendirilmiş, İbâzîlerle ilişkisine değinilmiştir. Son kısmında ise bölgede varlığını sürdüren Vâsılî ve diğer mezheplerle ilgili bilgiler verilmiş, onların İbâzîlerle ilişkisi ve önemli temsilcileri konu edinmiştir.

Son olarak gerek konunun seçilmesinde gerekse yaptığımız görüşmelerde engin bilgilerini, birikimlerini ve tecrübelerini benimle paylaşan tez danışmanım Prof. Dr. Rifat TÜRKEL hocam'a, çalışmayı okuyarak gerekli düzeltmeleri yapan saygıdeğer meslektaşım Ömer ERKO hocama ve değerli arkadaşım Memet Tohti ATAWULLAH'a minnet borçluyum. Ayrıca çalışma esnasında maddi ve manevi destekleriyle beni hiçbir zaman yalnız bırakmayan Abulkasim ağabeyime, tezi okuyarak çalışmanın dil probleminin çözümü, zaman ve tahammül noktasında desteğini hissettiğim ve dualarıyla daima benimle olan sevgili eşim Sümeyye ALİM'e; eğitimime katkıda bulunan ve burada isimlerini zikredemediğim tüm hocalarıma teşekkürü bir borç bilirim.

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa</u>
ÖZET	v
ABSTRACT	vi
ÖNSÖZ	vii
İÇİNDEKİLER	x
KISALTMALAR LİSTESİ	xii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

RÜSTEMİLER DEVLETİ

1.1. BÖLGENİN DEMOGRAFİK YAPISI, DİLİ VE DİNİ	8
1.2. MÜSLÜMANLARIN AFRIKA'YI FETHİ	10
1.3. İBÂZÎLİĞİN KUZEY AFRIKA'YA GİRİŞİ	16
1.4. RÜSTEMİ DEVLETİNİN KURULUŞU VE GELİŞMESİ	23
1.4.1. Abdurrahman b. Rüstem Dönemi (160-171/777-787)	27
1.4.2. Abdulvahhab b. Abdurrahman Dönemi (171-208/787-823)	36
1.4.2.1. Hevvâre Hareketi	39
1.4.2.2. Halefiyye Hareketi	42
1.4.3. Ebu Said el-Eflah Dönemi (208-258/823-872)	46
1.5. RÜSTEMİLER DEVLETİNİN DURAKLAMA VE GERİLEMESİ	49
1.5.1. Ebû Bekir b. el-Eflah Dönemi (258-260/872-874)	49
1.5.2. Ebü Yakzân Muhammed b. el-Eflah Dönemi (260-281/874-894)	52
1.6. RÜSTEMİLER DEVLETİNİN YIKILMASI	55
1.6.1. Ebü Hâtim Yusuf b. Muhammed Dönemi (281-294/894-906)	55
1.6.2. Yakzân b. Muhammed Dönemi (294-296/906-909)	61
1.7. RÜSTEMİLER DEVLETİNDE İLMİ VE KÜLTÜREL ORTAM	64
1.8.1. Başlıca İlim ve Kültür Merkezleri	67
1.8.1.1. Cami	67
1.8.1.2. Küttâb	70
1.8.1.3. Medrese	71
1.8.1.4. Kütüphane	72

İKİNCİ BÖLÜM

RÜSTEMİLER DEVLETİNDE İTİKÂDÎ İSLAM MEZHEPLERİ

2.1. HAVÂRİC	75
2.1.1. İbâzıyye	81
2.1.1.1 Rüstemîler Dönemi Afrika İbâzîliği	84
2.1.1.2. İbâzıyye'nin Fırkalara Bölünmesi	91
2.1.1.2.1. Nükkâriyye	92
2.1.1.2.2. Neffâsiyye	97
2.1.1.2.3. Furâsiyye	99
2.1.1.2.4. Hüseyniyye	100
2.1.1.2.5. Sekkâkiyye	102
2.1.1.3. Dönemin İbâzî Âlimleri	103
2.1.1.4. Rüstemîler'de İbâzîliğin Etkisi	109
2.1.1.5. İbâzîliğin İmamet Anlayışının Rüstemîler Dönemindeki Yansımaları	113
2.1.1.5.1. Zuhur İmameti	114
2.1.1.5.2. Difa' İmameti	116
2.1.1.5.3. Kitmân İmameti	117
2.1.1.5.4. Şira' İmameti	119
2.1.2. Sufriyye	121
2.1.2.1. Sufriyye-İbâzıyye ilişkisi	123
2.2. MU'TEZİLE.....	125
2.2.1. Vâsiliyye Hareketi	128
2.2.1.1. Vâsiliyye-İbâzıyye ilişkisi	132
2.3. FIKHÎ MEZHEPLER.....	137
2.3.1. Mâlikî Mezhebi.....	137
2.3.2. Hanefî Mezhebi	141
SONUÇ	144
KAYNAKÇA	146
DİZİN	154

KISALTMALAR LİSTESİ

A.Ş.	Anonim Şirketi
b./İbn	Oğul, oğlu
bt./bint.	Kız, kızı
b.y.	Basım yeri
c.	Cilt
çev.	Çeviren
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
ed.	Editor
h.	Hicri
haz.	Hazırlayan
Hz.	Hazreti
İSAM	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi
m.	Miladi
nşr.	Neşreden
ö.	Ölüm tarihi
s.	Sayfa
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
Thk.	Tahkik eden

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu

Araştırmamızın konusu, İslam mezhepleri tarihinde isyanları ile ön plana çıkan Hâricîliğin bir alt kolu olarak bilinen İbâzîler'in kurduğu Rüstemîler Devleti'ndeki itikadi İslam mezhepleri ve ana hatlarıyla bu dönemdeki mezhepler arası ilişkilerin durumu.

2. Araştırmanın Amacı

İslam mezhepleri tarihinde ilk başlarda siyasi nedenlerden dolayı ortaya çıkmış, daha sonra itikadi bir mezhep hüviyeti kazanan Hâricîler'in bir alt kolu olan İbâzîler'in imametle ilgili düşüncelerinin pratiğe dökülmesi açısından önem arz eden Rüstemîler Devleti'ndeki çeşitli fırkaların tespit edilmesi ve söz konusu fırkaların İbâzîler'le ilişkilerinin ortaya konulmasıdır. Bunu yaparken konunun daha anlaşılır hale gelmesi bakımından İbâzîler'in Kuzey Afrika'ya girişi, Rüstemîler Devleti ve yöneticileri hakkında ana hatlarıyla bilgi verilmiştir. Daha sonra tezimizin ana omurgasını oluşturacak olan ikinci bölümünde Rüstemîler Devleti'ndeki itikadi İslam mezhepleri tespit edilerek, bu fırkaların bölgedeki faaliyetleri ve birbirleri ile ilişkisi özellikle İbâzîler'in diğer fırkalara karşı tutumu ortaya konulmak istenmiştir.

3. Araştırmanın Yöntemi

Çalışmamızda araştırma yöntemlerinden Doküman inceleme yöntemi kullanılmıştır. Doküman inceleme yöntemi, yazılı belgeler, basılı ve elektronik materyallerin içeriğini titizlikle ve sistematik olarak analiz etmek için kullanılan bir

Nitel araştırma yöntemidir.¹ Doküman analizi metodu, tarihi olan bilimler tarafından kullanılır, dolayısıyla bu metot olmuş, bitmiş olayların araştırılmasını ifade etmektedir.² Bu çerçevede çalışmamızda İslam Mezhepleri tarihi alanında yazılmış klasik kaynak türündeki eserlerden istifade edilmeye özen gösterilmiştir. Bunu yaparken İbâzîlerle ilgili ulaşabildiğimiz klasik kaynaklar başta olmak üzere İslam tarihi alanında yazılmış eserlerden de faydalandık. Çalışmamızın birinci bölümünde Rüstemîler Devleti'nin kurulması, gelişmesi ve yıkılış safhaları ele alırken, konumuz olan Rüstemîler Devleti mevzu bahis olan gerek klasik kaynaklar gerekse de günümüzde yapılmış güncel çalışmalardan istifade edilmiştir. İkinci bölümünde itikadı İslam mezhepleri ele alırken ilk önce ulaşılan birinci el kaynaklar kullanılmış, yeri geldiğinde günümüzde İbâzîliğin varlığını sürdürmekte olduğu Cezayir, Fas, Tunus gibi ülkelerde hem de Türkiye'de yapılmış çalışmalardan da istifade edilmiştir.

Çalışmamızda mevzu bahis olan müellifler ile yöneticilerin ölüm ve vefat tarihleri birlikte verilmesine özen gösterilmiştir. Söz konusu bilgilerine ulaşamadığımız yazarlardan duruma göre bazılarının sadece ölüm tarihi verilmiş, bazılarının da vefat tarihi verilmiştir. Rüstemîler Devleti'nin imamlarının yöneticilik yaptığı süreleri verilirken, konunun daha iyi anlaşılabilmesi açısından hicri ve miladi takvim birlikte verilmiştir. Çalışmamızda verilen tarih bilgiler İslam Ansiklopedisine, uygun bir şekilde verilmeye özen gösterilmiştir. Dipnot kısmında ise Arapça-Türkçe kaynaklar, Tez, kitap

¹ Bilge Kırıl, "Nitel Bir Veri Analizi Yöntemi Olarak Doküman Analizi", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 15 (2020), 173.

² Niyazi Akyüz – İhsan Çapcıoğlu (ed.), *Ana Başlıklarıyla Din Sosyolojisi* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2018), 205.

ve makale başlığı, yazar ismi gibi veriler İsnad atıf sisteminin 2. edisyonuna uygun bir şekilde verilmiştir.

4. Konuyla İlgili Önceki Çalışmalar

İslam Mezhepleri Tarihi ilminde önemli bir yere sahip olan Hâricîler'in alt kollarından biri olarak bilinen İbâzîler'in tarih sahnesinde ilk defa kurdukları Rüstemiler Devleti, İbâzîliğin itikat ve imametle ilgili görüşlerinin pratiğe dökülmesi bakımından oldukça önem arz etmektedir. Hicri 160-296 yılları arasında hüküm süren bu devletin bireyleri, çeşitli mezhep mensupları ve farklı etnik kökene sahip kişilerden oluşmaktadır. Ancak söz konusu döneme ait çalışmalara baktığımızda Rüstemîler Devleti'nin genellikle tarihi açısından ele alındığını gözlemlemek mümkündür. Oysaki bu dönem İbâzîler'in ilk defa kurdukları devlet olması ve içerisinde farklı mezhep mensuplarının da bulunması bakımından İslam Mezhepleri Tarihi perspektifinden incelenmeye tabi tutulması önem arz etmektedir.

Konu ile ilgili daha önceden yapılmış olan şu çalışmalara rastlamaktayız:

1. Mehmet Salih Arı, Hâricîler'in kurduğu devlet Rüstemîler adı ile Bilge adamlar yayınevinde neşredilen Rüstemîler Devleti'nin tarihi ve imamların yürüttüğü siyasetinin daha ön plana çıktığı bir eser kaleme almıştır. Yazar, Rüstemîler Devleti'ni dört bölüm üzerinde incelemeye tabi tutmuştur. Birinci bölümü dokuz başlığa ayırmış, genel olarak Rüstemîler Devleti'nin kuruluşu, Hariciliğin Kuzey Afrika'da yayılması ve şura meselesinden bahsetmiştir. İkinci bölümünde İmam Abdurrahman'ın vefatından sonraki meseleler, devletin yıkılış safhasına kadar göreve gelen yöneticilerin durumu ve farklı isyan hareketlerinden bahsedilmiştir. Üçüncü bölümünde Rüstemîler dönemindeki kültür ve medeniyetten söz etmiştir. Dördüncü bölümünde ise Rüstemîler

Devleti'nin diğer devletlerle ilişkilerinden söz edilmiştir.³ Ulaşabildiğimiz bilgiler çerçevesinde “Hâricîler'in kurduğu devlet Rüstemîler” adlı bu eser Türkiye’de kaleme alınan ve kitap halinde neşredilen yegâne eserdir. Çalışmamızda çokça istifade ettiğimiz ve Rüstemîler dönemi çalışmalarına ilham verici nadir eserlerden biri olduğu kanaatindeyiz.

2. Mehmet Mahfuz Söylemez, Afrika’da kurulan ilk İslam kentlerinden: Tahert adı altında İslami ilimler Dergisinde Rüstemîler Devleti’nin başkenti olan Tahert şehrini konu edinen ilmi bir makale yayınlanmıştır. Yazar makalesinde Tahert şehrinin kuruluş aşamasından bahsettikten sonra şehrin demografik yapısı ile ilgili başlıkta buranın sahiplerinin Berberîler olduğu kanaatine varmıştır.⁴ Şehrin siyasi tarihini ise Rüstemîler Devleti’nin ilk İmamı Abdurrahman b. Rüstem ile başlatmıştır. Yazar, İbn Rüstem’i adeta Hz. Ömer’in yönetim anlayışını benimsediğini iddia ederek onun vefatından sonraki devlet başkanının seçilmesi için 6 kişilik bir şura heyeti oluşturduğunu örnek olarak vermektedir.⁵ Şura heyetinde ise oğlu Abdulvahhab da bulunmaktadır. Ancak burada dikkatimizi çeken husus, Hz. Ömer oğluna seçme hakkı vermiş, yalnız seçilme hakkı vermemiştir. İbn Rüstem ise oğlu Abdulvahhab’a seçme hem de seçilme hakkı tanıdığı görmekteyiz.⁶ Ayrıca Hz. Ömer şura heyetine üç günlük

³ Mehmet Salih Arı, *Haricilerin Kurduğu Devlet; Rüstemiler* (Van: Bilge Adamlar, 2009), 181.

⁴ Mehmet Mahfuz Söylemez, “Afrika’da Kurulan İlk İslam Kentlerinden: Tahert”, *İslami İlimler Dergisi* 1/10 (2015), 13.

⁵ Söylemez, “Tahert”, 16.

⁶ İbn Sellâm el-İbâdî, *Kitâbün fîhî Bed’ü'l-İslâm, Bir Hâricî/İbâdî Kroniği*, çev. Mehmet Nurullah Aydın – Selim Yılmaz (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019), 60.

bir süre tanırken İbn Rüstem ise iki aylık bir süre vermiştir. Dolayısıyla İbn Rüstem'in tam anlamıyla Hz. Ömer'i örnek aldığı kanaatine varmak güçtür.

3. Mehmet Mahfuz Söylemez, İlk Haricî Devlet: Rüstemîler (160-297/777-909) adında dönemi tarihi açıdan değerlendiren ilmî makale yayınlanmıştır. Bu çalışma, Rüstemîler Devleti'ni beş tane başlık altında incelemeye tabi tutmuştur. Sırayla Kuzey Afrika'ya İbâzîliğin girişi, devletin kuruluşu, devletin yükselişi, devletin yıkılışı ve kültürel ortam ele alınmıştır. Bu makale diğer çalışmalardan farklı olarak Daru'd-Duyuf, İmamet ve Hisbe teşkilatı gibi devletin kurumları hakkında özet bilgi içermektedir.⁷

⁷ Mehmet Mahfuz Söylemez, "İlk Harici Devlet: Rüstemîler (160-297/777-909)", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/4 (1998), 20.

BİRİNCİ BÖLÜM:

RÜSTEMİLER DEVLETİ

Rüstemîler Devleti hicri 160 yılında Kuzey Afrika veya Orta Mağrib olarak adlandırılan bölgede kurulmuştur. Devlet, kurucusu olan Fars asıllı Abdurrahman b. Rüstem'e nispetle "Rüstemîler" ismini almıştır.⁸ Devletin başkenti olan Tahert, İbn Rüstem liderliğinde h. 150 yıllarında inşa edilmiştir. Rüstemi Devleti'nin hicri 160 yılında resmen kurulması ile kısa sürede göze görünür şekilde ilerleme kat etmiştir. Özellikle iktisadi ve kültürel anlamda ön plana çıkmış, bölgedeki civar ülkelerden göç almaya başlamıştır.

1.1. BÖLGENİN DEMOGRAFİK YAPISI, DİLİ VE DİNİ

Rüstemîler Devleti'nde farklı din ve mezhep mensuplarının varlığı bilinmektedir. Bu dönemde Hâricîler'den kabul edilen İbâzîler ve Sufriler başta olmak üzere Ehl-i Sünnet, Şia ve Mu'tezile gibi çeşitli mezhep mensupları bir arada yaşamışlardır. Devletin ana kurucu unsurları Haricîliğin bir kolu olan İbâzîliği benimseyen kimselerden oluşmaktadır. Böyle olunca Rüstemîler Devleti'nde, yargı ve hukuk sisteminin İslam hukukunun İbâzî fırkalarca uyarlanmış halinin uygulandığını gözlemlemek mümkündür. Etnik köken açısından değerlendirildiğinde özellikle Tahert şehri kurulmadan önce bu toprakların sahibi oldukları bilinen Merâse ve Senhâce kabilesine mensup kişilerin bölgede yaşadığı bilinmektedir. Şehrin kurulmasının akabinde ise Emaziğ kökenli Müslüman İbâzîler ile Iraklılar, Berberîler, Araplar ve Farslıların yaşadığı geniş bir yapı oluşmuştur. Şehrin kurulmasında büyük emeği bulunan Abdurrahman b. Rüstem'in de fars kökenli olması dikkat çekicidir. Yine şehir

⁸ Ebü'l-Kâsım b. İbrâhîm el-Berrâdî, *el-Cevâhirü'l-Müntekât fî İtmâmi mâ ehelle bihî Kitâbü't-Tabakât*, nşr. Ahmed b. Suud es-Sîbânî (London: Dârü'l-Hikme, 2014), 195; Nadir Özkuyumcu, "Rüstemîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 19 Nisan 2022).

inşa edilirken bölgeye Emazığ kökenli Zenâte, Hevvâre, Levvâte, Miknâse, Mezâte, Lemâya, Nefzava kabilelerine mensup kişilerin gelip yerleştiği bilinmektedir.⁹

Bölgenin yerlileri Berberîler olup Araplar daha çok fetih hareketleri ile gelmiş ve daha sonra buraya yerleşmiştir. Rüstemîler Devleti kurulduktan sonra devletin refah seviyesinin yükselmesi ve güvenliğin sağlanması gibi etkenler Arapların yerleşme amacı ile bölgeye göç etmelerine neden olmuştur. Farşlılar boyutuyla değerlendirildiğinde ise fetih için gelen Farşlıların yanında devletin kurucusu İbn Rüstem'in bir Farisi olması, onların bölgeye göç etmelerinin önemli etkenlerinden birisi olarak kabul edilir.¹⁰

Rüstemîler'de devletin esas unsurlarını teşkil eden, bölgede daha önceden varlığını sürdürmekte olan kabile mensuplarının yanında başka bölgelerden gelen insanlar da zamanla Tahert'e yerleşmişlerdir. Daha sonra bölgeye göç eden insanların sayısının çoğalması ile farklı mahalleler ortaya çıkmıştır. Mahalle isimlendirmelerinde aynı bölgeden göç eden kişilerin ortalaması esas alınarak Kufe mahallesi, Basra mahallesi ve Kayrevanlılar mahallesi gibi şehir merkezli isim tercih edilirken bazı mahallelerde Vâsîlî, Hristiyanlar mahallesi şeklinde mezhep ve din merkezli mahalle isimlerinin de kullanıldığı görülmektedir. Bu mahallelerde aynı zamanda cami gibi kutsal mekânların isimleri de aynı yöntem ile belirlenmiştir.¹¹

⁹ Söylemez, "Tahert", 10.

¹⁰ Arı, *Rüstemiler*, 55–58.

¹¹ Söylemez, "Tahert", 10.

Rüstemîler’de devletin resmi dili olarak Arapça kullanılmış, Berberîce, Farsça ve Habeşçe gibi diller de sık kullanılan diller arasındadır. En çok kullanılan dil Arapçadan sonra Berberîcedir. Bölge halkı olan Emaziğlerin daha önce ismine Tıfinağ denilen yazıları olduğu ve kendilerine ait örf-adet ve kültürlerinin bulunduğu bilinmektedir. Tahert şehri kurulduktan sonra ilim-irfan dili olarak Arapça’nın kullanıldığı bilinmektedir. Arapça’nın bölgede yayılmasında ise Basra ve Kufe’den gelen İbâzîler’in büyük ölçüde katkıları olmuştur.¹²

Müslüman olduktan sonra Arap dilini her açıdan Berberî dilinden üstün görmeleri, İslam dinini kaynağından öğrenme merakı ve bölgeye gelen âlimlerin halka Arapça hitap etmeleri gibi etkenler, Berberîler’in kendi dillerini zamanla Arapça ile değiştirmelerine sebep olmuştur.¹³

1.2. MÜSLÜMANLARIN AFRIKA’YI FETHİ

Müslümanların Afrika’yı fethi yaklaşık yetmiş yılı aşkın bir sürede gerçekleşmiştir. İslam tarihinde, Arap yarımadası dışındaki fetih hareketlerinin Mu’te ve Tebük seferleri dikkate alındığında Hz. Peygamber döneminden itibaren başladığını söylemek mümkündür.¹⁴ Hz. Peygamber sonrası döneme baktığımızda düzenli olarak fetih hareketleri Hz. Ömer (634-644) döneminde başlamıştır. Hz. Ömer döneminde İslam ordusunun komutanı olan Amr b. Âs (ö. 43/664), Önce Mısır’ı daha sonra Trablusgarb’ı fethederek İfrîkiyye bölgesinin fethedilmesine temel oluşturmuştur. Çünkü Kuzey

¹² Söylemez, “Tahert”, 21.

¹³ Hakkı Dursun Yıldız, “Berberîler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* .

¹⁴ Adem Apak, “Kuzey Afrika’da İlk İslâm Fetihleri”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/2 (2008), 171.

Afrika fetihlerinin öncü amillerinden biri Mısır'ın fethedilmesiydi. Amr b. Âs 641 yılında İskenderiye'yi fethederek kuzey Afrika'ya doğru hareket etmiş, bölgedeki Berka şehrini ele geçirdikten sonra Mağrib'e Ukbe b. Nâfi'yi (ö. 62/682) vali tayin ederek merkeze geri dönmüştür. İbn Nâfi' fetih hareketlerini sürdürerek Zevile'ye kadar olan kısmı fethetmiştir¹⁵. 642 yılında Amr b. Âs Trablus'u fethettikten sonra Hz. Ömer'den Kuzey Afrika'ya girme izni istemiş ancak bu teklifi uygun görülmemiştir.¹⁶

Hz. Osman döneminde Müslümanların Kuzey Afrika'yı fetih hareketleri devam etmiştir. Hz. Osman ilk başlarda harekâtı başlatma konusunda tereddüt ederek konuyu istişare heyetine sunmuş, müzakereler sonucunda Afrika'ya askerî harekât başlatma kararı almışlardır. Bunun üzerine Hz. Osman, yaklaşık beş yıllık bir aradan sonra 647 yılında Mısır ve Mağrib valisi olan Abdullah b. sa'd b. Ebû Serh'i (ö. 36/556-57), 654 yılında ise Muâviye b. Hudeyc (ö. 52/672) ve bazı komutanları bölgeye göndermiştir.¹⁷ Hiç kuşkusuz bu dönemde Müslüman orduları düşmanlara karşı savaşarak birçok şehri fethetmiş, hatta Kayrevan şehrinin kurulacağı yere kadar ilerleyerek çok sayıda esir ele geçirmiş ve yüklü miktarda ganimet elde etmişlerdir. Yalnız bu dönemde Afrika'nın tamamı Müslümanların hakimiyetine geçmemiştir. Ancak söz konusu savaşlar, Müslümanların etnik köken ve coğrafi anlamda Afrika'yı tanımlarına vesile olmuştur.¹⁸

¹⁵ Yıldız, "Berberîler".

¹⁶ Arı, *Rüstemiler*, 34–35; İbrahim Harekât, "Mağrib", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*.

¹⁷ Nâsirüddin Saîdûnî, "Cezayir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*; Yıldız, "Berberîler".

¹⁸ Arı, *Rüstemiler*, 35–36.

Hız. Osman'ın şehit edilmesinden sonra Müslümanlar, aralarındaki iç kargaşalar nedeni ile diğer bölgelerde olduğu gibi Afrika fetihlerine de ara vermişlerdir.¹⁹ Emevîler dönemine gelince fetih hareketleri sürdürülmüş, Onların komutanı Ukbe b. Nâfi' (ö.62/682) bölgede Müslümanların sığınabileceği bir ortam yaratmak, hem de İslam'ın hâkimiyetini kalıcı bir hale getirme amacı ile bir şehir bina etmeye karar vermiştir.²⁰ Nitekim İbn Nâfi' amacına ulaşmış, şehri inşa etmeyi başarmıştır. Böylece Kayrevan şehri mağribin idari merkezi olmuştur. Ayrıca bölgedeki çoğu Berberî kabilesine mensup kişilerin Müslüman olmasına vesile olmuştur.²¹

İbn Nâfi, şehir inşa edilirken fetih hareketlerini sürdürmüş, ordusunu civar bölgelere göndermiş, oradan elde edilen ganimetleri ise şehrin imarında kullanarak inşa sürecini hızlandırmıştır. Kayrevan şehrinin inşa edilmesi ve Berberî kabilesine mensup kişilerin Müslüman olması vb. etkenler, Müslümanları Afrika'da daha güçlü bir konuma getirmiştir.²² Ukbe b. Nâfi'nin Kayrevan şehrini inşa etmesi, umulduğu gibi İslam ordularının bir karargâhı olarak bölgeyi İslamlaştırma ve davet çalışmalarının düzenli halde gerçekleştirilmesine ortam sağlamıştır.²³ Bu da Ukbe b. Nâfi'nin askeri deha olduğunu göstermektedir.

¹⁹ Yıldız, "Berberîler".

²⁰ Nadir Özkuyumcu, "Ukbe b. Nâfi'", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 17 Aralık 2022).

²¹ Harekât, "Mağrib"; Karvâş Sümeyye, *İshâmâtü-Ulemâ-i Tahert fi'l-Hareketi'l-İlmiyyeti bi- Bilâd'il-Mağrib-i-İslâmî m. 909-777/ h. 296-160* (Cezayir: Câmiatu'l-Cîlâlî Liabes Sidi be'l-Abbes, Kısmü'l-Ulûmü'l-İnsâniyye, Doktora Tezi, 2018), 29.

²² Saîdûnî, "Cezayir".

²³ Apak, "Kuzey Afrika'da İlk İslâm Fetihleri", 166.

İbn Nâfi', Mağrib'te fetih hareketlerini hız kesmeden devam ettirmiş sırası ile Bağaya, Zab, Erebe ve Tahert gibi şehirleri fethederek Müslümanlara karşı ittifak kuran Bizans ve Berberîler'i ağır yenilgiye uğratmış, Müslümanların nüfuzunu arttırmıştır. İbn Nâfi' bunca başarısından sonra bölgedeki düşmanlara karşı tedbir almaya gerek kalmadığı düşüncesiyle çevresindeki birliği dağıtmış, şehirde tek başına dolaşmaya başlamıştır. Bunu gören Berberîler, Bizanslılarla tekrar iş birliği kurarak organize ettikleri bir suikast sonucu 683 yılında öldürmüşlerdir. Bu olay Kuzey Afrika'nın Müslümanların kontrolünden çıkmasına neden olmuştur.²⁴ Berberîler, Ukbe b. Nâfi'nin şehit edilmesinden sonra güçlenerek onun inşa ettiği Kayrevan şehrini ele geçirmiş, oradaki Müslümanlara sürekli saldırı düzenlemişlerdir. Can ve mal güvenliği olmayan Kayrevan şehrindeki Müslümanlar Mısır yakınlarına kadar göç etmek zorunda kalmışlardır.²⁵ Bu dönemde Emevî yönetimi de iç kargaşalarla uğraşıyor, devlet adeta isyanlarla çalkalanıyordu. Bundan dolayı Kuzey Afrika'ya yaklaşık beş yıl müdahale etmemişlerdir.²⁶ Halife Abdülmelik b. Mervan (ö. 86/705) döneminde, bölgeye Zuheyr b. Kays el-Belevî'yi vali tayin eder.²⁷ İbn Kays Yönetime geldiği günden itibaren bölgedeki kargaşayı ortadan kaldırmak için büyük çaba göstermiş, kısmen başarılı olsa

²⁴ Saîdûnî, "Cezayir"; Harekât, "Mağrib".

²⁵ Apak, "Kuzey Afrika'da İlk İslâm Fetihleri", 167.

²⁶ Muhammed İsa el-Harîrî, *ed-Devletü'r-Rüstemiyetü bi'l-Mağribi'l-İslâmî: Hadâretuha ve Alâkatuha el-Hâriciyye bi'l-Mağrib ve'l-Endelüs (160-296)* (Kuveyt: Dârü'l-Kalem li'n-Neşri ve't-Tevzî', 1987), 33.

²⁷ Saîdûnî, "Cezayir".

da daha sonra Bizanslıların deniz yoluyla saldırması üzerine askerleri ile öldürülmüştür.²⁸

Halife Abdülmelik 694 yılında bölgeye Hassan b. Nu'man el-Gassânî'yi vali tayin etmiştir.²⁹ Hassan bölgedeki Bizanslılar ve Berberîler³⁰ ile çetin mücadele vermiş,³¹ Bunun sonucunda Müslümanlar üstünlüğü elde ederek Mağribî'n hâkimiyetini ele geçirmiştir. O bölge halkına iyi davranmış, onları hoşgörü ile karşılamıştır. Bu tutumun, Berberîler'in Müslümanlara karşı saldırgan ve isyankâr tavrının değişmesine hatta onların İslamlaşmasına da büyük katkısı olmuştur.³² O Berberî kabilelerini İslam'a davet etmiş, dolayısıyla birçok kişi Müslüman olmuştur.³³ Bu başarısı ile hayatının sonuna kadar Mağrib'in tartışmasız valisi olarak görev yapmıştır.

Emevî halifesi Velid b. Abdülmelik (ö. 132/749-50) döneminde ise Afrika fetih hareketinin son komutanı olarak bilinen Musa b. Nusayır (ö. 98/717), 705 yılında Mağrib'e vali tayin edilmiştir. İbn Nusayır bölgede Müslümanların hâkimiyetini sağlamak için kalıcı ve etkili yol aramış, olası isyana kalkışabilecek diğer Berberî kabilelerine baskın düzenlemiştir.³⁴ Daha sonra Ömer b. Abdülaziz'in (ö. 101/720)

²⁸ Ebü Abdillâh Muhammed el-Merâkişî İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib fî Ahbârî'l-Mağrib* (Beyrut: Mektebetü Sâvur, 1950), 1/32; İbnü's-Sagîr el-Mâlikî, *Ahbârü'l-Eimmeti'r-Rüstemiyyîn* (Cezayir: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1985), 46-47.

²⁹ Saîdûnî, "Cezayir".

³⁰ Berberîler'in etnik kökeni ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Yıldız, "Berberîler".

³¹ Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Vehb, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, thk. Abdu'l-Emîr Mehnâ (Beyrut: Şeriketü'l-A'lâ li'l-Metbûât, 1431/2010), 195 Saîdûnî, "Cezayir".

³² Apak, "Kuzey Afrika'da İlk İslâm Fetihleri", 169.

³³ Saîdûnî, "Cezayir".

³⁴ Harekât, "Mağrib"; Yıldız, "Berberîler".

halifelik dönemine gelince, Tâbiûn'un ileri gelenlerinden on kişiyi halkı İslam'a davet etmek ve dinin temel esaslarını öğretmeleri için göndermiştir.³⁵ Müslümanların özverili çalışmaları sonucunda Afrika yetmiş yılı aşkın bir sürede fethedilmiş, halk İslamiyet'i benimsemiş ve bölgede İslam hâkimiyeti sağlanmıştır.

Mağrib'in fethinden sonra kaynaklarda valiler dönemi olarak isimlendirilen 715-801 yılları kapsayan bu süreçte, valiler arasında, halka adil davranan, hoşgörü ve samimiyeti ile insanların Müslüman olmalarına vesile olan yöneticiler olduğu gibi halkı tedirgin eden, yaptığı eziyetler ile insanları kendisinden uzaklaştıran yöneticiler de olmuştur. Bu bağlamda Emevîler döneminde çokça gördüğümüz "mevalî" kavramı ve diğer milletlerden Müslüman olan kimseleri Hristiyanlarla aynı kategoride değerlendirerek onlardan haraç ve cizye almaya devam etmesi, kendilerinin fatih olduklarını iddia ederek diğerlerini küçümsemesi insanları isyana sevk etmiştir.³⁶ Bu isyanlar zamanla büyük ivme kazanarak Berberîler'in topluca harekete geçmesine sebep olmuştur. Emevîlerin bu yanlış siyaseti sonucunda ibâzî fırkaya mensup liderler tarafından başlatılan ayaklanmalar sonucunda bölgede bir ibâzî Devleti kurulmasına neden olmuş,³⁷ aynı zamanda Berberîler'in İslam'ın kardeşlik ilkesi ve sosyal eşitliği savunan ibâzîliği benimsemelerinde de etkili olmuştur.³⁸

³⁵ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 1/48.

³⁶ Adnan Demircan, *Hâricîlerin Siyâsî Faaliyetleri* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2021), 195.

³⁷ Yıldız, "Berberîler".

³⁸ Harekât, "Mağrib"; Saîdûnî, "Cezayir"; Demircan, *Hâricîlerin Siyâsî Faaliyetleri*, 195.

1.3. İBÂZİLİĞİN KUZEY AFRİKA'YA GİRİŞİ

Emevîler döneminde, başkent Bağdat'ta Hâricîlere karşı sıkı takip ve baskılar iyice artmıştı.³⁹ Bundan dolayı Hâricîler faaliyetlerini daha rahat yürütebilmek ve engellerden kurtulmak için merkezden uzaklaşarak Kuzey Afrika'ya taşınmış, burayı harekât noktası olarak seçmişlerdir.⁴⁰

Kuzey Afrika'da ilk davet çalışması yapanların Seleme b. Sa'd ile İbn Abbas'ın azatlı kölesi İkrime (ö. 105/723) olduğu rivayet edilir. Seleme b. Sa'd insanları İbâzîliğe, İkrime ise Süfrîliğe davet ediyordu.⁴¹ İkrime, aynı zamanda Berberî kökenli birisi olduğu için Berberîler arasında etkisi daha fazla olmuştur.⁴² Seleme, çalışmalarını Cebelünefûse, Trablus civarı ile Berberîler'in Hevvâre kabilesi arasında yoğunlaştırmış, buralardan iyi sonuç elde etmiştir. Bu çerçevede İbâzîliği benimseyen kişileri daha geniş bilgi sahibi olmaları için Basra'ya gönderir. Basra ve civarında eğitimlerini tamamlayanlar bölgeye geri gelerek insanlara İbâzîliği anlatmıştır. Bunların arasında Muhammed b. Abdülhamid b. Muğtîr el-Cenâvinî gibi Cebelünefûse'deki İbâzîler'in temsilciliğini üstlenen kişiler de olmuştur.⁴³ Hâricîliğin imamet, sosyal eşitlik ile ilgili görüşleri ve Emevîlere karşı tavırları, bu fırkanın Berberîler'in arasında hızla

³⁹ Kehiyne Hâmit – Suâd Hamadâvî, *el-Hayâtü'l-İlmiyye fi'd-Devleti'r-Rüstemiyye 160-296* (Cezayir: Câmi'atü Aklî Mohand olhaj el-Buwaira, Kulliyyetu 'Ulûmi'l-İnsâniyye ve'l-İctimâ'iyye, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 12; Demircan, *Hâricîlerin Siyâsî Faaliyetleri*, 193.

⁴⁰ Hâmit – Hamadâvî, *el-Hayâtü'l-İlmiyye fi'd-Devleti'r-Rüstemiyye 160-296*, 12; Demircan, *Hâricîlerin Siyâsî Faaliyetleri*, 193; Sümeyye, *İshâmât'ü-Ulemâ-i Tahert*, 50; Mehmet Dalkılıç (ed.), "[Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi]" (Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 2007).

⁴¹ Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Saîd ed-Dercinî, *Tabakâtü'l-Maşâyih bi'l-Mağrib*, thk. İbrahim Tallay (Czair1974), 11; Demircan, *Hâricîlerin Siyâsî Faaliyetleri*, 193; Hâmit – Hamadâvî, *el-Hayâtü'l-İlmiyye fi'd-Devleti'r-Rüstemiyye 160-296*, 12.

⁴² Demircan, *Hâricîlerin Siyâsî Faaliyetleri*, 194.

⁴³ Hâmit – Hamadâvî, *el-Hayâtü'l-İlmiyye fi'd-Devleti'r-Rüstemiyye 160-296*, 13.

yayılmasına neden olmuştur.⁴⁴ Dolayısıyla Berberî kabilelerine, daha önce ifade ettiğimiz gibi Emevîler'in bölgedeki yöneticilerinin halka yönelik uygulamış olduğu yanlış politikalarından⁴⁵ dolayı ibâzîler bölgede hızlı bir şekilde yayılmıştır.

Hâricîler, Kuzey Afrika'da taraftar topladıktan sonra Hâricî/Sufrîler tarafından merkezî yönetime karşı isyan başlatılmıştır. 740 yılında haricî/sufrîlerin liderlerinden biri olan Meysere el-Medğârî (ö. 122/740) önderliğinde Emevî iktidarına karşı ilk isyan girişimi gerçekleşmiştir.⁴⁶ Emevî halifesi Hişam b. Abdülmelik (ö. 125/743) döneminde başlatılan bu isyanların temel nedenine baktığımızda; Valilerin yetkilerini kötüye kullanmaları ön plana çıkmaktadır. Öyle ki bölgede görev yapan valiler Berberîler'in genç kızlarını halifeye hediye olarak göndermiştir. Bunun sonucunda Hâricîler'in başlattıkları isyan hareketlerine bölgedeki Müslüman olmayan guruplar da dahil olmuştur.⁴⁷

Meysere'den sonra Halid b. Humeyd ez-Zenâtî ve Abdurrahman b. Habib el-Fihri gibi Sufriliğe mensup isimler isyan hareketlerine önderlik etmiştir. Abdurrahman b. Habib ise Mağrib'in fethinde büyük emeği olan Ukbe b. Nâfi'nin torunu idi. O dedesinin bölgedeki itibarından istifade ederek çevresine taraftar toplamış, Emevîlerin Afrika valisi Hanzale b. Safvân el-Kelbî'ye (ö. 127/745) karşı savaş açmıştır. Müslümanları

⁴⁴ Halit Kars, *Hâricî Fırkalardan Sufriyye'nin Doğuşu ve Gelişmesi* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012), 74.

⁴⁵ Hâmit – Hamadâvî, *el-Hayâtü'l-İlmiyye fi'd-Devleti'r-Rüstemiyye* 160-296, 12.

⁴⁶ Ali Osman Balcı, *Endülüs'te İslam Mezhepleri* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023), 130.

⁴⁷ Demircan, *Hâricîlerin Siyâsî Faaliyetleri*, 195.

birbirine kırdırmak istemeyen Hanzale, yönetimi Abdurrahman'a teslim etmiş ve bölgeden ayrılmıştır.⁴⁸

Emevî halifesi Mervan b. Muhammed (ö. 132/750) iktidara geldiğinde, Sufrîlerin ileri gelenlerinden olan Abdurrahman b. Habib'i Afrika valisi olarak tayin etmiştir. Abdurrahman, bölgedeki İbâzîler'i bir tehdit olarak görüyordu. Çünkü İbâzîler gün geçtikçe nüfuzunu artırıyor ve taraftar sayıları sürekli yükseliyordu. Bölgedeki Ömer b. Attâb el-Ezdî, Urve b. Velîd es-Suğrî, Sâbit es-Senhâcî, Abdulcabbar b. Haris gibi isimler İbâzîler'in ileri gelenleri idi. Afrika valisi Abdurrahman, olası bir İbâzî ayaklanmalarının önünü kesmek için bunların üzerine asker göndererek hepsini tek tek kılıçtan geçirmiştir. Bu hadiseden sonra Trablus İbâzîler'i Abdullah b. Mes'ud et-Tûcibî'ye biat ettiler. Abdurrahman onlara savaş ilan ederek tekrar üzerine yürümüş, Trablus'taki Abdulcabbar b. Kays el-Murâdî, Haris b. Telîd el-Hadrâmî ve İsmail. b. Ziyâd en-Nefûsî gibi İbâzî imamlarını öldürmüştür.⁴⁹

Emevîlerin son halifesi olan Mervân b. Muhammed'in (ö.132/750) öldürülmesi ile Emevî Devleti son bulmuş, Abbâsîler'in kurulduğunda ise Afrika valisi Abdurrahman, Abbâsîler adına hutbe okutmuş ve Abbâsîler'in Afrika valisi olarak görevine devam etmiştir. Daha sonra Abbâsî halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr (ö. 158/775) döneminde ortaya çıkan anlaşmazlık sonucunda, Abdurrahman b. Habib'in kardeşleri olan İlyas ve

⁴⁸ Mehmet Özdemir, "Hanzale b. Safvân el-Kelbî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 17 Aralık 2022) Arı, *Rüstemiler*, 53-54.

⁴⁹ Abdurrahman b. Muhammed el-İşbilî et-Tûnisî İbn Haldûn, *el-İber ve Dîvânü'l-Mübtede ve'l-Haber fî Eyyâmî'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men Âsarahum min Zevî's-Sultani'l-Ekber* (Beyrüt: Beytü'l-Efkâr ed-Devliyye, 1982), 4/190.

Abdulvaris tarafından suikast neticesinde Abdurrahman öldürülmüştür.⁵⁰ Bu süreçte bölgedeki İbâzî imamların çalışmaları sonucunda Mağrib'liler Hâricî/Sufrîler'den uzaklaşarak İbâzîliği benimsemişlerdir.

Trablus'taki İbâzîler 758 yılında bir araya toplanarak, Yemenli İbâzîler'den olan Ebü'l-Hattâb Abdullah b. es-Semh el-Me'âfirî'ye (ö. 144/761) biat ettiler.⁵¹ Ebü'l-Hattâb, Basra'daki İbâzîler'in ileri gelenlerinden biri olan Ebû Ubeyde Müslim b. Ebû Kerîme'nin (ö. 144/762) özel yetiştirdiği öğrencileri arasında bulunuyordu.⁵² O, Ebû Ubeyde'nin *Hameletu'l-İlim*⁵³ adını verdiği beş öğrencisinden biri idi. Bu kişiler Ebû Ubeyde tarafından Kuzey Afrika'ya devlet kurmak için gönderilmiştir.⁵⁴ Ebü'l-Hattâb kuzey Afrika'da İbâzîliğin benimsenmesinde etkili rol oynamıştır. Ebü'l-Hattâb ve arkadaşları Trablus'a geldiklerinde insanlara her türlü yardımda bulunmuş, sorunları ile yakından ilgilenmiş ve bölgenin ileri gelenleri ile sürekli fikir alışverişinde bulunmuşlardır. Bir müddet sonra insanlar Ebü'l-Hattâb'ın imameti konusunda tereddüt etmiştir. İnsanların zihninde onun imamet ile ilgili görüşleri, yönetimle ilgili fikirleri ve halkı düşmana karşı müdafaa edebilme gücü gibi birden çok soru işareti bulunuyordu. Söz

⁵⁰ İbn Haldûn, *el-İber*, 4/190; İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 1/67.

⁵¹ Dercinî, *Tabakât*; Ebi Rabî' Süleyman el-Bârûnî, *Muhtasaru Târîhi'l-İbâziyye* (Tunus: Mektebekü'l-İstikâme, 1938), 33.

⁵² Mustafa Öz, "Ebü'l-Hattâb el-Me'âfirî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*; Ahmed b. Said b. Abda'l-Vahid eş-Şemmâhî, *Kitabü's-Siyer*, thk. Ahmed b. Suud es-Siyâbî (Umman: Saltanatu Ummân vizâretü't-Türâsü'l-Kavmî ve's-Sekâfe, 1992), 78.

⁵³ *Hameletu'l-İlim* yani ilim taşıyıcıları anlamındadır. Ebû Ubeyde bu öğrencileri özel yetiştirmiş ve Kuzey Afrika'ya özel görev vererek göndermiştir. Toplamda beş kişidir. Bunlar; Ebu'l-Hattâb Abdula'ala b. es-Semh el-Me'âfirî, Abdurrahman b. Rüstem el-Fârisî, Asım es-Sıdrâtî, İsmail b. Dırâr el-Ğidâmîsî, Ebû Dâvud el-Kublî'den oluşan heyettir. Detaylı bilgi için Bkz. Dercinî, *Tabakât*; Bârûnî, *Muhtasaru Târîhi'l-İbâziyye*, 35.

⁵⁴ Arı, *Rüstemiler*, 61-62.

konusu endişeleri dile getirdiğinde ise Ebü'l-Hattâb onların Trablus dışında bulunan “Siyad” denilen bir mekanda toplanmalarını istedi. Oraya gelenlerle fikir alışverişinde bulundu. Toplantı sonucunda insanlar Ebü'l-Hattâb’a ve ekibine tam anlamıyla güvendiklerini dile getirerek ona biat ettiler.⁵⁵ Söz konusu mecliste ise üç konuda fikir birliğine vardılar. Onlar; Ebü'l-Hattâb’ın imam seçildiğini gizli tutmak, sayılarının çoğalması için toplantıya katılan bireylerin çevresini davet etmesi ve herkesin gizli bir şekilde silahlanmasıdır.⁵⁶

İbâzîler daha önce belirledikleri tarihte herkes “Siyad” denilen yerde tekrar toplandılar. Aralarında Neffâse, Hevvâre, Zerîşe, Zenâte vb. Kabilelerin reisleri de bulunuyordu. Ebü'l-Hattâb oraya gelince insanlar topluca olarak biat etmek istediler. Ebü'l-Hattâb onların biatlarını ancak bir şartla kabul edeceğini dile getirdiğinde, İnsanlar “*Önümüze koyulacak her türlü şartı kabul ederiz*” ifadelerinde bulundular. Ebü'l-Hattâb, orada toplananların huzurunu bozacak ve Müslümanlar arasında ihtilaf çıkaracak eylemlerde bulunmamalarını şart koşarak onların biatlarını kabul etti.⁵⁷

Ebü'l-Hattâb imam seçildikten sonra ilk icraat olarak Abbasîlerin Trablus valisini görevinden uzaklaştırmıştır. Ebü'l-Hattâb Dâîler’ini silahlandırarak hemen Trablus şehrine saldırı düzenledi. İbâzîler Saldırı esnasında “Hüküm ancak Allah’a aittir”, “Allah’tan ve Ebü'l-Hattab’tan başka kimseye boyun eğmeyiz” sloganlarını atarak şehre saldırdılar.⁵⁸ Bu sırada insanlara da açık çağrıda bulunarak evlerinden çıkmamalarını

⁵⁵ Dercinî, *Tabakât*.

⁵⁶ Dercinî, *Tabakât*, 23.

⁵⁷ Dercinî, *Tabakât*, 23; Öz, “Ebü'l-Hattâb el-Me'âfirî”.

⁵⁸ *Şemmâhî*, 115.

istediler. Bölgedeki insanlara ve mallarına fazla zayıat vermeden şehirdeki İbâzîler'in içeriden verdiği destek ile hızlı bir şekilde yönetimi ele geçirdiler. Şehrin valisi Ebû Cafer el-Mansur'u yakalayarak ona iki seçim sundular. Birincisi: Onun şehirdeki bütün yetkilerinden vazgeçerek normal halk arasında yaşamını sürdürmesi, ikincisi: şehri terk etmesi idi. Ebû Cafer ikinci seçimi tercih ederek Beytûlmalin anahtarını da Ebü'l-Hattâb'a teslim ederek şehri terk ettiği ve doğu tarafına gittiği rivayet edilir.⁵⁹

Bu esnada kayrevan'da yönetimi ele geçiren Verfecûme kabilesine mensup kişiler,⁶⁰ halkın malları ve namuslarına el uzatarak hukuksuz uygulamalara giriştiler, bu durumdan rahatsız olan Kayrevan halkı İbâzî lideri Ebü'l-Hattâb'a durumu anlatarak yardım istediler. Ebü'l-Hattâb yanına Abdurrahman b. Rüstem (ö. 171/787) ile Âsım es-Sidrâtî'yi alarak 6.000 kişilik bir ordu ile şehri kuşatır. Şehir içindeki halkın da yönetime karşı ayaklanmaların desteği ile kısa bir çarpışma sonucunda İbâzîler Kayrevan şehrini de ele geçirirler. Abdurrahman b. Rüstem şehrin valisi olarak tayin edilir.⁶¹ Böylece kısa bir sürede Trablus ile Kayrevan arasındaki yerler İbâzîler'in eline geçmiştir.⁶²

Ebü'l-Hattâb'ı durdurmak için Abbâsîler,759 yılında sırasıyla Avvam b. Abdülaziz el-Becelî ve Ebü'l- Ahvas Ömer b. Ahvas el-İclî gibi komutanları bölgeye göndermiştir.

⁵⁹ Dercinî, *Tabakât; Şemmâhî*, 115.

⁶⁰ Verfecume kabilesi Hâriciler'in kollarından biri olan Sufrîlerin hâkim olduğu bir bölgedir. Halkın şikâyeti hem de yardım isteğinden dolayı İbâzîler mevcut yönetim olan Sufrîlere karşı saldırı düzenleyerek şehri ele geçirmişlerdir. Bu olaydan sonra İbâzîler bölgede yayılmaya başlamıştır. Bkz. Lamyâ Enver Kâmil Ahmed Ya'kûp, *el-İbâdiyyetü fi'l-Magribi'l-'Arabi Dirâsetü Târihiyyetü fi İntişârihâ ve Devrihâ el-İlmî, Mine'l-Karnis-Sânî ila Âhiri'l-Karnir-Râbi' el-Hicriyyîn es-Sâmin ila'l-'Aşir el-Mîlâdî* (Kahire: Mektebetü's-Sekafe Dînîyye, 2016), 158

⁶¹ Dercinî, *Tabakât*, 29; el-İbâdî, *Kitâbün fihî Bed'ü'l-İslâm*, 80.

⁶² Dercinî, *Tabakât*, 29.

Ancak her ikisi de başarıya ulaşamamıştır. Abbâsî halifesi Mansur (ö.158/775), Mısır valisi Muhammed b. el-Eş'as el-Huzaî'yi bizzat görevlendirerek Kuzey Afrika'ya göndermiştir. Bölgeye gönderilen Abbâsî askerlerinin sayısının elli ile yetmiş bin arasında olduğu rivayet edilir.⁶³

İbn Eş'as askeri birlikleri ile Kayrevan'a geldiğinde Ebü'l-Hattâb arasında şiddetli bir savaş meydana gelir. Bu savaşta Ebü'l-Hattâb ve arkadaşları öldürülür. Bu savaşta her iki taraftan on iki bin ile on dört bin arasında askerin öldüğü rivayet edilir.⁶⁴

Ebü'l-Hattâb'ın öldürülmesi ile Kayrevanlılar ağır bir yenilgiye uğramış, ordu dağılmıştır.⁶⁵ İbn Rüstem de Ebü'l-Hattâb'a yardım etmek için askerleri ile yolda iken imamın öldürüldüğü haberini alır. Ebü'l-Hattâb'ın öldürüldüğü haberi ulaşınca İbn Rüstem'in çevresindeki bazı insanlar onu terk etmiş, bölgedeki dağlara kaçarak canlarını kurtarmanın peşine düşmüştür.⁶⁶ Böylelikle dört yıl boyunca hüküm süren Kuzey Afrika'daki İbâzî yönetimi dağıtılmıştır.⁶⁷

Abdurrahman b. Rüstem geride kalan İbâzî güçleri ile İbn Eş'as'a karşı mücadele ederek bir neticeye ulaşamayacağını anlamış, oradan orta Mağrib'e doğru hareket ederek ileride Rüstemi Devleti'nin başkentliğini yapacağı Tahert şehrine yakın bir yerde bulunan Süfecce vadisine yerleşmiştir. İbn Rüstem'in Süfecce dağına çekildiği günlerinde Trablus'taki İbâzîler'in kanaat önderleri ve ilim adamlarından oluşan bir

⁶³ Dercinî, *Tabakât*, 32.

⁶⁴ Dercinî, *Tabakât*, 34.

⁶⁵ Dercinî, *Tabakât*, 35.

⁶⁶ Dercinî, *Tabakât*, 35.

⁶⁷ el-İbâdî, *Kitâbün fîhî Bed'ü'l-İslâm*, 80.

heyet ona katılmış, bölgede bir güç oluşmuştur. Durumdan haberdar olan İbn Eş'as, İbn Rüstem'in sığındığı mağaraya defalarca saldırı düzenlemiş, bölge arazisinin dağlık olması dolayısıyla İbn Eş'as hedefine ulaşmadan geri çekilmek zorunda kalmıştır.⁶⁸ İbn Rüstem burada İbâzîlerle sürekli toplantı yaparak fikir alışverişinde bulunmuş, bunun neticesinde Rüstemîler Devleti'nin temelini atmıştır.⁶⁹

1.4. RÜSTEMİ DEVLETİNİN KURULUŞU VE GELİŞMESİ

Emevîler döneminde ortaya çıkan iç kargaşalar, Abbasîler döneminde de etkisini sürdürmüştür. Emevîler'deki iç kargaşayı fırsat bilerek devletin başına geçen Abbasîler, devletin batı bölgesinde otoritesini kuramadılar. Endülüs ve Mağrib, merkezi idareden kopmuş, Abbasîler de doğudaki isyanlarla baş edemediğinden batıya fazla müdahale etme fırsatı bulamamışlardır. Bunu fırsat bilen İbâzî fırkasına mensup İran asıllı Abdurrahman b. Rüstem bölgeye gelerek insanları etrafına toplamayı başarmıştır.⁷⁰

İbn Rüstem Süfecce vadisine yerleştikten sonra Trablus İbâzîler'in ileri gelen âlimlerinden oluşan 180 kişilik bir grup ona destek olmak için yanına geldi. Süfecce vadisi İbâzîliği kabul eden kabilelerden birisinin kontrolünde idi.⁷¹ Ebü'l-Hattâb'ın öldürülmesinden sonra Trablus ve civardaki İbâzîler de Abdurrahman'ın yanına

⁶⁸ Dercinî, *Tabakât*, 36.

⁶⁹ Sabri Hizmetli, "Abdurrahman b. Rüstem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*.

⁷⁰ Yıldız, "Berberîler".

⁷¹ Hâmit – Hamadâvî, *el-Hayâtü'l-İlmiyye fi'd-Devleti'r-Rüstemiyye 160-296*, 22.

taşındılar. Böylece Abdurrahman bu kişilere resmi imametini ilan edene kadar liderlik yapmıştır.⁷²

İbn Rüstem Süfecce vadisine geri çekildikten sonra çevresine toplanan İbâzîler'le birlikte Abbâsîlere karşı kendilerini müdafaa edebilecekleri bir yer arayışına girdi. Çeşitli müzakereler sonucunda eski Bizans şehri olan Tiert'e 16 km. uzaklığındaki Tahert Şehrini kurmak için fikir birliğine vardılar.⁷³ Burasının seçilmesindeki sebepler; Abbâsîlere karşı kendilerini savunabilecekleri yüksek bir yerde bulunması açısından stratejik bir konuma sahip olması, tarım ve gıda ürünlerinin bolca yetiştiği bir mekan olması, bölgedeki ticareti kontrol alabilecekleri bir konumda bulunması ve en önemlisi de şehrin çevresindeki kabilelerin çoğunun İbâzîliğe mensup kişilerden müteşekkil olmasıdır.⁷⁴

Şehrin kurulması için planlanan yer, bölgedeki Mindâse ve Sinhâce kabilesine mensup kişilere ait idi. İbn Rüstem araziye satın almak isteyince yer sahipleri sığınabilecekleri başka bir yeri olmadığından bu teklifi uygun görmedi. İbn Rüstem onlarla uygun bir şekilde bir anlaşmaya vararak onlara gündelik hayatlarını devam ettirebilecekleri bir yer ayarladı.⁷⁵ Onlar da bölgeyi boşaltarak terk etti. Böylece Rüstemi

⁷² Ebü Zekeriya Yahya b. Ebî Bekr Vercelânî, *Kitabu Siyeri'l-Eimmet'i ve Ahbârihim* (Cezayir: el-Mektebetü'l-Vataniyyetü el-Cezâiriyyetü, 1979), 87; Ebi'l-Abbas Ahmed b. Saîd Dercinî, *Kitabu Tabakâtü'l-Meşâihi bi'l-Mağrib* (Cezayir: ez-Zehra li'l-İ'lâmi'l-Arabî, 1974), 42.

⁷³ Hâmit – Hamadâvî, *el-Hayâtü'l-İlmiyye fi'd-Devleti'r-Rüstemiyye* 160-296; Ayrıca bkz. Mehmet Mahfuz Söylemez, *Mahfuzat 2, İslam Coğrafyasında Seyahat Notları 2- İbadi Bölgeler* (İstanbul: Mana Yayınları, 2016), 48.

⁷⁴ Arı, *Rüstemiler*., 74-76

⁷⁵ Ahmed Muhtar el-'İbâdî, *Dirasâtü'n fî Târihi'l-Mağrib ve'l-Endelüs* (İskenderiye: Muessesetü Şabâbü'l-Câmi'a), 47.

Devleti'nin başkentlik yapacak Tahert şehrinin imar ve inşaa faaliyetleri başlamış, ilk icraat olarak şehrin tam ortasında bulunacak şekilde cami inşa edilmiştir.⁷⁶ İbâzîler Tahert şehrine yerleştikten sonra kabile reisleri bir yerde toplanarak yönetim konusunda müzakere etmişlerdir. Onlar aralarındaki zayıf insanları güçlüden koruyacak, namazlarını kıldırarak, zekatlarını toplayacak, aralarında bir sorun çıkması durumunda adalet ile hükmedecek ve devlet işlerini düzene sokacak adil bir yöneticiye ihtiyaç olduğu konusunda fikir birliğine varmışlardır.⁷⁷

Yöneticinin kim olacağı konusunda her kabile kendi adayının imamete layık olduğunu ileri sürdü. Daha önce kabilelerinde deneyim sahibi kişileri imamete aday gösterdi. Toplantıda bulunan kabile reislerinin yöneticinin bir kabileye mensup olmasına yönelik bazı çekinceleri bulunmaktaydı. Yönetici seçilecek kişinin bir kabileye mensubiyetinin olması, kabileler arasındaki olası bir çatışma çıkması durumunda yöneticinin karşı kabilenin aleyhine karar verebileceği, mensup olduğu kabilesini ön planda tutarak birlik ve beraberliği bozabileceği konusunda endişeli idiler. Kabileler kendilerinden birini aday göstererek bu işe çözüm bulamayacaklarını anlayınca, mecliste kendileriyle beraber bulunan Abdurrahman b. Rüstem'in bu göreve en uygun aday olduğuna dair fikir birliğine vardılar. İbn Sağîr'in aktardığına göre aralarında şöyle bir konuşma gerçekleşmiştir. *“Abdurrahman b. Rüstem'in övünebileceği bir kabilesi ve onu himaye edecek bir aşireti yok. İdare işlerinizi ona teslim edin, eğer adaleti tesis ederse sizin istediğiniz gerçekleşmiş olur, eğer adil davranmaz ise ona mani olabilecek bir kabilesi ya da*

⁷⁶ Dercinî, *Tabakât*, 44.

⁷⁷ İbnu's-Sağîr el-Mâlikî, *Ahbâru'l-E'immeti'r-Rüstemiyyîn*, thk. Muhammed Nasır, İbrahim Bahhâz (Cezayir: Darü'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1985), 25.

*müdafaa edebilecek bir aşireti olmadığı için görevinden istediğiniz gibi azledebilirsiniz”.*⁷⁸ İbn Rüstem Fars asıllı bir babanın oğlu idi. Aslen Kuzey Afrika’lı değildi. Görüldüğü gibi onun herhangi bir kabileye mensup olmaması ve Ebu’l-Hattâb döneminde çeşitli görevleri üstlenerek,⁷⁹ tecrübeli biri olması onun imam (devlet başkanı) olmasına imkan sağlamıştır.⁸⁰

Kabile reisleri arasında fikir birliği sağlandıktan sonra Abdurrahman b. Rüstem’in yanına gelerek ona biat etmek istediler. Yalnız İbn Rüstem imameti kabul edebilmesi için bir şart öne sürdü. O da Kendisinin hak üzere olduğu müddetçe ona itaat edeceklerine dair söz vermeleri ve karşı çıkmayacakları gerektiği konusu idi. İbâzîler de bunu uygun görerek kabul ettiler ve topluca İbn Rüstem’e biat ettiler.⁸¹

Bu seçim İbâzîler’in imamet anlayışlarına uygun bir seçim olmuştur. Zira onlara göre imamet Kureyşlilere has bir durum olmayıp, hak eden herhangi bir kişinin üstlenebileceği bir görevdir.⁸² İbn Rüstem 777 yılında imam olarak seçilmiş ve “emîrû’l-mü’minîn” unvanını kullanmıştır.⁸³ Rüstemîler, Trablus ile kayrevan arasındaki büyük coğrafyayı yönetmiş, devletin herhangi bir alanında harici güçlerin söz sahibi olmalarına izin vermemişlerdir.⁸⁴

⁷⁸ İbnu's-Sağîr, *Ahbâru'l-E'imme*, 26.

⁷⁹ İbnu's-Sağîr, *Ahbâru'l-E'imme*, 27.

⁸⁰ İbnu's-Sağîr, *Ahbâru'l-E'imme*, 26; Dercinî, *Tabakât*, 42; İbâdî, *Dirâsâtü'n fî Târih'l-Mağrib ve'l-Endelüs*, 47.

⁸¹ İbnu's-Sağîr, *Ahbâru'l-E'imme*, 27 İbâdî, *Dirâsâtü'n fî Târih'l-Mağrib ve'l-Endelüs*, 48; Hizmetli, “Abdurrahman b. Rüstem”.

⁸² el-İbâdî, *Kitâbün fîhî Bed'ü'l-İslâm*, 60.

⁸³ Özkuyumcu, “Rüstemîler”.

⁸⁴ Harekât, “Mağrib”.

1.4.1. Abdurrahman b. Rüstem Dönemi (160-171/777-787)

Abdurrahman b. Rüstem (ö.171/787) İranlı bir babanın oğludur. Aslen fars asıllı olup Tunus'ta doğdu.⁸⁵ Küçük yaşta iken babası hac ibâdetini yerine getirmek üzere Mekke'ye gelmiş ve orada vefat etmiştir. Bu olaydan sonra İbn Rüstem'in Annesi Kayrevan'lı bir adam ile evlenmiş, Abdurrahman da onunla Kuzey Afrika'ya gelmiştir.⁸⁶ Abdurrahman Kayrevan'da büyümüştür. O çocukluğunu Kayrevan'da geçirmiş, annesinin gözetimi altında ve Müslüman bir ailede yaşamıştır.⁸⁷

İbn Rüstem Kayrevan'da bulunduğu sürede İbâzîler'in meclisine iştirak etmiş, İbâzî hocalardan ders almıştır. Orada Arapçayı öğrenmiş ve Kur'an'ı hıfz etmiştir.⁸⁸ Onun Kayrevan'daki İbâzîler'in ileri gelenlerinden Sa'd b. Seleme'nin davetinden etkilenerek İbâzîliğe gönül verdiği bilinmektedir.⁸⁹ Kayrevan'daki eğitimler belli bir aşamadan sonra yetersiz kalınca Seleme b. S'ad'ın tavsiyesi üzerine o dönemde İbâzîliğin merkezi olarak bilinen Basra'ya gitmiş ve orada Ebû Ubeyde'den ders almıştır.⁹⁰ İbn Rüstem ve arkadaşları Basra'da eğitim gördüğü günlerde Basra'nın mevcut yönetiminden gizli bir şekilde eğitim görüyorlardı. Çünkü o zamanlar Basra, Abbasîlerin yoğun bir şekilde takip ettiği şehirlerden birisiydi. İbâzîler de Abbâsîler tarafından faaliyetlerinin fark edilmesinden endişe ettikleri için eğitim faaliyetlerini yeraltı evlerinde gizlice devam

⁸⁵ Hizmetli, "Abdurrahman b. Rüstem".

⁸⁶ Vercelânî, *Kitabu Siyeri'l-Eimmet'i ve Ahbârihim*, 58.

⁸⁷ Cevdet Abdulkerîm Yûsuf, *el-'Alâkâtü'l-Hâriciyyetü l'id-Devlet'ir-Rüstemiyye* (Cezayir: el-Muessesetü'l-Vataniyyetu lil-Küttâb, 1984), 62.

⁸⁸ Yusuf, *el-'Alâkâtü'l-Hâriciyye lid-Devlet'ir-Rüstemiyye*, 63.

⁸⁹ Vercelânî, *Kitabu Siyeri'l-Eimmet'i ve Ahbârihim*, 58.

⁹⁰ Hizmetli, "Abdurrahman b. Rüstem".

ettirmek zorunda kalmıştır. Dönemin siyasi şartları Ebû Ubeyde'yi İbâzî eğitimi kesintisiz sürdürebilmek amacıyla böyle bir yönteme yöneltmiştir.⁹¹ İbn Rüstem yaklaşık beş yıl süren zorlu bir eğitim süreci geçirmiş, bu süreçte *Hameletu'l-İlim* adı verilen beş kişiden biri olmayı başarmış, hocası Ebû Ubeyde'nin tavsiyesi üzerine arkadaşları ile Kuzey Afrika'ya geri dönmüşlerdir.⁹²

Buradaki ilk icraatları ise başlarına bir kişiyi imam seçmek olmuştur. Öğrenciler Basra'dan ayrılmadan önce Ebû Ubeyde'den kendi aralarında kimin lider olacağı konusunda fikir alışverişinde bulunmuşlardır. Bunun üzerine Ebû Ubeyde; Ebû'l-Hattâb'ı onlara başkan tayin etmiştir.⁹³

İbn Rüstem, Ebû'l-Hattâb'ın imam olduğu dönemde Kayrevan valisi olarak görev yapmıştır. Ebû'l-Hattâb'ın vefatından sonra bölgeden ayrılarak orta Mağrib'e doğru hareket etmiş ve Süfecce vadisine yerleşmiş, Orada sürekli olarak İbâzîler'le müzakere halinde olmuş ve Rüstemi Devleti'nin temelini burada atmıştır.⁹⁴ Tahert şehrinde yaşayan Emaziğ kabilesi başta olmak üzere diğer kabile reislerinin bir araya gelerek istişare etmeleri sonucunda devletin başına Abdurrahman b. Rüstem reis olarak seçilmiştir.⁹⁵ Böylece bölgedeki Sufri'ler de Tahert imameti altında toplanarak Rüstemi Devleti'nin himayesine girmiştir. Bölgede yeniden inşa edilen Tahert şehri Rüstemîler

⁹¹ Dercinî, *Tabakât; Şemmâhî*, 125.

⁹² İbâdî, *Dirâsâtü'n fî Târîh'l-Mağrib ve'l-Endelüs*, 47.

⁹³ Dercinî, *Tabakât; Arı, Rüstemiler*, 66–67.

⁹⁴ Vercelânî, *Kitabu Siyeri'l-Eimmet'i ve Ahbârihim*, 76; Dercinî, *Kitabu Tabakâtü'l-Meşâihî bi'l-Mağrib*, 35. Şemmâhî, 120.

⁹⁵ İbnu's-Sağîr, *Ahbâru'l-E'imme*, 26.

Devleti'nde yöneticinin bulunacağı bir üs ve karargâh niteliği taşıyan bir merkez işlevi görmüş, çevresi müstahkem surlarla çevrilmiştir.⁹⁶

Tahert, Cezayir'in güney tarafında bulunan Tiaret şehrine yakın bir yerde bulunmaktadır.⁹⁷ Bölgeye İslam dünyasının farklı bölgelerinden tüccarlar, âlimler ve öğrenciler hicret etmiş, bunların şehrin her alanda gelişmesinde önemli katkıları olmuştur. Tahert'in siyasi tarihi hiç kuşkusuz İbn Rüstem'in devlet başkanlığına seçilmesi ile başlamıştır. Daha önce ifade edildiği üzere İbn Rüstem, bölgede varlığını sürdüren Emaziğ kabileleri başta olmak üzere diğer İbâzî Müslümanların bir araya gelerek kendilerini yönetmesi için bir imamın seçilmesi konusundaki istişareleri sonucunda reis olarak seçilmiştir. Bölgedeki farklı etnik kökene sahip birden çok kabile mensupları arasında Araplarda olduğu gibi çekişmeler meydana gelmektedir. Yönetimin başına geçecek liderin bu kargaşayı ortadan kaldırabilecek kapasiteye sahip olması, kabileler arasında adil bir yönetim sergilemesi gibi nitelikleri taşıması önemliydi. Dolayısıyla İbn Rüstem, Kuzey Afrika'da herhangi bir kabileye mensubiyeti bulunmadığından ileride alacağı herhangi bir kararda kendi kabilesine menfaat sağlama gibi bir durum söz konusu değildi. Daha önce Irak'ta bulunduğu dönemde orada bulunan dini eğitimlerin verildiği medresede *hametu'l-İlim* adı verilen öğrenciler arasında bulunmuştu. Bütün bu gelişmelerden dolayı İbn Rüstem İmam seçilmişti. İbn Rüstem'in Kitap, Sünnete ve İbâzî ilkelerine bağlı bir hayat yaşamış olması da bölge halkının onu kendilerine lider olarak seçmelerinde etkili olmuştur. Yönetime geldikten

⁹⁶ Hizmetli, "Abdurrahman b. Rüstem"; Nadir Özkuyumcu, "Tâhert", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*.

⁹⁷ Özkuyumcu, "Tâhert"

sonra insanlar arasında adil ve şeffaf bir yönetim anlayışı ile hareket etmiş, zamanla sadece Kuzey Afrika’da değil, küfe ve Basra’daki İbâzîler’in de hoşnutluğunu elde etmiştir.⁹⁸

Abdurrahman b. Rüstem devlet başkanı seçildikten sonra adaletli olmaya özen göstermiştir. O mescitte oturur, dul ve zayıf insanların dertlerini dinler, çözüme kavuşturur ve zalime karşı mazlumun yanında yer almıştır. Onun yönetim anlayışı ve uygulamalarını İbâzîler’in hoş karşılaması yanında bu özelliği civar ülkelere de duyulmuştur. En önemlisi Basra ve diğer şehirlerdeki İbâzîler de bundan haberdar olmuştur. Basra İbâzîler’i bu haberden son derece memnun olmuş, İbâzîler’in kurduğu bu devlete katkı sağlamak ve onun gerçekten anlatıldığı gibi adil biri olup olmadığını anlamak amacı ile toplanan üç deve yardım malzemesini ulaştırması için aralarından bir grubu Mağrib’e gönderdi. Yardım götürmekle sorumlu olan heyetten öncelikle oradaki imamı gözetlemesini, eğer anlatıldığı gibi doğru yol üzere olan biri ise yardımları teslim etmelerini, bu şekilde değil ise halka olan tutumu ve insanlara davranışını kontrol ederek geri dönmelerini istedi.⁹⁹

Bunun üzerine Basra’dan hareket eden kervan bölgeye ulaştığında malzemeleri şehrin dışındaki Cami’ye yakın bir kuyunun yanına indirerek Safa adı verilen kapıdan şehre giriş yaptı.¹⁰⁰ Rüstemi Devleti’nin kurulduğu ilk zamanlarda devletin başkentliğini yapan Tahert şehrinde *Daru’l-imara* veya kasr inşaatı yapılmış, bu sırada inşaat için

⁹⁸ Söylemez, “Tahert”; Bârûnî, *Muhtasarı Tarîhi’l-İbâziyye*, 36-38.

⁹⁹ İbnu’s-Sağır, *Ahbâru’l-E’imme*, 28.

¹⁰⁰ Tahert şehrinde Sefa, Endülüs, Metâhin ve Menâzil olmak üzere toplamda dört adet giriş kapısı bulunmaktadır. Safa adı verilen kapıdan sadece misafirler kabul ediliyordu. Geniş bilgi için Bkz. İbnu’s-Sağır, *Ahbâru’l-E’imme*, 29; Özkuyumcu, “Tâhert”; el-Berrâdî, *el-Cevâhirü’l-Münteka*, 195

başta devlet başkanı Abdurrahman b. Rüstem olmak üzere bölgedeki İbâzîler'in büyük çoğunluğu çalışmıştır. Bu esnada Basra'daki İbâzîler'in yardımlarını ulaştırmak üzere şehre gelen kervan, İbn Rüstem ve arkadaşlarını inşaatta çalışır vaziyette görmüştür. İbn Rüstem'in kervanı çamurlu kıyafetleri ile karşılaşmış olması kervandaki Basralı İbâzîler'i derinden etkilemiştir.¹⁰¹

Sade bir hayat yaşayan, bu çerçevede evinde bir adet hasır, uyumak için kullandığı minder, kılıç ve yaydan başka hiçbir şeyi olmayan İbn Rüstem, gelen heyeti kendi evinde ağırladı. O, misafirlere yemek ikram ettikten sonra geliş amacını sordu. Onlar da imamdan izin isteyerek ayrıldı. Kendi aralarında istişare yaptıktan sonra onun getirdikleri yardımı hak ettiği konusunda fikir birliğine vardılar. Toplamda üç deve olan yardım malzemesini İbn Rüstem'e teslim etmek üzere onun huzuruna çıktılar. İbn Rüstem durumu anlamış, sonra elçilerle birlikte camiye gitmiş, namazın akabinde halkı toplamış, onlarla yardımları kabul edip etmeme konusunda istişare etmiştir. İstişare sonucunda yardımları kabul edeceklerini ve üç farklı alanda kullanacaklarını belirtmiştir. Kervandakilerden bu tür çalışmalarda kullanmalarında bir sakınca olup olmadığını sormuştur. Kervandakiler istedikleri gibi harcama yapabileceklerini bildirmiştir. Bu karara göre gelen yardımların üçte ikisi devletin ordusunu güçlendirmek üzere at ve çeşitli silahları almak için kullanılmış, kalan kısmını fakir fukaraya dağıtılmıştır.¹⁰² İbn Rüstem bu konuda o kadar ince ve şeffaf davranmış, yardımları dağıtmadan kervanın geri dönmesine izin vermemiştir.¹⁰³ Tüm bu temel

¹⁰¹ Söylemez, "Tahert", 14.

¹⁰² İbnu's-Sağîr, *Ahbâru'l-E'imme*, 30.

¹⁰³ İbnu's-Sağîr, *Ahbâru'l-E'imme*, 31.

ihtiyaçlar karşılandıktan sonra, İbâzîler şehri imar çalışmalarına tabi tutarak yeni evler inşa etmiş, şehrin dört bir köşesinde bostanlar ekilmiş, nehirler kazılarak şehir her anlamda hızlı bir gelişme göstermiştir.¹⁰⁴

Bu olaydan tam üç yıl sonra Basra İbâzîler'i tekrar yardım toplayarak toplamda on deve yardım malzemesi göndermiş, İbn Rüstem, bu yardımları kendilerine uygun görmemiş, gönderenlerin daha ihtiyaçlı olduğunu söyleyerek geri çevirmiştir. Bu davranışı İbâzîler arasında hoş karşılanmış ve Abdurrahman onların gönlünde adeta taht kurmuştur.

Abdurrahman b. Rüstem'in uygulamış olduğu siyaset İbâzîler'i hoşnut etmiş, Kuzey Afrika'nın çeşitli bölgelerinde varlığını sürdürmekte olan İbâzîler Tahert imameti altında toplanmışlardır.

İbn Rüstem vazifeye tayin edildikten sonra şeffaf bir yönetim sergilemiş, kabileler arasında adaletli davranmış ve her icraatında kabile reisleri ile istişare ederek hareket etmiştir. Bu uygulamaları sebebiyle hem bölgenin şehirleşmesi, iktisadi ve ticari alanda hızlı bir şekilde büyüme gerçekleştirmiş hem de bölge halkının memnuniyetini elde etmiştir. İbn Rüstem'in uygulamaları sadece bölge halkını memnun etmekle kalmamış Basra ve Kufe'de yaşayan İbâzîler açısından da sevindirici bir durum olmuştur. Bu gelişmeler neticesinde bölgeye Basra ve Kufe'den büyük ölçüde İbâzîler göç etmiş, bu durum Rüstemi Devleti'nin gücünün daha da artmasına neden olmuştur.¹⁰⁵

¹⁰⁴ İbnu's-Sağîr, *Ahbâru'l-E'imme*, 31.

¹⁰⁵ Söylemez, "Tahert".

Dışarıdan gelen İbâzîler, Kuzey Afrika'nın ilim-irfan merkezi olarak anılmasında büyük katkı sunmuş, Tahert ile anayurtları arasında birer köprü görevi üstlenmiş, şehrin ticari anlamda mesafe kat etmesinde önemli rol oynamıştır. Yine İbn Rüstem'in yönetimdeki şeffaflığı, bölgede güvenliğin ve huzurun sağlanması gibi etkenler direkt olarak bölgenin ticari anlamda gelişmesinde de etkisini göstermiş, şehir adeta tüccarların cazibe merkezi haline gelmiştir.¹⁰⁶ Bunun sonucu olarak bölgeye Yahudi ve Hristiyan gibi ehl-i kitabı'n da gelip yerleştiği rivayet edilir. Onlar açısından şehrin daha çok ticari anlamda gelişim göstermesi önem arz etmektedir.¹⁰⁷

İbn Rüstem züht ve takva sahibi, iyiliği emredip kötülükten sakındıran bir kişiliği ile ön plana çıkmıştır. Onun döneminde devletin hazinesi dolmuş, görevlendirmiş olduğu zekât memurları insanlara hiçbir şekilde kötü muamelede bulunmamış, toplanan malları bölgedeki fakir-fukara ve yoksullara usulünce dağıtımında bulunmuş, buradan artan kısmını da devletin diğer ihtiyaçlarını karşılamak için kullanmışlardır. Onun imamlık yaptığı dönemini, İbâzî tarihçilerinin adeta Hulefâ'i-Râşidîn dönemine benzettikleri bilinmektedir.¹⁰⁸

Tahert, hızlı gelişmesi, imamların da adil ve hoşgörülü bir kişiliğe sahip olması, insanların can ve malına zarar gelmemesi gibi birçok nedenden dolayı dışarıdan çok sayıda göç almıştır. Zamanla Tahert ve civarında İslam dünyasının çeşitli bölgelerinden gelen Müslümanlara ait mahalleler ortaya çıkmıştır. Çok fazla göç alması sebebiyle

¹⁰⁶ Özkuyumcu, "Tâhert".

¹⁰⁷ Söylemez, "Tahert", 21.

¹⁰⁸ Ali Yahya Muammer, *el-İbâdiyye fî Mevkibi't-Târîh* (Umman: Mektebetü Dâmirî li'n-Neşr ve't-Tevzî', 2008), 32,57.

Kufelilerin evi, Basralıların veya filan topluluğun mescidi şeklinde isimlendirmeler olmuştur.¹⁰⁹ Bölge, farklı dine ve farklı milletlere mensup kişilerin oranının yüksekliğinin anlaşılması açısından dönemin en gelişmiş şehirlerinden biri olan Basra'ya benzetilmiştir.¹¹⁰

Abdurrahman b. Rüstem, Abbasîlere karşı mücadelesini devam ettirmiş, onların Kayrevan valisi Davud b. Yezîd b. Hâtîm'e karşı Nusayır b. Salih en-Nefzâvî'yi isyana teşvik ederek topraklarını genişletmek istemiştir. Ne var ki bu isyan bastırılmış, hedefe ulaşamamıştır. Neticede İbn Rüstem, Abbasîler ile barış antlaşması yapmıştır.¹¹¹

İbn Rüstem devletler arası ilişkilere de önem vermiştir. Coğrafi anlamda komşuları sayılan Endülüs Emevî Devleti ve bölgedeki Hâricîler'in diğer kolu olan Sufrîlerin kurduğu Midrârî Devleti ile iyi ilişkiler kurmuştur. Bu ilişkilerini daha ileri bir seviyeye taşıyarak onlarla evlilik bağı ile akrabalık ilişkisi kurmuştur. İbn Rüstem Arva adındaki kızını Midrârîler Devleti'ndeki Muntasar b. el-Yesa' b. Midrar ile evlendirmiştir.¹¹² bu kapsamda İbn Rüstem'in devlete karşı oluşabilecek tehditleri en aza indirmeye çalıştığını söylemek mümkündür.

Abdurrahman'ın çok sade bir dünya hayatı olduğu bilinmektedir. Onun liderlik yaptığı dönemde sükunet hakim olmuş, İbâzîler'de herhangi bölünme yaşanmamıştır.¹¹³ İbn Rüstem'in imamete geldiğinden beri insanlar arasında adil paylaşımı ve hakkı

¹⁰⁹ İbnu's-Sağîr, *Ahbâru'l-E'imme*, 32.

¹¹⁰ İbâdî, *Dirâsâtü'n fî târîhi'l-Mağrib ve'l-Endelus*, 47.

¹¹¹ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 1/82.

¹¹² İbâdî, *Dirâsâtü'n fî Târîhi'l-Mağrib ve'l-Endelus*, 47.

¹¹³ Dercinî, *Tabakât*, 42.

sahibine ulaştırmasından dolayı, idarecilik yaptığı 10 yıllık döneminde hiçbir kargaşa veya ayaklanma olmamış, insanlarda onu sayıp-saygı göstermişlerdir. O sadece bir siyasi lider olmayıp aslında dönemin ileri gelen âlimlerinden biridir. İbn Rüstem'in devlet yöneticiliğinin yanında büyük bir ibazî müfessiri olduğu bilinmektedir. Onun günümüze ulaşmayan bir tefsir kitabı ve hutbelerinin toplandığı eserleri bulunmaktadır.¹¹⁴

Vefatına az bir süre kala İbn Rüstem kendisinden sonraki imamın seçimi için İbâzîler'le yoğun müzakere ederek devletin tecrübeli aksakalları ve ilim insanlarından oluşan yedi kişilik bir heyet oluşturmuştur.¹¹⁵ Heyetin içinde oğlu Abdulvahhab da bulunuyordu. Heyetin görevi İbn Rüstem'in vefatından sonra iki ay içinde devlet başkanı seçmesidir. Abdurrahman şura heyetini oluşturduktan sonra 787 yılında vefat etmiştir. Bunun üzerine İbn Rüstem'in oluşturduğu şura heyeti toplanmış, yaklaşık iki ay süren müzakere sonucunda Abdulvahhab b. Abdurrahman devletin reisi (imam) olarak seçilmiştir.¹¹⁶

İbâzî tarihçiler, İbn Rüstem'in uygulamalarından hareketle onun adeta Hz. Ömer'i örnek alarak hareket ettiğine dair görüş beyan etmişlerdir.¹¹⁷ Ancak burada

¹¹⁴ Söylemez, "Tahert".

¹¹⁵ Şura heyetinde toplam yedi kişi bulunmaktadır. Bunlar; Mesud el-Endelûsî, Ebû kudâme yezid b. fendîn el-Yefrenî, Mervân el-Endelûsî, Abdulvahhab b. Abdurrahman, Ebu'l-Muwaffik Se'dûs b. 'Atiyye, Şukr b. Salih el-Kutâmâ'dan oluşmaktadır. Bunların arasında Mesud el-Endelûsî'nin fıkıh ilminde meşhur olduğu ve takva sahibi olarak bilindiği rivayet edilir. Abdulvahhab ise imam Abdurrahman b. Rüstem'in oğludur. Diğer adaylarla ilgili hiçbir bilgiye sahip değiliz. Bkz. Durcinî, *Tabakâtu'l-Maşâyih*, 46, Hizmetli, "Abdurrahman b. Rüstem"; *Şemmâhî*, 130.

¹¹⁶ İbnu's-Sağîr, *Ahbâru'l-E'imme*, 37; Dercinî, *Tabakât*, 46; Arı, *Rüstemiler*, 87; İbâdî, *Dirâsâtu'n fî târîh'l-Mağrib ve'l-Endelus*, 48.

¹¹⁷ Söylemez, "Tahert"

dikkatimizi çeken husus Hz. Ömer oğluna seçme hakkı vermiş, yalnız seçilme hakkı vermemiştir. İbn Rüstem ise oğlu Abdulvahhab'a seçme hem de seçilme hakkı tanıdığını görmekteyiz.¹¹⁸ Ayrıca Hz. Ömer şura heyetine üç günlük bir süre tanırken İbn Rüstem ise iki aylık bir süre vermiştir. Dolayısıyla İbn Rüstem'in tam anlamıyla Hz. Ömer'i örnek aldığı kanaatine varmak zordur.

Devlet yöneticisinin seçimle göreve gelmesini savunan İbâzîler, Abdulvahhab'ın devlet başkanı olması ile bu ilkesini çiğnemiş oldular. Rüstemîler Devleti'nde başkanlığın babadan oğula geçme yani veraset sistemi ilk defa Abdulvahhab'ın imam olması ile başlamıştır. Bu sistem bundan sonraki nesillere de aynen aktarılmış ve devletin sonuna kadar uygulanmıştır.¹¹⁹ Zira İbâzîler'in imamet anlayışlarına baktığımızda, verasete dayalı imam seçiminin doğru bir yaklaşım olmadığı kabul edilmektedir.¹²⁰

1.4.2. Abdulvahhab b. Abdurrahman Dönemi (171-208/787-823)

İmam Abdurrahman b. Rüstem vefat edince, onun oluşturduğu şura heyeti toplanmış, yaklaşık iki ay müzakere yapmışlardır. Sonucunda heyetin içinde bulunan iki kişinin ismi ön plana çıkmıştır. Bunlar Abdulvahhab b. Abdurrahman ve Mesud el-Endelusî'dir. Çoğunluk Mesud'u imamete (devlet başkanı) uygun görmüş olmakla birlikte, Mesud'un, Züht ve takva sahibi bir kişi olduğundan imameti kabul etmediği, hatta ona biat için gelenleri kabul etmeyerek kendini onlardan gizlediği rivayet edilir.¹²¹

¹¹⁸ el-İbâdî, *Kitâbün fihî Bed'ü'l-İslâm*, 60.

¹¹⁹ Özkuyumcu, "Rüstemîler".

¹²⁰ el-İbâdî, *Kitâbün fihî Bed'ü'l-İslâm*, 62.

¹²¹ Sümeyye, *İshâmât'u-Ulemâi Tahert*, 157.

Bunun üzerine insanlar Abdulvahhab b. Abdurrahman'a biat etmiş Mesud da ona biat eden ilk kişilerden biri olmuştur.¹²²

Abdulvahhab b. Abdurrahman (ö. 208/823) 787 yılında imam olarak seçilmiştir. Göreve başladığında 52 yaşında idi. Gençlik yılları ile ilgili detaylı bilgi bulunmamaktadır. Onun, Babası Abdurrahman b. Rüstem'in himayesinde büyüdüğü, ondan dini ilimleri öğrendiği, Arapça, Farsça ve Berberîce gibi dilleri bildiği rivayet edilir. Trablus, Kayrevan ve Tubne adasının fethine şahit olmuştur.¹²³ Gençlik yıllarında siyasi ve askeri tecrübeye sahip olmuştur. Kendisini nesep olarak Zenâte kabilesine nispet etmiştir.¹²⁴ İmam Abdulvahhab'ın, babası İbn Rüstem'in Ebü'l-Hattâb döneminde Kayrevan valisi olarak görev yaptığı süreçte ve aynı zamanda Abbâsîler'in valisi Eş'as'tan kaçarak Sufecce vadisine sığındı dönemlerde de sürekli babasının yanında olduğu bilinmektedir.

İmam Abdulvahhab'a biat etmek için halk huzura geldiğinde, şura heyetinin içinde bulunan İbn Fendin ve taraftarları ona biat etmekten kaçınmıştır. İmama biat etmek için *“imam bir topluluğun fikrine danışmadan hiçbir karar alamaz”* şartını öne sürmüşlerdir.¹²⁵ Abdulvahhab'ın herhangi bir uygulamayı yürürlüğe koymak istediği zaman kendilerine danışması gerektiğini, aksi takdirde İslam'ın şura ilkesine aykırı hareket etmesi söz konusu olacağından ona biat etmeyeceklerini dile getirmişlerdir.

¹²² Şemmâhî, 130.

¹²³ Yûsuf, *el-'Alâkâtü'l-Hâriciyye lid-Devlet'i er-Rüstemiyye*, 63.

¹²⁴ Sümeyye, *İshâmât'u-Ulemâi Tahert*, 157.

¹²⁵ Dercinî, *Tabakât*, 47.

İmam Abdulvahhab, bu şartı reddetmiş,¹²⁶ akabinde mecliste bulunan Mesud el-Endelûsî de ona destek vererek, imamet konusunda Allah'ın kitabı ve Hz. Peygamberin yoluna uygun biçimde hükmetmesi dışında farklı bir şartın öne sürülmesinin uygun olmayacağını ifade ederek İbn Fendin'in ileri sürdüğü şartına karşı çıkmıştır.¹²⁷ Hemen ardından Mesud'un imam Abdulvahhab'a biat etmesi üzerine diğer insanlar da topluca biat ederek Abdulvahhab'ı İmamet makamına getirmişlerdir.¹²⁸ Böylece İbn Fendin ve taraftarları dahil herkes biat etmiş,¹²⁹ anlık da olsa toplumda olası bir kargaşanın meydana gelmesi önlenmiştir.

Onun dönemi Tahert şehrinin her alanda geliştiği ve onun tabii sonucu olarak bölgeye çeşitli etnik kökene sahip yabancı unsurların akın ettiği bir dönem olmuştur. İbn Rüstem'in imamet dönemi gibi sakin geçmemiştir. Dolayısıyla Rüstemi Devleti'nin ilmî, iktisadî ve şehirleşme alanında zirve yaptığı, buna paralel olarak çeşitli nedenlerden dolayı birden çok isyan hareketinin söz konusu olduğu bir süreç olmuştur.¹³⁰ Konunun bütünlük kazanması açısından bazı önemli görülen isyan hareketlerinden bahsedilecektir.

¹²⁶ Ahmet Ağırakça, "Abdülvehhâb b. Abdurrahman", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 18 Aralık 2022).

¹²⁷ Dercinî, *Tabakât*, 47.

¹²⁸ *Şemmâhî*, 130.

¹²⁹ Dercinî, *Tabakât*, 47.

¹³⁰ Ağırakça, "Abdülvehhâb b. Abdurrahman".

1.4.2.1. Hevvâre Hareketi

İmam Abdulvahhab devletin iç güvenliğini sağlamak için bazı yöntemler geliştirmiştir. Bunlardan biri de bölgedeki bazı kabileler ile kendi kabilesi arasında evlilik bağı kurarak kabileler arası hısımlık ilişkisi kurma siyaseti uygulamasıdır. Bunu yapmakla kabileler arası çekişmeleri en aza indirmek ve Rüstemi Devleti'ne karşı olası bir isyan kalkışmasının önünü kesmeye hedeflemiştir. Bunu yaparken bazı büyük kabilelerin kendi aralarında evlilik bağı kurmasına ise olumlu bakmamıştır. Çünkü büyük kabileler arası ilişkilerin neticesinde ileride olası büyük bir güç oluşabileceği endişesini taşımaktaydı. Rüstemîler Devleti'ndeki ikinci büyük ayaklanma hareketi olarak Hevvâre hareketi, İmam Abdulvahhab'ın bu siyasetine tepki olarak ortaya çıkmıştır.¹³¹

Söz konusu hareket, isyancıların ait olduğu kabileye nispetle Hevvâre hareketi olarak isimlendirilmiştir. Hevvâre kabilesi mensupları Tahert'e yakın bir yerde yaşamaktaydı. O bölgede Hâricî/İbâzî mezhebini benimseyen Levvâte kabilesi de yaşam sürdürmekte idi. Rivayete göre kabile yöneticilerinden birinin güzel bir kızının olduğu, onu da Hevvâre kabilesinin liderlerinden birinin istediği, böylece iki kabile arasında akrabalık bağı kurmak istediği ve usulüne uygun bir şekilde nişanlandıkları bilinir.¹³² Durumdan haberdar olan imam Abdulvahhab, kabileler arası evlilik bağı kurulması sonucunda devlete karşı ileride olası bir güç birliği oluşabileceğinden endişe etti. Bunu engellemek için Levvâte kabilesinin kızını kendisine istemeye karar verdi. Bu amaç

¹³¹ Birinci ayaklanma ise ilerideki bölümde bahsedeceğimiz Nükkâriye hareketidir.

¹³² İbn Sağîr, Nişan meselesinde, kızı kabile reisi ya da reisin oğluna istedikleri konusunda tereddüt etmiştir. Bu konuda net bir bilgiye sahip değiliz. Bkz. İbnu's-Sağîr, *Ahbâru'l-E'imme*, 45.

doğrultusunda hızlıca davranarak kabile yöneticilerine elçi gönderdi ve bunun sonucunda kızla evlendi. Bu haber Hevvâre kabilesine ulaşınca kabile reisi duruma çok öfkeleni. İmam Abdulvahhab'ın devlet gücünü kullanarak kendisiyle evliliğe razı olan kızı zorla elinden aldığı kanaatine vardı. Kabile reisi,¹³³ bunu yapan kişi ile aynı ortamda yaşayamayacağını söyleyerek şehri terk etti.¹³⁴ Bunu gören ve onu haklı bulan diğer kabile mensupları da şehri terk etti. Tahert ile Hevvâre kabilesi arasında bulunan bir vadide yaşamaya devam ettiler.¹³⁵ Çeşitli nedenlerden dolayı İmam Abdulvahhab'a karşı olan insanlar da zamanla onlara katıldılar.¹³⁶ Böylece Hevvâre vadisinde bir güç ortaya çıkmış oldu. Diğer ifade ile Rüstemi Devleti ikiye bölünmüş oldu.¹³⁷ Bunlar zaman zaman Rüstemîler'e bağlı kişilere karşı şiddet uygulamaya başladı. Masum insanların mallarını talan etmiş ve yeri geldiğinde birçok insanı sırf Rüstemîler'e bağlı oldukları için katletmişlerdir. Bu durumu devlete karşı bir tehdit olarak kabul eden imam Abdulvahhab, taraftarları ile onların üzerine yürümeye karar verdi.

Hevvâre kabilesinin bu dönemde bin atlı askere sahip olduğu rivayet edilir.¹³⁸ İmam Abdulvahhab'ın ise asker sayısı tam olarak bilinmemektedir. Bu iki grup Tahert yakınlarında bulunan "Aslan Nehri" diye bilinen bir yerde karşı karşıya gelmiş, şiddetli

¹³³ Kabile reisinin künyesi ve mezhep bilgilerine ulaşamadık. Bkz. İbnu's-Sağîr, *Ahbâru'l-E'imme*, 45.

¹³⁴ İbnu's-Sağîr, *Ahbâru'l-E'imme*, 45.

¹³⁵ İbnu's-Sağîr, *Ahbâru'l-E'imme*, 56.

¹³⁶ Süleyman Bâşâ el-Bârûnî, *el-Ezhârü'r-Riyâdiyye fî E'imme ve Mülûki'l-İbâdiyye* (London: Dârü'l-Hikme, 2005), 133.

¹³⁷ İbnu's-Sağîr, *Ahbâru'l-E'imme*, 45-47.

¹³⁸ İbnu's-Sağîr, *Ahbâru'l-E'imme*, 46.

çarpmalar yaşanmıştır.¹³⁹ Bunun neticesinde Hevvâre kabilesi ağır yenilgiye uğrayarak birlikleri dağılmıştır. Abdulvahhab da bu galibiyeti ile Rüstemîler Devleti'nde birliği sağlamıştır. Bu savaşta İmam Abdulvahhab'ın oğlu Eflah büyük dirayet göstererek cesaretle çarpışmış, onu gören Abdulvahhab, Artık oğlunun imameti hak ettiğini savaş meydanında dile getirmiştir. Diğer ifade ile Eflah'ın imam olacağı bu savaşta karar kılınmıştır.¹⁴⁰

Abdulahhab, Rüstemi Devleti'nde iç kargaşalar son bulunca, hac ibâdetini yerine getirmek üzere hazırlanarak yola çıkmış ve yol üzerinde bulunan Cebelünefûse'ye uğramıştır. Oralarda bulunan Talâlit denilen yerde bir cami inşa etmiştir. Trablus'a geldiğinde ise oradaki Müslümanlar imam Abdulvahhab'ın hacca gitmesini doğru bulmamış, Onun Mekke'ye geldiğini Abbasî yönetimi fark ettiği takdirde hac faaliyetlerinden alıkoyarak tutuklayacağını, hatta ölüme kadar giden bir sürecin izlenebileceği çekincesi ile, imamı bu düşüncesinden vazgeçme çağrısında bulunmuşlardır.¹⁴¹ Abdulvahhab da Müslümanların bu endişesini haklı bularak hacca gidip gitmeme konusunda ikilemde kalmış, bu konuda doğuda bulunan dönemin İbâzî âlimleri arasında meşhur ilim ve takva sahibi olarak bilinen Ebü Amr er-Rebî b. Habîb (ö. 180/796) ve İbn İbâd el-Mısırî'den fetva vermesini talep ederek bir elçi göndermiştir. Konuyla ilgili Eba Rabî'; Abdulvahhab'ın hacca gitmesinden ziyade Afrika'daki Müslümanların işleri ile ilgilenmesinin daha makul olduğu, hacca gitmesi durumunda Abbasîler tarafından tutuklanabileceği tehlikesini göz önünde bulundurarak kendisinin

¹³⁹ İbnu's-Sağîr, *Ahbâru'l-E'imme*, 47.

¹⁴⁰ İbnu's-Sağîr, *Ahbâru'l-E'imme*, 45.

¹⁴¹ Dercinî, *Tabakât*, 65.

bizzat gitmemesi, onun yerine vekaleten birini gönderebileceği tavsiyesinde bulundu. İbn İbâd ise; haccın farz olabilmesi için öne sürülen şartlardan biri de yolun güvenli olmasıdır. Bu bağlamda Abbâsî yönetiminin imam Abdulvahhab'ı tutuklayabileceği göz önünde bulundurulduğunda haccın farz şartlarından birinin gerçekleşmediği gerekçesi ile hacca gitmemesi gerektiği fetvasında bulundu. Abdulvahhab bu iki fetvadan birini seçerek yerine vekaleten hac yapmak üzere bir genci göndermiş, bizzat kendisi gitmekten vazgeçmiştir.¹⁴² İmam daha sonra Rüstemi Devleti'nin sınırları içerisinde bulunan Câdû şehrine uğramış, orada da bir cami inşa etmiş, bölgede ilmî faaliyetlerin gelişmesi için katkıda bulunmuş ve orada bulunan Öğrencilere ders vermiştir.

1.4.2.2. Halefiyye Hareketi

Hareketin lideri Ebü'l-Hattâb Abdula'la el-Me'afiri'nin torunu Halef b. Semih'tir.¹⁴³ Bu olay Rüstemîler Devleti'ndeki üçüncü bölünme hareketi olarak karşımıza çıkmaktadır. İmam Abdulvahhab b. Abdurrahman, Trablus'tan ayrılmadan önce halkın yoğun isteği üzerine Semh b. Ebu'l-Hattâb el-Me'afiri'yi Cebelünefûse ve Trablus'un valisi olarak görevlendirdi.¹⁴⁴ Semih, Abdulvahhab'a son derece bağlı ve adaletli bir yönetici idi. Yalnız valiliğe tayin edildikten sonra kısa süre içerisinde vefat etti. Vefatından önce halkı imama itaat etmeleri, emir ve yasaklarına uymaları konusunda uyarıda bulunmasına rağmen, Semih vefat ettikten sonra Trablus İbâzîler'i, onu çok sevdiği için oğlu Halef'i imam Abdulvahhab'ın onayına başvurmadan vali

¹⁴² Dercinî, *Tabakât*, 66.

¹⁴³ Amr Halîfe en-Nâmî, *Dirâsât 'Ani'l-İbâziyye* (Tunus: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2012), 209; *Şemmâhî*, 145.

¹⁴⁴ Dercinî, *Tabakât*, 67.

olarak tayin etmişlerdir.¹⁴⁵ Bu olaydan haberdar olan Abdulvahhab, izni olmadan vali ilan etmenin Müslümanlara yakışır bir durum olmadığını ifade ederek onları hemen tövbe etmeye çağrı yapan bir mektup yazmıştır.

İmam Abdulvahhab Halef'in valiliğini kabul etmediğini birkaç defa mektup yazarak hem Halef'e hem de halka bildirmiştir. Bunun üzerine tereddüt içinde kalan halk, Basra İbâzîler'in lideri Ebû Süfyân Mahbûb b. er-Rehîl'e bu konuda fetva vermesi için mektup yazmış, Ebu Süfyan'da mevcut devlet başkanına itaatin vacip olduğunu Halef'in imametinin kabul edilemez olduğunu bildirmiştir.¹⁴⁶ Halef'in taraftarları dâî Ebu Süfyan'ın fetvasına itimat etmemiş, daha da ileri giderek Halef'i imam ilan etmiş ve ona biat etmişlerdir. Böylece meşru halifenin emrine ve fetvaya karşı çıkmışlardır.

Bu dönemde İmam Abdulvahhab, Ebü'l-Hasan Eyyub b. Abbas'ı vali olarak tayin etmiştir. Bunun üzerine Halef b. Semih taraftarları ile şehri terk etmiştir. Ebu'l-Hasan vefat edince Trablus halkı imamdan kendilerine bir emir tayin etmesini istemiş, bunun üzerine bölgeye Ebû Ubeyde Abdülhamid el-Cenâvenî'yi emir olarak gönderilmiştir. Bu arada Halef b. Semih, taraftarları ile mevcut yönetime karşı saldırı düzenlemeye başlamış, bölge valisi durumu merkezi yönetime bildirince, İmam Abdulvahhab onlarla zor durumda kalmadıkça savaşmamaları ve barış içerisinde yaşamalarını istemiştir.¹⁴⁷

¹⁴⁵ Dercinî, *Tabakât*, 69; el-İbâdî, *Kitâbün fihî Bed'ü'l-İslâm*, 87.

¹⁴⁶ Söz konusu Basra İbâzîler'in lideri Ebu Süfyan Mahbub b. er-Rehil'in fetvası İbâzîler'in imamet anlayışlarına uygun olmasına rağmen Trablus halkı Halef'in valiliği konusunda ısrar etmişlerdir. İbâzîler'e göre imam batıla emretmediği sürece ona itaat etmek vaciptir. Bkz. el-İbâdî, *Kitâbün fihî Bed'ü'l-İslâm*, 55.

¹⁴⁷ en-Nâmî, *Dirâsât*, 210.

Bu süreç devam ederken İmam Abdulvahhab vefat etmiştir.¹⁴⁸ Yerine Rüstemi Devleti'ne imam seçilen Ebu Said Eflah b. Abdulvahhab da aynı babası gibi onlarla barış içerisinde yaşamalarını istemiştir. Yalnız Halef b. Semih saldırılara devam etmiş, eline geçen her fırsatı değerlendirerek bölge yönetimini yıpratmaya çalışmış, hatta kendi arkadaşlarından birçoğunu da Rüstemîler'e biat ettikleri bahanesiyle öldürmüştür. Belli bir süre sonra çevresine çokça taraftar toplayarak güçlenmeyi başarmıştır. Halef, iyice güçlenince Trablus valisi Abdülhamit'e savaş ilan ederek onun sorumluluk altındaki yerlere saldırı düzenlemeye başladı. Abdülhamit ise merkezi yönetimin isteğine sadık kalmak için Halef'e mektup yazarak barışa davet etti. Halef barışa yanaşmadı, bilakis Abdülhamid'e elçi göndererek kendisini imam olarak tanımasını, daha ileri giderek ona biat etmesini istedi. Bu isteği Abdülhamit reddedince taraflar arasında iki defa savaş yaşandı. Her iki savaşta da Halef ağır yenilgiye uğrayarak geri çekilmek zorunda kaldı. Bu savaştan belli bir süre sonra bölge valisi Abdülhamit vefat etmiş, Onun yerine Abbas b. Eyyub Trablus valisi olarak atanmıştır. Halef yine isyan ederek İbn Eyyub ile giriştiği savaşta ağır yenilgiye uğramış, yine geri çekilmek zorunda kalmıştır. Dolayısıyla Halef amacına ulaşmadan belli süre sonra vefat etmiş, taraftarları dağılmıştır. Böylece Trablus bölgesinde yaklaşık yirmi yıl devam eden isyan hareketi son bulmuştur.¹⁴⁹

Halefiyye mevcut yönetime karşı ayaklanmıştır. Onların dini alanda kendilerine ait özel fikirleri veya ürettiği bir teori bulunmamaktadır. Halefiyye'nin temel amacı devlete karşı ayaklanarak bağımsızlıklarını ilan etmektir. Dolayısıyla bu grup İbâzîler

¹⁴⁸ Dercinî, *Tabakât*, 72.

¹⁴⁹ Vercelânî, *Kitabu Siyeri'l-Eimmet'i ve Ahbârihim*, 124-128; Dercinî, *Kitabu Tabakâtü'l-Meşâihi bi'l-Mağrib*, 70-72; el-Bârûnî, *el-Ezhârü'r-Riyâdiyye fi E'imme ve Mülûki'l-İbâdiyye*, 152-155.

ile dini anlamda fikir ayrılıklarına düşmemiştir. Grubun ortaya çıkışı dini değil siyasi sebeplere bağlı gerçekleşmiştir. O yüzden Halefiyye için ayrı bir mezhep veya fırka tanımlaması doğru görünmemektedir.¹⁵⁰

İmam Abdulvahhab babası İbn Rüstem'den çok şey öğrenmiş hatta imamlık yaptığı dönemde de babasını örnek alan bir yol haritası çizmiştir. Nitekim görev alacağı insanların takva sahibi kişiliğine önem vermiş, devletin herhangi bir kademesinde problem yaşandığı esnada ya da bir karar anında, toplumun ileri gelen aksakalları ve âlimler ile istişare sonucuna göre hareket etmiştir. Abdulvahhab imam seçildikten sonra Rüstemîler Devleti'nde birçok yeniliklere imza atmış devletin gücüne güç katmış biri olsa da, onun dönemi aynı zamanda iç kargaşanın da yoğun olduğu bir süreç olmuştur.¹⁵¹ Onun yönettiği dönemler İbn Rüstem dönemi gibi sakin geçmemiştir. Kendisinin imamlığını reddeden ve ondan dolayı şehri terk edip kendilerine ayrı bir yönetim merkezi oluşturan Nükkâriyye¹⁵² denilen grupla savaşa girmiş hatta bölgedeki Mu'tezile mezhebine mensup kişilerle de ciddi mücadele vermiştir. Belli bir süre devam eden mücadele sonucunda Abdulvahhab bölgede sükûneti sağlamayı başarmıştır.¹⁵³ Abdulvahhab bir devlet adamı olmasının yanı sıra aynı zamanda bir âlim idi. Onun kendisine yöneltilen sorulara verdiği cevapları bir araya getirilerek *Mesâilü Nefüse* adında bir kitap haline getirilmiş, yalnız bu kitap günümüze ulaşmamıştır.¹⁵⁴ İmam

¹⁵⁰ Mahmoud Benras, *Kuzey Afrika İbadiliği ve İmamet Düşüncesi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022), 92.

¹⁵¹ Özkuyumcu, "Rüstemîler"; Ağırakça, "Abdülvehhâb b. Abdurrahman".

¹⁵² Söz konusu fırka ile ilgili bilgiler ilerideki bölümde bahsedilecektir.

¹⁵³ Ağırakça, "Abdülvehhâb b. Abdurrahman".

¹⁵⁴ Ağırakça, "Abdülvehhâb b. Abdurrahman".

Abdulahhab aynı zamanda bir tüccar olduğu ve dönemin ileri gelen zenginlerinden sayıldığı rivayet edilir.¹⁵⁵ Onun döneminde Rüstemi Devleti iktisadi anlamda büyük mesafe kat etmiş ve civarda bulunan Endülüs Emevî Devleti başta olmak üzere Afrika'da bulunan diğer hükümdarlar ile siyasi ve iktisadi anlaşmalar yapılmıştır.¹⁵⁶

1.4.3. Ebu Said el-Eflah Dönemi (208-258/823-872)

Abdulahhab b. Abdurrahman vefat edince İbâzîler onun oğlu Ebu Said Eflah b. Abdulvahhab'a biat ettiler. Bir bakıma verasete dayalı bir seçim yapılmıştı. İbâzîler Eflah'ın imam seçilmesine karşı çıkmadılar. Zira verasete dayalı imameti Hâricîler ve onun bir kolu olan İbâzîler de doğru bulmamasına rağmen Eflah'ın imam seçilmesinde, onun devlet yönetiminde tecrübeli ve deneyim sahibi biri olması ön planda tutulmuştur. Zira Eflah, Abdulvahhab döneminde ayaklanan Nükkâriyye fırkasının bastırıldığı süreçte çok mücadele vermiş, fırka lideri Yezîd b. Fendin'i öldürerek isyanın son bulmasında kritik rol oynamıştır.¹⁵⁷ Yine Hevvâre hareketinde ortaya çıkan savaşta önemli başarı elde etmiş, bunu gören İmam Abdulvahhab Eflah'ın savaşta gösterdiği cesaretinden etkilenerek, onun imameti hak ettiğini ifade etmiştir.¹⁵⁸ Eflah, yönetim konusunda da deneyim sahibiydi. Babası Trablus ve Cebelünefûse'de kaldığı süreçte yerine Eflah'ı vekil tayin etmiştir.¹⁵⁹ Bu yedi yıllık süreçte devlet yönetimi konusunda ciddi anlamda tecrübe elde ettiği ifade edilebilir. Ayrıca imam Abdulvahhab'ın vefat

¹⁵⁵ Ağırakça, "Abdülvehhâb b. Abdurrahman".

¹⁵⁶ Söylemez, "Tahert", 23.

¹⁵⁷ Yûsuf, *el-'Alâkâtü'l-Hâriciyye lid-Devlet'i er-Rüstemiyye*, 65.

¹⁵⁸ Abdulvahhab, Oğlu Eflah'ı savaştaki cesareti ve üstün başarısından dolayı imamete layık olduğunu düşünerek "Eflah imameti hak etti" ifadesini kullanmıştır. Bkz. İbnu's-Sağîr, *Ahbâru'l-E'imme*, 47

¹⁵⁹ Yûsuf, *el-'Alâkâtü'l-Hâriciyye lid-Devlet'i er-Rüstemiyye*, 65.

haberi duyulur duyulmaz Tahert'in çevresindeki güçler, Rüstemi Devleti'nin zayıfladığını düşündüler, dolayısıyla fırsatı değerlendirerek onlara karşı saldırı gerçekleştirme amacı ile hazırlıklara başladılar.¹⁶⁰ Tamda böyle bir ortamda devleti düşmanlardan koruyabilecek kabiliyetli birinin başa geçmesi gerekiyordu. İbâzîler de durumun farkında idiler. Bu açıdan Eflah'ın düşmana karşı mücadele edebilecek cesaret ve azminin olmasının onun imam olarak seçilmesini kolaylaştırdığını söylemek mümkündür.¹⁶¹

Eflah'ın imamlık yaptığı süreçte hiçbir iç kargaşa çıkmamış aksine Rüstemîler Devleti'nin gücüne güç katmış, insanların servetleri artmış, devletin başkenti Tahert adeta cazibe merkezine dönüşmüş, dışarıdaki zenginler, tüccarlar ve ilim insanlarını cezbeden bir merkeze dönüşmüştür. Bu dönemde halk refah ve huzur içinde yaşamıştır. Eflah döneminin bu kadar sakin geçmesinin nedeni ise, Eflah'ın üstün zekâsı ve yönetim tecrübesinden kaynaklanmaktadır. O civardaki kabilelerin güçlenmesine izin vermemiş, bunları engellemek için plan dahilinde kabileleri biri birine düşürmüştür. Sürekli çatışma halinde olan kabileler, Eflah'a karşı çıkmaya fırsat bulamamış, hatta her kabile çatışma halinde olduğu için karşı tarafa Eflah'ın destek verebileceğinden endişe ederek onunla oldukça iyi geçinmenin peşinde olmuştur. Böylece kabilelerin bir araya gelerek yönetime karşı tehdit oluşturmalarına engel olmuştur.¹⁶²

¹⁶⁰ Dercinî, *Tabakât*, 72.

¹⁶¹ el-Bârûnî, *el-Ezhârü'r-Riyâdiyye fî E'imme ve Mülûki'l-İbâdiyye*, 134-135.

¹⁶² el-Mâlikî, *Ahbârü'l-Eimme*, 270-271; el-Bârûnî, *el-Ezhârü'r-Riyâdiyye fî E'imme ve Mülûki'l-İbâdiyye*, 181.

Eflah, Abdurrahman dönemindeki ilişkileri daha da geliştirerek devletin nüfuzunu yükseltmiştir. Bu duruma tahammül edemeyen Ağlebiler, Eflah’a karşı çıkmış, Tahert şehrine yakın bir coğrafyada Abbâsiyye adında bir şehir kurmuştur. Bu durumu Rüstemi Devleti’ne bir tehdit olarak kabul eden Eflah, Ağlebiler’e karşı savaş açmış, Abbâsiyye şehrini ortadan kaldırmıştır.¹⁶³ Durumdan haberdar olan Endülüs Emevî Devleti’nin çok memnun olduğu ve Eflah’a büyük miktarda hediye gönderdiği bilinmektedir.¹⁶⁴

İmam Eflah’ın görev yaptığı süreç genel anlamda sakin geçmiştir. Bu dönemde ülkenin istikrarını sağlamış, istişareye önem vermiş, herhangi bir sorun olması halinde hemen müdahale ederek çözüm arayışına girmiştir. İmam Eflah bir yönetici olmasının yanı sıra fıkıh ilminin ayrıntılarına kadar hâkim bir fakih idi.¹⁶⁵ Gençlik yıllarında kendisini iyi yetiştirmiş sürekli ilim halkalarında zaman geçirmiştir.¹⁶⁶ İmam Eflah âlimleri hep korumuş ve ilmî çalışmaları desteklemiştir.¹⁶⁷ Dönemindeki sükûnet sayesinde ülkede ilmî faaliyetler canlanmış, başta ilmî çalışmalar olmak üzere tarım, ticaret ve imar faaliyetleri artarak devam etmiş, refah seviyesi yükselmiştir. Dolayısıyla

¹⁶³ el-Berrâdî, *el-Cevâhiru'l-Münteka*, 195.

¹⁶⁴ Söylemez, “Tahert”, 23.

¹⁶⁵ Özkuyumcu, “Rüstemîler”.

¹⁶⁶ Dercinî, *Tabakât*, 77.

¹⁶⁷ el-Berrâdî, *el-Cevâhiru'l-Münteka*, 195.

onun döneminde Rüstemi Devleti içte gücünün zirveye ulaştığı, dışta itibar kazanarak devletin en geliştiği parlak dönemini yaşamıştır.¹⁶⁸

İmam Ebu Said Eflah Rüstemîler Devleti'nde 40 yıl hüküm sürmüştür.¹⁶⁹ Onun Ebu Bekir ve Ebu'l-Yakzân adında iki oğlu vardı. Vefatına az kala Ebu'l-Yakzân hac ibâdetini yapmak üzere Kâbe'ye gitmiş, orada Abbâsîler tarafından yakalanmıştır. Abbâsîler onu başkent Bağdat'a götürmüş, babası Eflah'a mektup göndererek kendisinin Bağdat'a gelmediği sürece oğlunu serbest bırakmayacaklarını bildirmiştir. Eflah oğlunun durumuna çok üzölmüş, oğlunu hapisten kurtaramadan üzüntü ve keder içinde 872 yılında vefat etmiştir.¹⁷⁰

1.5. RÜSTEMİLER DEVLETİNİN DURAKLAMA VE GERİLEMESİ

1.5.1. Ebû Bekir b. el-Eflah Dönemi (258-260/872-874)

Ebu Said Eflah vefat ettikten sonra İbâzîler'in ileri gelenleri ve âlimler bir araya gelerek Eflah'ın oğlu Ebû Bekir'i devlet başkanı olarak seçtiler. Aslında Eflah'ın birden çok oğlu bulunmaktaydı. Oğulları arasında Ebu'l-Yakzân ile Ebû Bekir bu göreve uygun görölmüş hatta Ebu'l-Yakzan'ın Ebû Bekir'den önce imam olması konusunda fikir birliğinde oldukları rivayet edilmektedir.¹⁷¹ Eflah'tan sonra imamın seçimi vaktinde Ebu'l-Yakzan'ın Bağdat'ta Abbasîler'in elinde tutuklu olması işin seyrini değiştirmiştir.

¹⁶⁸ Zeynep Nur Özmen, *9-11. Yüzyıllar Arasında Endölüs Emevileri ve Fatımi Devleti İlişkileri* (Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 68; Benras, *Kuzey Afrika İbadiliği ve İmamet Düşüncesi*, 49; Özkuyumcu, "Rüstemîler"; el-Berrâdî, *el-Cevâhiru'l-Münteka*, 196.

¹⁶⁹ Dercinî, *Tabakât*, 83.

¹⁷⁰ el-Mâlikî, *Ahbârü'l-Eimme*, 275.

¹⁷¹ el-Mâlikî, *Ahbârü'l-Eimme*, 269.

Ebû Bekir aslında veraset sistemi ile devlet başkanı seçilmiştir. Bu durum İbâzîler arasında tepkiye neden olmuştur. Bilindiği gibi veraset yoluyla başkan seçmek İbâzîler'in imamet anlayışlarına ters idi. İbâzîler daha önceki imamlara taviz verdiği gibi Ebubekir'e taviz vermemiş aksine karşı çıkmışlardır. İbâzîler'in önde gelen âlimlerinden Abdülaziz b. el-Eviz de¹⁷² onları imam seçimini halkın özgür iradesine bırakmadıklarını ve böyle yaparak kul hakkı yediklerini dile getirmiş, açık bir şekilde yönetimi eleştirmiştir.¹⁷³

Ebû Bekir b. Eflah'ın imam olarak seçilmesi ile Rüstemi Devleti gerileme dönemine girmiştir. Çünkü Ebubekir, babası Eflah ve dedesi İbn Rüstem gibi sağlam kişiliği ve dinî temeller üzerine yetişmiş biri değil, aksine zevk sefa düşkününü bir karaktere sahipti. O gençlik yıllarında diğer imamlar gibi ilimle meşgul olmamış, sürekli ticaretle uğraşmıştır. Ebû Bekir'in iktidara gelmesi ile dini hassasiyete sahip olan insanlar Tahert şehrinden uzaklaşmış, kabileler arasında birbirlerine olan güven sarsılmış, Tahert şehri adeta eğlence merkezi olarak anılmaya başlamıştır.¹⁷⁴ Ebû Bekir özellikle Araplarla çok yönlü bir ilişki kurmuştur.¹⁷⁵ Onların arasında Tahert'te insanların saygı gösterdiği Muhammed b. Arefe diye bir şahsın olduğu, Ebû Bekir'in İbn Arafe'nin kız kardeşi ile evlendiği, İbn Arafe'nin de Ebû Bekir'in kız kardeşi ile evlendiği

¹⁷² Abdülaziz b. el-Eviz İbâzî âlimlerinden biridir. Basra ve civardaki bölgelere ilim tahsil amacı ile birkaç defa yolculuk yapmış, fıkıh konusunda yetkin isimlerden biridir. Rüstemîler Devleti'nde uygulanan veraset sistemi ile İmamet seçimine karşı tepkisini aynen bu şekilde dile getirmiştir “*biri vefat edince onun soyundan birini imam seçtiniz. Müslümanların arasındaki takva sahibi ve çoğulun razı geleceği bir adayı imam seçmesinin önünü kestiniz. Allah bunun hesabını elbet soracak*”. Geniş bilgi için bkz. İbnu's-Sağır, *Ahbâru'l-E'imme*, 60.

¹⁷³ el-Mâlikî, *Ahbâru'l-E'imme*, 276; el-Bârûnî, *el-Ezhârü'r-Riyâdiyye fî E'imme ve Mülûkî'l-İbâdiyye*, 223.

¹⁷⁴ Söylemez, “Tahert”, 23.

¹⁷⁵ Yûsuf, *el-'Alâkâtü'l-Hâriciyye lid-Devlet'i er-Rüstemiyye*, 66.

rivayet edilir.¹⁷⁶ Dolayısıyla Ebû Bekir, devlet işlerini İbn Arafе'ye bırakarak eğlenceye devam etmiş, böylece otoritesi zayıflamış, kabilelere söz geçiremez hale gelmiştir. Bu durum devletin iç ve dışta zayıflamasına neden olmuştur.¹⁷⁷ Bundan sonra Rüstemîler'de kabileler arası iç çekişmeler baş göstermeye başlamıştır.¹⁷⁸

Bu esnada Ebu'l-Yakzân Abbâsîler'den kurtularak Tahert'e gelmiş, o hiçbir karışıklığa meydan vermeden kardeşi Ebû Bekir'e destek vermiştir. Ortalığı sakinleştirmek için elinden geleni yapmış, Ebû Bekir ise devlet işlerini bu sefer Ebû'l-Yakzân'a bırakarak yine eğlenceye devam etmiştir. Muhammed b. Arafе'nin nüfuzu da gittikçe artmış, imameti artık ciddiye almaz hale gelmiştir. Durumdan endişelenen İbâzî âlimler ve Rüstemi ailesinin ileri gelenleri bir yolunu bularak Ebû Bekir ile görüşerek İbn Arafе'nin tehlikeli biri olduğunu anlattılar. Ebû Bekir onları ciddiye alarak İbn Arafе'yi gizlice araştırmaya başladı. Durumun gerçekten vahim olduğuna inanan Ebû Bekir, İbn Arafе'ye bir tuzak kurarak ortadan kaldırdı. İbn Arafе'yi ortalıkta göremeyen ailesi ve taraftarları endişeye kapılarak onu aramaya başladılar. Arama sonucunda cansız bedenine ulaşan taraftarları onun intikamını almak istediler. İbn Arafе'ye sadık olduğu bilinen Mahmut b. Velid İnsanlara öncülük ederek İbn Arafе'nin ölümünden imam Ebû Bekir'i sorumlu tuttu.¹⁷⁹ Bu kargaşa sonucunda Rüstemi Devleti üçe bölündü. Şehrin batı tarafında İmam Ebû Bekir ve taraftarları, şehrin doğusunda ise ona karşı

¹⁷⁶ Yûsuf, *el-'Alâkâtul-Hâriciyye lid-Devlet'i er-Rüstemiyye*, 66.

¹⁷⁷ el-Berrâdî, *el-Cevâhiru'l-Münteka*, 198.

¹⁷⁸ İmam Ebû Bekir b. Eflah döneminde Rüstemi Devleti gerileme dönemine girmiştir. Bkz. Kadir Önemli, *Erken Dönem İbâzî Kaynaklarda İbâziyye'nin Dinî ve Siyasî Görüşleri* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015), 74.

¹⁷⁹ İbnu's-Sağîr, *Ahbâru'l-E'imme*, 69.

savaş pozisyonu alan İbn Arafе'nin taraftarları bulunuyordu. Bir de Tahert'teki Berberî kabilelerin dışında olan yabancılar, Nefûse kabilesi ve Ebu'l-Yakzan'ın içinde bulunduğu diğer grup bulunmaktadır. Bunlar ilk başlarda tarafsız kaldılar. İki gurup savaşmaya başlayınca şehirdeki yabancılar durumu fırsat bilip şehri ele geçirme amacı ile saldırdılar. Bunların niyetini anlayan Ebû Bekir ve İbn Arafе'nin taraftarları aralarındaki savaşı bitirerek hemen birleştiler ve şehri savunmak üzere Acemlere saldırdılar. Savaşın başladığı süre zarfında Nefûse kabilesi tarafsızlığını korumuş idi. Yalnız onların bulunduğu yerler de savaşın etkisinden kurtulamayınca onlarda savaşa dâhil oldular. Daha sonra Ebü'l-Yakzân'ın da savaşa dahil olması ile bölgede şiddetli çarpışmalar yaşandı. Daha sonra Neffûse kabilesi ve Ebu'l-Yakzân Tahert'i terk etmek zorunda kaldılar. Başkente yakın bir yerde bulunan Taslûnat denilen yere yerleştiler. Burada Ebu'l-Yakzân imametini Ebû Bekir'den devralmış, Ona biat etmek için Tahert' teki İbâzîler de bölgeye akın etmeye başlamış, orada ciddi anlamda bir güç oluşmuştur. Ebû Bekir ise keder içinde vefat etmiştir. Onun imamlık yaptığı iki yıllık dönem Rüstemîler'de kargaşanın ve iç çekişmenin hâkim olduğu süreç olarak kayda geçmiştir.¹⁸⁰

1.5.2. Ebü Yakzân Muhammed b. el-Eflah Dönemi (260-281/874-894)

Birden çok oğlu bulunan Ebü'l-Yakzân'a büyük oğlu Yakzân'a nispetle Ebû'l-Yakzân künyesi verilmiştir.¹⁸¹ Onun gençlik yılları ile ilgili detaylı bilgi bulunmamaktadır. Ebu'l-Yakzân Bağdat'ta tutuklu bulunduğu zamanlarda dönemin

¹⁸⁰ el-Mâlikî, *Ahbârü'l-Eimme*, 277; el-Bârûnî, *el-Ezhârü'r-Riyâdiyye fî E'imme ve Mülûki'l-İbâdiyye*, 224.

¹⁸¹ el-Mâlikî, *Ahbârü'l-Eimme*, 297.

Abbasî halifesi Vasık'ın (842-847) kardeşi Mütevekkil (847-861) de hapiste idi. Mütevekkil ile iyi anlaşarak arkadaş oldu.¹⁸² Zaman geçmesi ile durum değişti ve Mütevekkil Abbâsî halifesi olduğunda Ebü'l-Yakzân'ı serbest bırakmıştır. Hatta Ebu'l-Yakzân'ı Abbasîler'in hükmettiği vilayetlerden istediği birine vali tayin etme konusunda teklif sunduğu, Ebu'l-Yakzân'ın da bu teklifi reddederek Mağrib'e geri döndüğü rivayet edilir.¹⁸³ Kuzey Afrika'ya döndüğü dönemde Tahert'te kargaşa ve iç savaş baş göstermiş durumda idi. İmameti kardeşi Ebû Bekir'den teslim alınca İbâzîler de ona biat ettiler. Rüstemi Devleti'nin içinde bulunduğu bu karmaşık ortamı düzeltmek için büyük mücadele etmiş, kabileler ile tekrar iş birliği imzalamış yaklaşık yedi yıllık bir mücadele sonrasında ancak Tahert'e girebilmiştir.¹⁸⁴

Ebü'l-Yakzân Tahert'e yerleştikten sonra devletin çeşitli makamlarında görev yapacak kişileri seçmeye karar verdi. Bu konuda İbâzîler'in ileri gelenleri ile istişare çerçevesinde hareket etti. O Göreve gelecek kişinin ehil olması, insanların sayıp saygı göstereceği kişilerden olması gibi bazı kriterlere dikkat etmiştir. İmam Ebü'l-Yakzân Tahert şehrinde bulunan topluluk ile istişare ettikten sonra onların istekleri doğrultusunda Ebu Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Ebi Şeyh adında birini insanların sorunlarını çözmek için kadı tayin etmiştir.¹⁸⁵ Daha sonra devletin maliye işlerine Nefûse kabilesinden birini görevlendirmiş, yine Nefûse kabilesine mensup bir grubu Hisbe teşkilatından sorumlu tutmuştur. Onların en önemli görevi iyiliğe emredip

¹⁸² Yûsuf, *el-'Alâkâtü'l-Hâriciyye lid-Devlet'i er-Rüstemiyye*, 67.

¹⁸³ el-Mâlikî, *Ahbârü'l-Eimme*, 272-274; el-Harirî, *ed-Devletü'r-Rüstemiyyetü bi'l-Mağribi'l-İslâmî*, 166.

¹⁸⁴ Dercinî, *Kitabu Tabakâtü'l-Meşâihi bi'l-Mağrib*, 83.

¹⁸⁵ İbnu's-Sağîr, *Ahbârü'l-E'imme*, 77.

kötülüğü yasaklamak olmuştur. Teşkilat mensupları şehrin sokaklarında sürekli olarak dolaşır herhangi bir haksızlık gördüklerinde anında müdahale ederdi; olduğundan daha semiz görünmesi için koyunu şişiren bir kasap gördüklerinde hemen cezalandırır, çiftçi, hayvana güç yetirebileceği miktardan fazla malzeme yüklediği zaman onun yükünü indirir, sahibine hayvanın yükünün hafifletilmesi konusunda uyarır, yollarda herhangi bir pislik gördüklerinde çevredeki insanlara temizlemeleri konusunda uyarırdı. Bu tür uygulamalar insanların ticaret hayatı başta olmak üzere hayatın her alanında yürürlüğe konulmuştur.¹⁸⁶ Bunun yanında Hisbe teşkilat mensupları insanların namaz kıldıkları vakit rükuya giderken ve rükudan sonra elini kaldırmalarına cuma günleri müsaade etmemiş, diğer vakit namazlarında izin vermiştir. Uyarılara aldırış etmeyenleri azarlayarak cezalandırmıştır. Cuma günleri hutbelerde sadece Hz. Ali'nin karşı çıktığı tahkim hutbesini okutmamış, bunun dışındaki diğer hutbelere izin verilmiş, hutbelerde “hakimiyetin ancak Allah’a ait olduğunu” kesin bir dille ifade etmişlerdir.¹⁸⁷

Ebü'l-Yakzân'ın çalışmaları savaşın sebep olduğu harabeleri yeniden inşa ve imar çalışmaları ile devletin eski ticari ve ilmî faaliyetlerine geri dönmesini hızlandırmış, Tahert şehrini eski ihtişamına geri döndürmüştür. Onun devlet yönetimi, halkla ve civar ülkelerle ilişkisi konusunda dedesi Abdurrahman b. Rüstem'i örnek aldığı ifade edilir.¹⁸⁸ Ebü'l-Yakzân insanlar arasında adaletle paylaşım yapmış sürekli öncekilerin tecrübelerinden istifade etmiştir. Onun meclisi adeta bir mescit rolü üstlenmiş, yeri geldiğinde insanlar burayı namaz kılmak için kullanmış, bazen de kitap

¹⁸⁶ İbnu's-Sağîr, *Ahbâru'l-E'imme*, 77.

¹⁸⁷ İbnu's-Sağîr, *Ahbâru'l-E'imme*, 78.

¹⁸⁸ Dercinî, *Tabakât*, 83.

okuma ve ilmî konuların tartışılacağı ilim meclisi işlevi görmüştür.¹⁸⁹ Bölgede takva ve ilim sahibi insanların yetişmesi için ciddi gayret göstermiş,¹⁹⁰ bu amaç doğrultusunda medreselerde bizzat kendisi öğrencilere ders vermiştir. Çeşitli bölgelerdeki ilim meclislerine eser göndererek iyiliği emredip kötülükten sakınmaları, Selef-i Salih'inin yolunu takip etmeleri ve devlet düşmanlarının propagandalarına karşı uyanık olmaları konusunda onlara sürekli uyarılarda bulunmuştur. Onun muhaliflerine karşı reddiyede bulunduğu, bu konuda günümüze kadar ulaşmamış eserleri olduğu rivayet edilmektedir.¹⁹¹

Ebü'l-Yakzân çok sade ve zâhidâne bir hayat yaşamış, vefat ettiğinde geride sadece 17 altın akçe bırakmıştır.¹⁹² Onun da geriye bıraktığı kitaplar ve diğer eserlerinin toplam maddi değeri olduğu rivayet edilir.¹⁹³ Onun vefatı ile Rüstemi Devleti çok hızlı çöküş dönemine girmiştir.¹⁹⁴

1.6. RÜSTEMİLER DEVLETİNİN YIKILMASI

1.6.1. Ebü Hâtim Yusuf b. Muhammed Dönemi (281-294/894-906)

Ebü'l-Yakzân vefat ettiğinde yanında oğullarından kimse yoktu. Onun yerine imam olabilecek yetkinlikteki oğulları başkent'te değildi. Büyük oğlu Yakzân, hac ibâdetini yerine getirmek üzere Mekke'ye gitmişti. Diğer oğlu Ebû Hâtim ise Mağrib'e

¹⁸⁹ Dercinî, *Tabakât*, 83.

¹⁹⁰ Vercelânî, *Kitabu Siyeri'l-Eimmet'i ve Ahbârihim*, 143-144.

¹⁹¹ Dercinî, *Tabakât*, 84.

¹⁹² İbnu's-Sağîr, *Ahbâru'l-E'imme*, 89.

¹⁹³ el-Mâlikî, *Ahbâru'l-E'imme*, 290,297.

¹⁹⁴ Arı, *Rüstemiler*, 136.

yüklü miktarda mal getirmekte olan kervanın güvenliğini korumak için babasının emri ile oluşturduğu askeri birliğin komutanı olarak başkent'e iki günlük mesafede olan bir yerde bulunuyordu.¹⁹⁵ Onun tüccar olduğu konusunda rivayetler vardır.¹⁹⁶ Dolayısıyla Ebû Hâtîm Tahert'e mesafe açısından Yakzân'a göre daha yakın bir konumda idi. Ebû Hâtîm görevinin başında iken, babasının vefat ettiğini ve kendisine biat edileceği haberini aldı.

Ebü'l-Yakzân vefatı sonrası devlet erkânı ile halkın önde gelenleri bir araya gelerek Ebû Hâtîm'in imam olmasını uygun görmüştür. Bu sebeple halk Ebû Hâtîm'e biat etmeye karar vermiştir. Ebû Hâtîm'e babasının vefat ettiğini, yerine kendisine imam olarak biat edeceklerini bildirmek üzere bir elçi gönderdiler. Ebû Hâtîm de haberi alır almaz başkent Tahert'e doğru hareket etti. Onu şehrin giriş kapısında bekleyen ve karşılayan halktan ve yakın kabile mensuplarından biat aldı. Ebû Hâtîm oradaki insanlardan biat aldıktan sonra öğle namazını bir camide kılmış, orada bulunan Cemaat te ona topluca biat etmiş, onu omuzların üstünde taşıyarak evine kadar getirdikleri rivayet edilir. Daha sonra Ebû Hâtîm bölgedeki kabilelere tek tek mektup göndererek onlardan da biat almıştır.¹⁹⁷

Ebü Hâtîm'in devlet başkanı olarak görev başına gelmesinde dikkat çeken husus, diğer imamlarda olduğu gibi şura meclisinin oluşturulmamasıdır. Çünkü Rüstemîler'de devlet başkanlığı yapacak kişinin bir meclis ya da şura heyeti tarafından ve kanaat

¹⁹⁵ İbnu's-Sağîr, *Ahbâru'l-E'imme*, 91.

¹⁹⁶ Yûsuf, *el-'Alâkâtul-Hâriciyye lid-Devlet'i er-Rüstemiyye*, 68.

¹⁹⁷ İbnu's-Sağîr, *Ahbâru'l-E'imme*, 91.

önderlerinin fikir birliği içinde oluşturunuyordu. Ebû Hâtim'in İmam seçilmesinde öne çıkan husus ise Onun daha gençlik yıllarından itibaren insanlara iyilik yaparak halkın gönlünde yer edinmiş olmasıdır. Diğer bir husus ise annesinin, Ebü'l-Yakzân vefat etmeden önce Ebû Hâtim'i veliaht ilan ettirmesi ve halktan ona biat etmeleri için söz almasıdır.¹⁹⁸

Ebû Hâtim devlet başkanı seçildikten sonra ailesi ve akrabaları, halk ile olan bağını koparmaya çalışmıştır. İsteyen herkesin ulaşamayacağı bir imamet makamı oluşturulmaya çalışılmıştır. Önceki imamların devam ettirdiği yönetim anlayışına aykırı olarak isteyen herkesin ulaşamayacağı bir imamet makamı oluşturulmaya çalışılmıştır. Önceki imamlar genel anlamda halk ile iç içe olur, sorunlarını dinler isteklerini değerlendirirlerdi. Ebû Hâtim'in insanlardan soyutlanmasının bir diğer nedeni ise o dönemdeki mezhep mensupları arası çatışmaların da göz önünde bulundurulmasıdır. Zira bölgeye farklı mezhep liderlerinin gelerek taraftar toplamaya başladıkları bilinmektedir. Bunların Ebû Hâtim'i de kendi mezheplerine itikad noktasında ikna ederek devleti ele geçirme tehlikesinin önüne geçme durumu göz önünde bulundurulmalıdır.¹⁹⁹

Ebû Hâtim'in İmamlık görevine geldiği ilk yıllardan itibaren Rüstemi Devleti zayıflamaya yol tuttu. Ne var ki onun imamete gelmesinde büyük katkıları olan Muhammed b. Rebâh ve Muhammed b. Hammâd adında iki destekçisi vardı. Onları

¹⁹⁸ Şemmâhî, 122 Arı, Rüstemiler, 137.

¹⁹⁹ el-Mâlikî, Ahbârü'l-Eimme, 300.

Tahert'teki İbâzîliğe karşı olan akımlar kendi safına çekmeyi başardı.²⁰⁰ Bu akımların amacı bölgede İbâzîler'in otoritesini zayıflatmaktı. Böylece Ebû Hâtîm'in has adamları olarak bilinen İbn Rebâh ve İbn Hammâd insanları yönetime karşı isyana kışkırtarak Tahert'te kargaşa çıkarmayı başardılar. Bunun neticesinde Ebû Hâtîm ve Rüstemi ailesi Tahert'i Terk etmek zorunda kaldılar. Ardından Tahert'teki diğer İbâzîler de ona destek olmak için şehri Terk ederek Ebû Hâtîme katıldı. Ebû Hatim savaş hazırlıklarını tamamlayıp isyancılara karşı koymak üzere Tahert'e yürüdü. Kanlı çarpışmalar sonucu isyancılar zayıf düşünce başlarına Rüstemi ailesinden daha önce Ebû Hâtîm'in imametini tanımayan amcası Yakup b. Eflah'ı reis olarak seçmek istediler. İsyancılar başlarına Rüstemi ailesinden birini getirmek suretiyle yanlarında başarılı olabileceklerini düşünmüşlerdi. Yakup isyancıların teklifini kabul ederek onların başına geçti. Böylece Ebû Hâtîm'in gücü kırılmış oldu.²⁰¹

Ebû Hâtîm ile Yakup arasında mücadele bir süre devam ettikten sonra her iki taraf savaşarak bir netice elde edemeyeceğini anlamış ve durumu müzakereler yoluyla çözüme kavuşturmaya karar vermiştir. Bunun üzerine her iki taraf anlaşma yapmak üzere temsilcilerini belirledi. Temsilciler, her ikisini de geçici olarak yönetimden uzaklaştırmaya karar verdi. Yaklaşık dört ay sonra seçim yapılması kararı aldı. Ebû Hatim bu dört aylık süreci iyi kullandı. Sürekli insanlarla iç içe olarak onların desteğini kazanmayı başardı.²⁰²

²⁰⁰ Söz konusu akımlar hakkında bilgi bulunmamaktadır.

²⁰¹ el-Mâlikî, *Ahbârü'l-Eimme*, 300-301.

²⁰² el-Mâlikî, *Ahbârü'l-Eimme*, 304-305.

İbâzîler bu anlaşmayı kabul ederek imametle ilgili önemli bir ilkesini daha ihlal etmiş görünmektedir. Bilindiği gibi Hâricîler Hz. Ali ile Muaviye arasında gerçekleşen Sıffin savaşındaki tahkim meselesine razı gelmeyen, ona karşı çıkararak Hz. Ali'yi terk eden grubu oluşturmaktadır. Rüstemîler Devleti de İbâzîliğin imamet düşüncelerinin pratiğe dönüşmüş hali olduğu için, İbâzîler'in daha önce kabul etmedikleri bir durumu kendilerinin uygulamış olması düşündürücüdür.

Ebû Hâtim anlaşma sürecinde yoğun çaba göstererek toplum nezdinde güvenini tazelemiş, İbâzîler ona tekrar biat etmiştir. İmam Ebû Hâtim Tahert şehrine girdikten sonra şehirdeki halkın arasında İbâzîler ve diğer mezhebe bağlı kişilerin temsilciler ve toplumun ileri gelenleri bir istişare toplantısı gerçekleştirdi. Toplantıda öncelikle devletin kadılık makamı, Beytü'l-Mal ve polis teşkilatı gibi yerlerdeki önemli makamlara kimin görevlendirileceği konusu detaylıca ele alınmış, istişare heyetinin istek ve önerileri çerçevesinde hareket edilmiştir. Kadılık makamına Ebû Hâtim'in babası Ebu'l-Yakzan'ın devlet başkanlığını yaptığı dönemde kadılık görevini üstlenen Muhammed b. Abdullah b. Ebi's-Şeyh'in oğlu Abdullah getirilmiştir. Onun kadı seçilmesinde tıpkı babası gibi dindar, ilim ve takva sahibi bir meziyete sahip olması ön planda tutulmuştur. Beytü'l-Mal'a, Nefûse kabilesine mensup Abdurrahman b. Savâbu'n-Nefûsî, Polis teşkilatına ise İbrahim b. Miskîn baş sorumlusu olmuştur. İbrahim'in seçilmesinde namazında niyazında bir kişiliğe sahip olması ön planda tutulmuştur.²⁰³

²⁰³ İbnu's-Sağîr, *Ahbâru'l-E'imme*, 101.

Ebû Hâtim döneminde gerçekleşen diğer hadise de, Trablus bölgesinde Ebû'l-Hattâb el-Me'afiri'in torunu Tayyip b. Halef İsyan etmiş, bölge valisi Ebu Mansur b. İlyas ona karşı savaş ilan ederek kanlı çarpışmalar neticesinde Halef'i yakalamıştır. Onu Cebelünefûse'de hapse atmış, bir müddet sonra tövbe edince serbest bırakılmıştır.²⁰⁴

Trablus valisi Ebü Mansur vefat ettikten sonra yerine Eflah b. Abbas vali olarak atanmıştır. Eflah Ebü Mansur kadar tecrübeli değildi. Onun döneminde Ağlebiler ile Trablus İbâzîler'i arasında çarpışmalar yaşanmıştır. Bu savaşta Trabluslu İbâzîler ağır yenilgiye uğramış, toplamda 400'e yakın âlim ve fakihin öldüğü aktarılır. Ağlebiler ile olan savaşın uzun sürmesi sonucunda bölgede Müslümanların karşılaştıkları sorunlara çözüm üretecek veya dini sorularına fetva verebilecek çok az sayıda ilim ehli hayatta kaldığı rivayet edilir.²⁰⁵ Toplumun manevî liderleri olan âlimlerin vefatı, toplumun ciddi anlamda gerilemesine neden olmuştur.²⁰⁶ Duruma İmam Ebû Hâtim de müdahale edememiş, bu esnada amcası Yakup'u zapt etmekle uğraşmıştır. Bu durum Ebû Hâtim'e olan güvenin sarsmasına neden olmuştur. Ebû Hâtim her ne kadar devletin otoritesini yeniden inşa etmeye çalışsa da bunu başaramamıştır. Sonunda akrabaları tarafından düzenlenen suikast sonucu 907 yılında öldürülmüştür.²⁰⁷

Kısacası Ebû Hâtim uzun süren savaşın getirdiği tahribatı hızlıca imar ederek yeniden Tahert'in eski görkemli haline getirmeye çalışmıştır. Ancak o dönemde

²⁰⁴ Vercelânî, *Kitabu Siyeri'l-Eimmet'i ve Ahbârihim*, 146-149; el-Bârûnî, *el-Ezhârü'r-Riyâdiyye fî E'imme ve Mülûki'l-İbâdiyye*, 377-379.

²⁰⁵ Mustafa Öz, "Halka", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 26 Mart 2022).

²⁰⁶ Dercinî, *Tabakât*, 89.

²⁰⁷ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 1/97; el-Harirî, *ed-Devletü'r-Rüstemiyyetü bi'l-Mağribi'l-İslâmî*, 181.

toplumun ahlakı bozulmuş, insanlar kötü huy edinmeye başlamışlardır. Ebû Hâtîm de durumu derhal düzeltmek için devletin kadrolarına ehil olan kişileri getirmeye gayret göstermiş olsa da bunu başaramamıştır.

1.6.2. Yakzân b. Muhammed Dönemi (294-296/906-909)

İmam Ebû Hâtîm Yusuf b. Muhammed'in öldürülmesinden sonra, onun ağabeyi Yakzân b. Ebü'l-Yakzân'a biat edildi. Bilindiği gibi imam Ebü'l-Yakzân vefat ettikten sonra, büyük oğlu Yakzân hac ibâdetini yerine getirmek üzere Mekke'de idi. Dolayısıyla kardeşi Ebû Hâtîm'e imam olarak biat edilmişti. Yakzân hacdan döndükten sonra kardeşinin imam seçildiğini görünce bu durumu hoş karşılamamış, imametini kendi hakkı olduğunu iddia ederek imam Ebû Hâtîm ile arasında gerginlik yaşanmıştır. Bu sebeple Yakzân'ın oğlunun amcası imam Ebû Hâtîm'i öldürdüğü rivayet edilir.²⁰⁸

Ebû Hâtîm'den boşalan imamet makamına Yakzân geçtiğinde İbâzîler'in çoğu ona biat ettiler. Yalnız kardeşini öldürdüğü için şehirdeki dini liderlerin çoğu bu gelişmeden hoşnut olmamış, İmam Yakzân'a tepki göstermiştir.²⁰⁹

Rüstemî Devleti'nin son devlet başkanı olan Yakzân bölgede kaos ve kargaşanın hakim olduğu bir dönemde göreve gelmiştir. Devleti yirmi yıl yöneten Yakzân, birçok alanda başarılı olmuş olmasına rağmen devlet eski gücüne kavuşamamıştır. Yakzân bir nevi akraba kavgası arasında kalmış, kabileler arasında çekişmeler yeniden alevlenmiş, bir yandan dini liderler tepki gösterirken diğer taraftan da Şîî Fâtımî Dâîleri bölgeye akın etmeye başlamıştır. Artık Rüstemîler Devleti yavaş yavaş çöküş dönemine girmiş,

²⁰⁸ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 1/197.

²⁰⁹ Arı, *Rüstemiler*, 152.

son yıllarında Şîî propagandaları epey artış göstermiştir. Ağlebîler'in bölgeden çekilmesinden sonra İsmâîlî lider Ebu Abdullah eş-Şîî Rüstemîler Devleti'ni ele geçirmek için ilk başlarda İbâzîler'in bir kolu olan Nükkârîler ile sözlü müzakereler gerçekleştirerek onları kendi saflarına çekmeyi başarmıştır. Tamda bu ortamda Tahert'te kabileler arasında var olan çekişmelerin Şîîler'i adeta destekler mahiyetinde rol oynadığı görülmektedir. Şehre yakın bir yerde askerleri ile savaşa hazır bekleyen Abdullah eş-Şîî bu durumu fırsat bilerek Tahert'e girmiş, önce insanlara emân sözü vermiş olsa da daha sonra Rüstemi Devlet başkanı imam Yakzân b. Muhammed başta olmak üzere Rüstemi ailesi ve şehirdeki İbâzîler'in başlarını keserek şehirde dolaştırdıktan sonra şehrin kapılarına asmıştır. Daha sonra insanları orada bulunan büyük bir meydana toplayarak neredeyse tamamını öldürmüşlerdir. Bu esnada bölgede bulunan kütüphane başta olmak üzere diğer İbâzîler'e ait özel mekânları tamamen yakıp yıktıkları bilinmektedir.²¹⁰ Rüstemi Devleti'nin başkentliğini yapan Tahert'te her şeyin yapılmasını mubah kılarak şehri yağmalamış, orada bulunan Masume adındaki kütüphaneyi içindeki matematik, astronomi ve diğer pozitif bilimlere ait kitapları aldıktan sonra ateşe vermiştir. İbâzîliğe ve Rüstemîler'e ait eserler ve belgelerden oluşan toplamda üç yüz bini aşkın eserin yakıldığı bilinmektedir.²¹¹

Devletin yıkılmasına ilişkin genel bir değerlendirme yapıldığında bazı sebepler ön plana çıkmaktadır. Kuzey Afrika'daki İbâzîler sürekli doğudaki İbâzîler'e bağlı olarak yaşamışlardır. Onlar kendi aralarında dinî, siyasi, kültürel olayları doğru tahlil

²¹⁰ Sabri Hizmetli, "İbadilikte Azzabe", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29 (1987), 287.

²¹¹ Vercelânî, *Kitabu Siyeri'l-Eimmet'i ve Ahbârihim*, 163; el-Bârûnî, *el-Ezhârü'r-Riyâdiyye fî E'imme ve Mülûki'l-İbâdiyye*, 293.

edememişlerdir. Çünkü durum tespiti ile çevredeki olaylar iyi analiz edilip tahlil yapıldığında insanlar ona göre önlemlerini alır ve olası bir tehdide karşı hazırlıklı olurdu. Yine bölgedeki İbâzîler'in çoğu Berberîlerden oluşuyordu. Onlar bilgi birikim açısından zayıf, eğitim haklarından mahrum kalmış kişilerden teşkil ediyordu. Bölgedeki ilim merkezi olarak bilinen Kayrevan'a yakın olmalarına rağmen oranın imkânlarından istifade edememişlerdir. Berberîler genel olarak mezhebi taassubun yoğun olduğu ve yeniliğe kapalı bedevi topluluktur. İnanç ve Felsefe konularının tartışılabileceği ortam henüz hazır değildi. O yüzden İbâzîler'den ayrılan Nükkâriyye ve Neffâsiyye gibi akımlara çok sert tepki göstermişlerdir. Rüstemîler'de en büyük zafiyet olarak sayılabilecek konulardan biri Tahert şehri dışında ilim irfan bakımından zengin bir şehir kurulamamasıdır. Olası bir saldırı veya yıkım durumunda sığınabilecekleri başka bir şehir yoktu. O yüzden Tahert'in düşmesi ile çok hızlı bir çöküş dönemine girmişlerdir. Rüstemi Devleti iktisadi ve idari anlamda olağanüstü başarı elde etmiştir. Yalnız dini tartışmalar son zamanlarda ciddi anlamda azalmıştır. İnsanlar rehavete kapılarak askeri anlamda da zayıf düşmüşlerdir.²¹²

Böylece İbâzîler'in kurduğu Rüstemi Devleti sona ermiş, bölgede Fâtımîler devri başlamıştır.²¹³ Aynı yılda (909 yılı) Fâtımîler Hem Ağlebîler'i hem de Rüstemîler Devleti'ni tarih sahnesinden silmeyi başarmıştır.²¹⁴

²¹² Benras, *Kuzey Afrika İbadiliği ve İmamet Düşüncesi*, 59–60.

²¹³ Söylemez, "Tahert", 23.

²¹⁴ Fâtımî Devleti hicri 296 yılında kurulmuştur. Daha önce İdrisîler'in hakim olduğu topraklarda Alevîlik inancı yaygın olarak kabul görmüştür. Bölge halkının Aleviliği benimsemiş olması Fâtımîler'in işini

1.7. RÜSTEMİLER DEVLETİNDE İLMİ VE KÜLTÜREL ORTAM

Rüstemîler Devleti, Cezayir’de İslamiyet’ten sonra kurulan ilk bağımsız devlettir. Bu dönemde Cezayir iktisadi hem de İslam kültürü açısından kayda değer mesafeler kat etmiş, doğuya giden tüccarların uğrayacağı ticaret merkezi ve bilim insanlarının rahatlıkla gelip ilim halkası oluşturabileceği bir ocak haline gelmiştir.²¹⁵

Rüstemîler Devleti’nin başkentliğini yapan Tahert şehri, bölgenin en büyük ilim merkezi olarak bilinmektedir. Bu şekilde anılmasındaki en önemli nedenlerden biri yöneticilerin çoğunun birer ilim insanı olmasıdır.²¹⁶ Bilindiği gibi devletin kurucusu olan İbn Rüstem, Basra’da Ebü Ubeyde Müslim b. Ebi Kerime’nin ilim halkasında ve onların arasında *Hameletu’l-ilim* yani ilim taşıyıcıları olarak bilinen grubun arasında yer almıştır. Aynı zamanda Vakit buldukça telif çalışmaları yapmış ve bir tefsir kaleme almış, ancak bu eser günümüze ulaşmamıştır.²¹⁷ Tahert’te ilim merkezi olarak kullanılan camilerde Kur’an halkaları oluşturarak talebe yetiştirmiştir.²¹⁸ İbn Rüstem’in dil, astronomi ve dinî bilimler konusunda uzman kişi olduğu bilinir.

İbn Rüstem’in oğlu Abdulvahhab da bir devlet yöneticisi olmasının yanında dönemin ileri gelen âlimlerinden sayılırdı. Ona ait birden çok risalesi olduğu ve

ciddi anlamda kolaylaştırmıştır. İsmâîlî şiasına mensup olan Fâtımîler mağripteki bazı Alevî kabilelerin desteğini alarak elini güçlendirmiş bu bağlamda bölgede otorite kabul edilen Rüstemiler ve Midrârîler’in etkisini ortadan kaldırmayı başarmıştır. Bkz. İbâdî, *Dirasâtu'n fî târîh'l-Mağrib ve'l-Endelus*, 52.

²¹⁵ Saîdûnî, “Cezayir”; Abdulhadi Ay, *Abbasi-Harici ilişkileri ve Kuzey Afrika’da Kurulan Harici Hanedanlıkları (Midrârîler, Rüstemîler)* (İsparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2019), 89.

²¹⁶ Hâmit – Hamadâvî, *el-Hayâtu'l-İlmiyye fi'd-Devleti'r-Rüstemiyye H.160- H. 296*, 28.

²¹⁷ Arı, *Rüstemiler*, 173.

²¹⁸ el-Bârûnî, *el-Ezhârü'r-Riyâdiyye fî E'imme ve Mülûki'l-İbâdiyye*, 164.

insanların fıkhi sorularına verdiği fetvalarının derlenerek *Mesailu'n-Nefuse* adında bir kitap olarak yayınlandığı bilinmektedir. Abdolvahhab ilmi çalışmalara önem vermiş, bu bağlamda Tahert'teki kütüphanelerde bulunan eserlerin insanların ihtiyaçlarını karşılamada yetersiz olduğunu düşünerek Basra'ya 1000 dinar gönderdiği, karşılığında ise 40 deve kitap satın aldığı rivayet edilir.²¹⁹ İmam Abdolvahhab'ın oğlu imam Eflah ise tanınan bir şairdir. Onun aynı zamanda dinî ilimlere hâkim olduğu ve matematik, astronomi gibi pozitif ilimlere de merak saldığı bilinmektedir.²²⁰ İmam Ebü'l-Yakzân'ın da öğrencilere ders verdiği ve insanlara zaman zaman vaaz ve nasihatlerde bulunduğu rivayet edilir.²²¹

Rüstemi Devleti'nde genel anlamda ilmî çalışmalara önem verilmiştir, bu dönemde özellikle tefsir, hadis, fıkıh ve kelam gibi temel İslam bilimlerinin gelişim gösterdiğini görmek mümkündür. Devlet yöneticilerinin birer âlim olması bölgedeki ilmî çalışmaların önü açılmasındaki en büyük etken olmuştur.²²² Diğer yandan “imamların” birer âlim olmaları İbâzîler'deki imamet anlayışının devlet başkanında aranan “ilim” şartının tabi neticesi olarak düşünülebilir.²²³

Bu dönemde eğitim-öğretim ile meşgul olan kurumların ilgilerinin sadece İslami ilimlerle sınırlı kalmadığı aynı zamanda onların pozitif ilimlere de geniş yer verdiği aktarılmaktadır. Bölgede pozitif bilimlerin gelişmesinde Endülüs-Emevî Devleti ile iyi

²¹⁹ el-Bârûnî, *el-Ezhârü'r-Riyâdiyye fî E'imme ve Mülûki'l-İbâdiyye*, 163.

²²⁰ Söylemez, “Tahert”.

²²¹ el-Mâlikî, *Ahbârü'l-Eimme*, 255; el-Bârûnî, *el-Ezhârü'r-Riyâdiyye fî E'imme ve Mülûki'l-İbâdiyye*, 163.

²²² Vercelânî, *Kitabu Siyeri'l-Eimmet'i ve Ahbârihim*, 102; Dercinî, *Kitabu Tabakâtü'l-Meşâihi bi'l-Mağrib*, 56.

²²³ Vercelânî, *Kitabu Siyeri'l-Eimmet'i ve Ahbârihim*, 103.

ilişkiler kurmasının da etkisi olmuştur. Çünkü iki devletin kurduğu iyi ilişkiler neticesinde insanlar devletler arasında rahat bir şekilde geçiş yapabilmiş, Endülüs'te yazılan bir eser Kuzey Afrika'ya, Kuzey Afrika'da yazılan eserler de Endülüs'e kolaylıkla nakledilebilmiştir.²²⁴

Bölgede yetişen insanlar çevredeki diğer dinlere mensup olan kişileri İslam'a davet etmek üzere uzun süren yolculuklar yapmışlar. Özellikle İslamiyet'in ilk yıllarında çokça karşımıza çıkan “*er-Rihle fi talebi'l-ilm*” yani ilim öğrenmek için yapılan yolculuklar, Rüstemîler döneminde *er-Rihle li'dda' ve ilallah* yani insanları Allah'ın yoluna davet etme amacıyla yapılan yolculuklar olarak yansımaktadır. Bu kapsamda konum itibari ile yakın olması açısından Endülüs'e yapılan yolculuklar çokça karşımıza çıkmaktadır.²²⁵

Rüstemîler'de Hâriciliğin kolları olan İbâziyye, Sufriyye başta olmak üzere Şia, Vâsiliyye ve Ehl-i Sünnet gibi farklı mezhep mensuplarının bulunduğu ve mezhepler arası ilmî münazara ortamı oluşturulduğu görülmektedir. Nitekim Abdolvahhab döneminde Vâsiliyye fırkası ile münazara halkası oluşturulduğunu daha önce dile getirmiştik. Yine bölgedeki fikir özgürlüğü ilkesi çerçevesinde Ehl-i Sünnet âlimlerinden Maliki-Sünni çizgisinde hareket eden dini liderlerin de faaliyetlerine hoşgörü ile yaklaşıldığı görülmektedir.²²⁶

²²⁴ Söylemez, “Tahert”, 30.

²²⁵ Dercinî, *Tabakât*.

²²⁶ Arı, *Rüstemiler*, 176.

1.8.1. Başlıca İlim ve Kültür Merkezleri

Rüstemi Devleti kurulduktan sonra hicri yüz elli yılında İbn Rüstem'in öncülüğünde Tahert şehri kurulmuştur. Şehir Cezayir'in güney tarafında bulunan Tiaret şehrine yakın bir yerde bulunmaktadır. Bölgeye İslam dünyasının farklı bölgelerinden tüccarlar, âlimler ve öğrenciler hicret ederek gelmiş, oranın her alanda gelişmesinde önemli katkıları olmuştur. Hatta bölgenin farklı dine ve farklı milletlere mensup kişilerin oranının anlaşılması açısından dönemin en gelişmiş şehirlerinden olan Basra'ya benzetilir.²²⁷ Şehrin bu kadar gelişmesinde aşağıda bahsedeceğimiz ilim merkezlerinin önemi göz önünde bulundurulmalıdır.

1.8.1.1. Cami

İslam'ın ilk başlarından itibaren camiler bir ibâdet yeri olması ile aynı zamanda Müslümanların dini eğitim gördükleri bir medrese bir okul işlevi görmüş, yeri geldiğinde insanların hastalıklarına şifa buldukları hastane, yolcuların konakladıkları bir kervansaray, farklı ülkelerden gelen elçilerin kabul edildiği bir devlet makamı, yeri geldiğinde savaş hazırlıklarının yapıldığı ordu güzergahı gibi çok yönlü işlev görmüştür.²²⁸ Rüstemîler döneminde de buna benzer bir durumdan bahsedilebilir. Orada bulunan camiler, vakit namazların kılınmasının yanı sıra çocuklar için okuma yazmayı öğrendikleri bir okul işlevi görürken, büyükler için de dini eğitimlerin verildiği bir medrese olarak kullanılmış ve aynı anda caminin farklı köşelerinde ilim halkaları

²²⁷ İbâdî, *Dirasâtu'n fî târîh'l-Mağrib ve'l-Endelus*, 47.

²²⁸ Hâmit – Hamadâvî, *el-Hayâtu'l-İlmiyye fi'd-Devleti'r-Rüstemiyye H.160- H. 296*, 41.

oluşturulmuştur.²²⁹ İlim öğrenmek isteyenler başkent Tahert ve civar şehirlerdeki mescitlere giderek oralarda İbadi âlimlerden ders alırlardı. Bu mekânlarda genellikle tefsir, fıkıh, kelam, matematik, tıp ve kimya gibi ilim dallarında eğitim verilirdi.²³⁰ İnsanlar merak ettiği konuları dinlemek için istediği halkaya sohbet edenlerden izin almadan dâhil olurdu. Burada sohbeti dinledikten sonra da izin almaksızın istediği zaman halkadan ayrılabilirdikleri serbest bir yöntem uygulanmıştır. Rüstemîler’de çok yaygın olan bu ilim ortamı diğer bölgelerdeki İbâzîler’in de dikkatini çektiği, onların da ilim halkalarına katılmak için uzun mesafeleri kat ederek Tahert şehrine geldikleri rivayet edilir.²³¹

Genel olarak İbâzîler cami inşaatına önem vermişler. Nitekim Tahert şehrini kurmaya karar verdiklerinde tahsis edilen bölgedeki Mindâse ve Sinhâce kabilesine ait araziye ilk önce düz bir alanı temizleyerek namazlarını eda etmişler, şehir kurulduktan sonra İmam Abdurrahman b. Rüstem ikinci adım olarak şehrin tam ortasına denk gelecek şekilde cami inşa etmiştir.²³² Cami inşa edilirken cenaze namazlarını kıldırmak üzere bir adet musalla da yapıldığı bilinmektedir.

Rüstemîler’in ilk imamı olan Abdurrahman b. Rüstem devlet başkanı olmasının yanı sıra bir fıkıh ve tefsir âlimi idi. O Basra’daki hocası Müslim b. Ebi kerîme’den İbâzî fıkıh konularında fetva verme yetkisi almış, devlet başkanlığı yaptığı dönemlerinde ise ona ait Tahert’teki camilerde özel sohbet halkası oluşturmuş, orada sürekli olarak

²²⁹ Hâmit – Hamadâvî, *el-Hayâtu'l-İlmiyye fi'd-Devleti'r-Rüstemiyye* H.160- H. 296, 41.

²³⁰ Sümeyye, *İshâmât'u-Ulemâi Tahert*, 63.

²³¹ Söylemez, “Tahert”, 29.

²³² Hâmit – Hamadâvî, *el-Hayâtu'l-İlmiyye fi'd-Devleti'r-Rüstemiyye* H.160- H. 296, 41. Dercinî, *Tabakât*, 44.

talebe okutmuş ve farklı mezhep mensupları ile münazara ederek onları İbadiliğe davet çalışması yapmıştır.²³³ İmam Abdulvahhab'ın yönetiminde olduğu dönemin ilk başında ortaya çıkan isyanlar ve beraberindeki iç kargaşalarla uğraştığı, bu tür ilmî faaliyetlere ara verdiği görülür. Ancak devletin iç güvenliği sağlandıktan sonra İmam Abdulvahhab'ın ilk işi, hac ibâdetini yapmak üzere yola çıkmak ve Cebelünefûse'ye uğrayarak oralarda bulunan Talâlit denilen yerde bir cami inşa etmek olmuştur. Bir rivayete göre orada yaklaşık yedi yıl kalarak camilerde talebe okutmuştur.²³⁴ Cebelünefûse camilerin en çok bulunduğu yer olarak bilinir.²³⁵ Bölgede Ebü Ubeyde el-Cenâvinî adına inşa edilen orta büyüklükte bir cami olduğu, orada yetmiş (70) tane âlimin bir araya gelerek sürekli olarak münazara ettiği rivayet edilir.²³⁶ İmam Abdulvahhab hac ibâdeti için Mekke'ye gidemeyince Rüstemi Devleti'nin sınırları içerisinde bulunan Câdü şehrine uğramış ve bir cami inşa ederek orada öğrencilere ders vermiştir.

Zamanla Tahert'te Camilerin çoğalması ve ilerleyen zamanlarda farklı etnik kökene sahip insanların Rüstemîler Devleti sınırlarına göç etmesi dolayısıyla Tahert ve civar şehirlerde insanlar asıl mensup olduğu köken ismini kullanarak Basralıların evi, Kufelilerin evi vb. isimlerle mahalle oluşturmuşlar ve her mahallede kendi camilerini inşa etmişlerdir. Böylece camiler Kayrevanlılar mescidi, Basralıların mescidi gibi

²³³ Hâmit – Hamadâvî, *el-Hayâtu'l-İlmiyye fi'd-Devleti'r-Rüstemiyye* H.160- H. 296, 28.

²³⁴ Hâmit – Hamadâvî, *el-Hayâtu'l-İlmiyye fi'd-Devleti'r-Rüstemiyye* H.160- H. 296, 41.

²³⁵ Hâmit – Hamadâvî, *el-Hayâtu'l-İlmiyye fi'd-Devleti'r-Rüstemiyye* H.160- H. 296, 41.

²³⁶ Hâmit – Hamadâvî, *el-Hayâtu'l-İlmiyye fi'd-Devleti'r-Rüstemiyye* H.160- H. 296, 41.

isimlerle anılmaya başlamıştır.²³⁷ Bu dönemde mescitlerde çeşitli alanlarda eğitim verilmiş ve bunun karşılığında hiçbir ücret talep edilmemiştir.²³⁸

Tahert'te eğitim ve öğretim faaliyetleri için camilerin yanında ilim insanlarının evlerinde oluşturdukları ders halkaları da önemli yere sahip olmuştur. Bunların arasında en meşhur olan Ebi Zur Vesîm'in evi ön plana çıkmaktadır. Burada oluşturulan ilim halkasında erkeklere yönelik faaliyetler olduğu gibi kadınlara özel yer ayrıldığı da rivayet edilir. Yine Ebi Hârûn el-Celâlî gibi âlimlerin evlerinde bu çalışmalar yürütülmüştür.²³⁹ Bu kapsamda baktığımızda bölgedeki ilmî çalışmalar açısından camilerin yanı sıra ilim insanlarının evlerinde yürütmüş oldukları eğitim faaliyetlerinin de bölgedeki insanların gelişimi açısından katkısı olduğu aşîkârdır.

1.8.1.2. Küttâb

Rüstemîler'de eğitim ve öğretim için kullanılan yerlerden biri de Küttâb olarak karşımıza çıkmaktadır. Küttapların temel amacı çocuklara Kur'an ezberletmek ve yazı yazmayı öğretmektir.²⁴⁰ İslam tarihinde Emevîler ile Abbâsîler döneminde çokça kullanılan bir eğitim mekânıdır.²⁴¹ Genellikle ilkokul seviyesinde eğitim verilen yerlerdir.²⁴² Rüstemîler'de bu merkezler hep camilerin yanına inşa edilmiş ve iki çeşit eğitim programı uygulanmıştır. Birincisi çocuklara buluş çağına gelmeden önce Kur'an-

²³⁷ el-Mâlikî, *Ahbârü'l-Eimme*, 244.

²³⁸ Yûsuf, *el-'Alâkâtü'l-Hâriciyye lid-Devlet'i er-Rüstemîyye*, 107.

²³⁹ Hâmit – Hamadâvî, *el-Hayâtü'l-'İlmiyye fi'd-Devleti'r-Rüstemîyye H.160- H. 296*, 42.

²⁴⁰ Sümeyye, *İshâmât'u-Ulemâi Tahert*, 58.

²⁴¹ Jacob M. Landau, "Küttâb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* .

²⁴² Landau, "Küttâb".

¹ Kerim'i öğretmek; ikincisi ise dini bilgiler ile sosyal bilimlerin beraber öğretilmesidir.²⁴³ Diğer eğitim kurumlarından farklı olarak burada derslerde ahşaptan yapılmış olan yazı tahtası kullanılmış, eğitimcilere de öğrencilerin velileri tarafından ücret ödenmiştir.²⁴⁴ Devletin farklı bölgelerinde dağınık bir şekilde bulunan bu eğitim merkezleri, çocukların temel dini eğitimlerini aldıkları, aynı zamanda ayet, hadis ve şiir ezberlerinin yapıldığı yer olarak işlev görmüştür.²⁴⁵

Rüstemîler'de genel olarak bakıldığında eğitim faaliyetleri birkaç kademeye ayrılmıştır. Çocuklar, birinci merhale diyebileceğimiz iptidai yani başlangıç eğitimini kütütlarda almış, ikinci basamakta ise camilerde oluşturulan ilim halkalarına katılmak suretiyle bu eğitimlerini gerçekleştirmişlerdir.²⁴⁶ Rüstemîler'de genel olarak yürütülen eğitim ve öğretim faaliyetlerine baktığımızda neredeyse günümüzdeki eğitim-öğretim sistemine benzer bir yöntem kullanıldığını ifade etmek mümkündür. Çünkü onlar bu işi basamaklara ayırmış, söz konusu kütütlar ilkokul fonksiyonu icra ederken camilerde oluşturulan ilim halkaları ise adeta ortaokul veya lise işlevini görmektedir.²⁴⁷

1.8.1.3. Medrese

Bölgede eğitim ve öğretim faaliyetlerinin yapıldığı cami ve küttâb'ın yanı sıra medreselerin de varlığı bilinmektedir. Dönemin en önemli eğitim kurumlarından biri

²⁴³ Hâmit – Hamadâvî, *el-Hayâtu'l-'İlmiyye fi'd-Devleti'r-Rüstemiyye* H.160- H. 296, 43; Sümeyye, *İshâmât'u-Ulemâi Tahert*, 59.

²⁴⁴ Hâmit – Hamadâvî, *el-Hayâtu'l-'İlmiyye fi'd-Devleti'r-Rüstemiyye* H.160- H. 296, 45.

²⁴⁵ Söylemez, “Tahert”, 29; Sümeyye, *İshâmât'u-Ulemâi Tahert*, 60.

²⁴⁶ Hâmit – Hamadâvî, *el-Hayâtu'l-'İlmiyye fi'd-Devleti'r-Rüstemiyye* H.160- H. 296, 46.

²⁴⁷ Hâmit – Hamadâvî, *el-Hayâtu'l-'İlmiyye fi'd-Devleti'r-Rüstemiyye* H.160- H. 296, 46.

olan medreseler Tahert'te çokça yaygınlaşmıştır. Basra'da birçok insanın yetişmesinde önemli katkı payı bulunan bu eğitim mekânlarının, Rüstemîler'de daha da geliştiğini hatta aynı anda 500'e kadar öğrencinin eğitim alabileceği büyüklükteki kapasiteye sahip medreselerin var olduğundan bahsedilmektedir.²⁴⁸ Bölgedeki medreseler hakkında bilgi veren Dercinî, medresenin içinde namaz için ayrı bir yerin ayrıldığı, yine hocalara, öğrencilere, kadınlara ve çocuklara ihtiyaçlara göre farklı özellikler sahip hepsi birbirinden bağımsız odaların bulunduğu dikkat çekmektedir.²⁴⁹ Bu gelişmeler adeta günümüzde eğitim verilen okullar ve üniversiteleri göz önüne sermektedir. Medreselerin inşa edilmesinde Rüstemi imamlarının ilme olan düşkünlükleri sebep olmuştur.²⁵⁰

1.8.1.4. Kütüphane

Tahert'in en önemli eğitim kurumları arasında hiç kuşkusuz kütüphaneler de bulunmaktadır. Kütüphaneler devlet tarafından ailelere ve öğrencilere çalışma ortamı yaratmak için kurulmuştur.²⁵¹ Bu kütüphanelerin ilki İmam Abdulvahhab döneminde inşa edilmiştir. İmam Abdulvahhab kütüphaneyi inşa edeceği zaman her alanın uzmanlarından birkaç kişi tayin ederek onları dönemin ilim merkezleri sayılan başta Basra olmak üzere diğer bölgelere göndermiş, oralardan getirilen kitapları bir yandan kütüphaneye yerleştirirken diğer yandan da eğitim faaliyetlerinde kullanarak

²⁴⁸ Söylemez, "Tahert", 29.

²⁴⁹ Dercinî, *Tabakât*.

²⁵⁰ Arı, *Rüstemiler*, 174.

²⁵¹ Arı, *Rüstemiler*, 177; Esra Keskin, *Kuruluşundan Emevîler Devleti'nin Yıkılışına Kadar Kayrevan* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 83.

bölgedeki önemli bir boşluğu doldurmuştur. Bölgede kurulan en meşhur kütüphanelerden biri Masume kütüphanesidir.²⁵² Zira bu kütüphanede 15.000.000 cilt civarındaki bir sayıya ulaşan koleksiyondan bahsedilmektedir. Aynı zamanda bölgede masume kütüphanesinin yanı sıra birden çok kütüphanenin bulunduğu rivayet edilir. Maalesef bu kütüphaneler, Şîîler'ın Rüstemi Devleti'ni ele geçirdikten sonraki tahribatları arasında yakıp yıkılmıştır.²⁵³ Şîîler'ın bu yıkımı, Rüstemi Devleti'ne ait arşiv, tarih ve felsefe'ye dair eserlerin yok olmasına neden olmuştur.²⁵⁴

Dâî Ebu Abdullah eş-Şîî Rüstemi Devleti'nin başkentliğini yapan Tahert'te saldırı esnasında her şeyi mubah kılarak şehri yağmalamış, Orada bulunan Masume adındaki kütüphaneyi içindeki Matematik, Astronomi ve diğer pozitif bilimlere ait kitapları aldıktan sonra ateşe vermiştir. Orada İbâzî mezhebi ve Rüstemîler'e ait eserler ve belgelerden oluşan toplamda üç yüz bini aşkın eserin yakılıp küle dönüştüğü bilinmektedir.²⁵⁵

²⁵² Söylemez, “Tahert”.

²⁵³ Söylemez, “Tahert”, 30.

²⁵⁴ Arı, *Rüstemiler*, 177.

²⁵⁵ Hâmit – Hamadâvî, *el-Hayâtu'l-'İlmiyye fi'd-Devleti'r-Rüstemiyye* H.160- H. 296, 51

İKİNCİ BÖLÜM:

RÜSTEMİLER DÖNEMİNDE İTİKADÎ İSLAM MEZHEPLERİ

Hicri ikinci yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Kuzey Afrika’da yaşayan Berberîler çeşitli nedenlerden dolayı Basra, Medine, Irak ve Küfe gibi merkezlere yolculuk yapmışlardır. Bunun sonucunda bu bölgelere giden kişiler, oralarda hâkim olan mezhep veya fırka liderlerinin sohbet halkasına dâhil olmuş, onlardan etkilenmiştir. Kuzey Afrika’ya geri döndüğünde ise oralarda öğrendiklerini yayma çabasında olmuş, kimi âlimler söz konusu bölgelerden etkilendiği fırkaya ait olan eserleri getirerek çevresine okutmuştur. Bu durum doğal olarak bölgede Hâriciyye, Mu’tezile, Mâlikîyye ve Hanefiyye gibi itikadi hem de ameli mezhep mensuplarının çoğalmasına neden olmuştur. Böylece Rüstemîler Devleti’nde birden çok fırka mensupları varlığını sürdürmüştür. Bu bölümde bölgede varlığını tespit edebildiğimiz itikâdî İslam mezheplerinden İbâzîyye, Sufriyye, Vâsîliyye gibi fırkalardan bahsedilecektir. Fıkhi mezheplerden ise ana hatlarıyla Hanefîler ile Mâlikîler’den söz edilecektir.

2.1. HAVÂRİC

Havâric, Arapçada ayrılan, isyan eden, terk eden anlamında kullanılan “hurûc” kökünden, Ayrılmak, terk etmek ve isyan etmek ifadelerinin karşılığı olan “hâric” sıfatına nispet ekinin ilave edilmesi ile bir kavram haline gelmiş olup fert için “Hâricî”, topluluk kastedildiğinde ise “Hâricîyye” veya “Havâric” olarak kullanılmaktadır.²⁵⁶

Fırkanın isimlendirme konusunda çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Şehristânî Havâric kelimesi için genel bir çerçeve çizmiştir. Ona göre Sahabe döneminde ya da tâbiîn veyahut daha sonraki herhangi bir zaman diliminde bir topluluğun bir araya

²⁵⁶ Ebûl-Fazl Muhammed b. Mükerrrem er-Rüveyfî, *Lisânü'l-Arab* (Kahire: Dârü'l-Meârif, ts), 1126; Ethem Ruhi Fıçlalı, “Hâricîler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*.

gelerek kendilerine imam olarak seçtikleri kimseye başkaldıran, isyan eden ve onun hükmüne karşı çıkan herkes için Hâricî ifadesini kullanmıştır.²⁵⁷

Fırka için Hâricî ismi dışında el-Harûriyye, eş-Şurât, el-Mârîka, ve el-Muhakkime gibi farklı isimlendirmeler de yapılmıştır.²⁵⁸ Fırka mensupları ise Mârîka ismi dışındaki diğer isimleri zamanla kabul etmişlerdir. Hâricîler'in Mârîka kelimesini kullanmamalarının nedeni ise; Hâricîler'i "Ok yaydan çıktığı gibi dinden çıkanlar" anlamında kullanılan bir terim olmasıdır. Klasik kaynaklarımızda "Havâric" kelimesini Hz. Ali'ye karşı itaatten vazgeçip isyan edenler, el-Muhakkime kelimesini "hüküm ancak Allah'a aittir" diyerek tahkime karşı çıkanlar, el-Harûriyye kelimesini Hz. Ali'den ayrıldıktan sonra ilk toplandıkları yere nispetle ve eş-Şurât terimini de nefislerini cennet karşılığında Allah'a satanlar anlamında kullanıldığı görülmektedir. Ayrıca Nehrevan'da toplandıkları için en-Nehrevaniyye, Hz. Ali'ye karşı tutumlarından dolayı en-Nevâsib gibi isimlendirmeler de yapılmıştır. Hâricîler ise kendilerini Ehl'i-Hak olarak adlandırmışlardır.²⁵⁹

Fırkanın ne zaman ortaya çıktığına dair farklı görüşler vardır. Şehristânî'ye göre Hâricîler, Hz. Ali döneminde meydana gelen Sıffîn savaşındaki hakem (tahkim)

²⁵⁷ Ebü'l-Feth Tâcüddin Muhammed b. Abdülkerim eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, thk. Kisra Salih Ya'la (Lübnan: Muessesetü'r Risâletu Naşirun, 2019), 133.

²⁵⁸ Dalkılıç, *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi*, 5; Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî el-Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd (Kahire: Mektebetü Dârü't-Türâs), 91–118; Dalkılıç, *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi*, 5.

²⁵⁹ Demircan, *Hâricîlerin Siyâsî Faaliyetleri*, 34–35; Ebü'l-Hasan el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, çev. Ömer Aydın – Mehmet Dalkılıç (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019), 199.

meselesinde ortaya çıkan ihtilaflar sonucu ortaya çıkmıştır.²⁶⁰ Ona göre, Muâviye taraftarlarının hakeme başvurma konusunda çağrı yaptıklarında Hz. Ali, bunun bir hile olduğunu anlamış askerlerine savaşmaya devam etme emri vermiştir. Bunu duyan bazı kişiler Hz. Ali'ye “Onlar bizi Allah'ın kitabına davet ederken, sen bizi savaşmaya davet ediyorsun, eğer bu kararından vazgeçmez isen Osman'a yaptığımızın aynısını sana da yaparız” şeklinde tehditler savurmuştur. Hz. Ali'ye karşı çıkan bu gruba Havâric denir.²⁶¹

Hâricîler'in ortaya çıktığı dönemle ilgili kaynaklara baktığımızda birbirinden farklı bilgilere rastlamaktayız. Esasen çoğu kaynaklarda Hâricîler'in Hz. Ali ile Muâviye arasında vuku bulan Sıffîn savaşındaki hakem meselesine işaret etmektedir.²⁶² Bazı araştırmacılar, Hâricîliğin ortaya çıkışını sadece hakem meselesine dayandırmakla yetinmeyip, Hz. Ali öncesi vuku bulmuş Hz. Osman dönemindeki olaylara ve hatta Hz. Peygamberin son dönemlerinde Müslüman olan bedevilerin durumuna dikkat çekmektedir.²⁶³

Hâricîliğin siyasi bir hedefi elde etme amacından dolayı veyahut dinî anlamda görüş farklılığı sebebiyle ortaya çıktığı konusunda farklı görüşler vardır. Fırkanın ilk ortaya çıktığı dönemden itibaren fırka mensuplarının Kur'an'a bağlılıkları ve aralarında Kurrâ hafızların da bulundukları vurgusu yapılarak hareketin İslam'dan neşettiğini

²⁶⁰ eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 133.

²⁶¹ eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 134

²⁶² Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, 135; el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 147; eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 133–134; Muhammed Ebû Zehrâ, *Târihü'l-Mezâhibi'l-İslâmiyye, fi's-Siyâseti ve'l-Akâidi ve Târihü'l-Mezâhibi'l-Fıkhiyye* (Kahire: Dârü'l-Fikri'l-'Arabi, 2009), 65.

²⁶³ Demircan, *Hâricîlerin Siyâsî Faaliyetleri*, 52; Ethem Ruhi Fırlalı, *İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1983), 27.

savunan araştırmacılar olduğu gibi,²⁶⁴ hareketin İslam'dan değil siyasi hedef amaçlı ortaya çıktığını ileri sürenlerde vardır.²⁶⁵ Tamda bu noktada haricîliği hem dinî hem de siyasi bir hareket olduğunu savunan kimi araştırmacılar da vardır.²⁶⁶ Ethem Ruhi Fırlalı, Hâricîliğin ilk ortaya çıktığı dönemlerde siyasi bir fırka olarak baş gösterdiğini, ilerleyen zamanlarda ise dini bir harekete dönüşerek varlığını sürdürdüğünü ifade etmektedir.²⁶⁷

Hâricîler'in, İslamiyet'in ilk yıllarından itibaren Hz. peygamberin yanında olup sohbetlerine katılan sahabelerden teşkil etmediği, çoğunun Hz. peygamberin vefatından az önce Müslüman olmuş, çöl hayatı yaşayan bedevî Araplardan olduğu bilinmektedir. Fırkanın ortaya çıkmasında bedevî hayat tarzını benimseyen kişilerin Hz. peygamberin vefatından sonraki dönemde, özellikle Müslümanların fetih hareketlerini başlatmaları ve bu harekâtın sonucu olarak İslam'ın geniş bir coğrafyaya yayılması ile kabile hayatından şehir medeniyetine geçiş evresine bir tepki olarak ortaya çıktığını söylemek mümkündür.²⁶⁸

Hâricîler kendi aralarında farklı görüşleri benimsemektedir. Ancak Hâricî fırkaların tamamının görüş birliğinde olduğu konular da vardır. Bunlardan birincisi amelin imanın bir parçası olarak kabul edilmesi, diğeri ise imamet meselesidir.²⁶⁹ Onlar

²⁶⁴ Fırlalı, *İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 54.

²⁶⁵ Demircan, *Hâricîlerin Siyâsî Faaliyetleri*, 60.

²⁶⁶ Fırlalı, *İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 56.

²⁶⁷ Demircan, *Hâricîlerin Siyâsî Faaliyetleri*, 59–61; Fırlalı, *İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 56.

²⁶⁸ Demircan, *Hâricîlerin Siyâsî Faaliyetleri*, 53.

²⁶⁹ Sa'd Rüstüm, *el-Fırak ve'l-Mezâhibü'l-İslâmiyye Münzü'l-Bidâyat, en-Neş'e et-Tarih el-Akide et-Tevezzuü'l-Coğrafi* (Dimaşk: el-Evâil li'n-Neşri ve't-Tevzî', 2005), 201.

Hız. Ebû Bekir ile Hız. Ömer'in halifeliliğini kabul eder. Hız. Osman'ın hilafetinin ihtilafsız geçen ilk yarısını kabul etmekle birlikte diğery yarısını kabul etmemektedirler. Hız. Ali'nin de Cemel vakasına kadar olan kısmını kabul ederler, diğery kısmını kabul etmez hatta Hız. Osman, Hız. Ali, Hız. Ayşe, Hız. Talha. Hız. Zübeyir ve Muaviye'yi tekfir ederler.²⁷⁰ Cemel savaşına katılan ve Sıffîn savaşındaki hakem meselesine rıza gösterenleri küfürle itham ederler.²⁷¹ Onlara göre İmam, halkın seçimi (şura) ile yönetimin başına gelir. İmametın sadece kureyşe ait olduğu görüşünü kabul etmez. Onlara göre imamette önemli olan mensubiyet/soy değıl, göreve layık ehil kişı olmasıdır. İmamın Kureyş kabilesinden olabileceğı gibi kureyşin dışından ehil olan biri de olabilir.²⁷² Hâricîler'e göre zalim yöneticilere karşı isyan etmek vaciptir. Hâricîler'in bir kolu olan İbâzîler'de ise vacip değıl, imkânı olduğu halde zalim yöneticiye karşı isyan etmek caiz görülmüştür. İmamın azledilmesi ümmetin bir hakkı olarak kabul edilmiş, imam büyük günah işlediğı takdirde hemen görevden azledilir.²⁷³ Necedât fırkasında ise ihtiyaç olmaması halinde imam bulunmayabilir.²⁷⁴ İbâzîler'e göre ise imam gereklidir. Hâricîler *emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker* kavramı üzerinde çokça durmuşlardır. Onlara göre

²⁷⁰ eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 134; Nâşî el-Ekber, *Mesâilü'l-İmâme ve Muktetafât Mine'l-Kitâbi'l-Evsat fi'l-Makâlât*, thk. Joseph van Ess (Beyrut: Alefbalib, 1971), 67.

²⁷¹ Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, 92.

²⁷² el-Ekber, *Mesâilü'l-İmâme*, 68. el-Ekber, *Mesâilü'l-İmâme*, 68

²⁷³ Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, 92.

²⁷⁴ eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 142.

iyiliğe emredip kötülükten sakındırmak her Müslümana vacip olarak kabul edilir.²⁷⁵

Onlar cihadı imanın esaslarından biri olarak kabul etmişlerdir.²⁷⁶

Hâricîler kendi arasında zamanla çeşitli fırkalara ayrılmıştır. Şehristânî'ye göre fırka mensupları sekiz ana gruba ayrılmıştır. Bunlar, el-Muhakkime, el-Ezârika, en-Necedât, el-Beyhesiyye, el-Ecaride,²⁷⁷ es-Se'alibe,²⁷⁸ el-İbâziyye,²⁷⁹ es-Sufriyye şeklinde sıralanmıştır.²⁸⁰ Bağdâdî, Hâricî fırkaları 20 gruba ayırdıklarını söylerken, 22 olarak sıralamaktadır.²⁸¹ Eş'ari'nin ise bu fırkaların sayısını epey geniş tuttuğu görülmektedir.²⁸²

Rüstemiler Devleti ile Hâricîliğin irtibatına bakıldığında Kuzey Afrika'ya Hâricîlik, hicri 1. asırda yayıldığı bilinmektedir. Hâricîlik bölgede fırkanın ileri gelen âlimlerinden İkrime ile Seleme b. S'ad'ın çalışmaları sonucunda taraftar bulmuştur.²⁸³ Seleme İbâziyye fırkasına, İkrime ise Sufriye fırkasına mensuptur.

²⁷⁵ Fığlalı, *İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 57.

²⁷⁶ Demircan, *Hâricîlerin Siyâsî Faaliyetleri*, 39–48.

²⁷⁷ el-Ecaride fırkası kendi arasında es-Saltîyye, el-Meymunîyye, el-Hamzîyye, el-Halefîyye, el-Etrafîyye, eş-Şu'aybîyye ve el-Hazmîyye diye yediye ayrılmıştır. Bkz. eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 145.

²⁷⁸ es-Se'alibe fırkası kendi arasında el-Ahnesîyye, el-Ma'bedîyye, er-Raşîdîyye, eş-Şeybanîyye, el-Mukramîyye, el-Ma'lumîyye ve'l-Mechulîyye, el-Bid'iyye gibi isimlerle yedi gruba ayrılmıştır. Bkz. eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 148–151.

²⁷⁹ İbadiyye üç gruba ayrılmıştır. Bunlar: el-Hafsîyye, el-Hârisîyye, el-Yezîdîyye. Bkz. eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 152–154.

²⁸⁰ eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 133–156.

²⁸¹ Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, 91.

²⁸² el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 146–203.

²⁸³ Fığlalı, *İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 99.

Sufriyye, Hâricîliğin alt kollarından Ezârika, Necedât ve İbâzîliğe karşı görüşleri ile bilinen Ziyâd b. Asfar'ın liderliğini kabul eden fırkadır.²⁸⁴ Onlara göre şirk iki çeşittir; birincisi şeytana itaat etmek, ikincisi putlara ibâdet etmektir. Küfrü de ikiye ayırmışlardır. Onlara göre yaratıcının insanlara bahşettiği nimetleri inkâr ederek nankörlük etmesi bir çeşit küfür kabul edilmiştir. İkinci çeşit küfür ise Allah'ı inkâr ederek küfre girmesidir.²⁸⁵ Sufrîler Kuzey Afrika'da Midrârîler Devleti'ni kurmayı başarmışlardır.

2.1.1. İbâzîyye

Hâricîlikle ilgili genel bilgiden sonra onların alt kollarından biri olarak kabul edilen ve Hâricîlikten düşünce ve eylem olarak ayrılan fırka İbâzîler'den bahsedelim. İbâzîler Emevîler döneminde ortaya çıkan Abdullah b. İbâz'ın (ö. 65/685) taraftarlarıdır.²⁸⁶ Abdullah b. İbâz, Ehl-i kibleye karşı aşırıya giden Hâricîler'den ayrılarak daha ılımlı bir metot üzerine fikirlerini inşa etmiştir.²⁸⁷

İbâzîyye'nin kurucusu olan Abdullah b. İbâz'dan sonra Câbir b. Zeyd (ö. 93/711-12), Basra'da Emevîlere karşı ılımlı bakış açısını devam ettirmiş, bu çerçevede çokça talebe yetiştirmiştir. Cabir'den sonra ise Basra İbâzîler'in başına geçen Ebû Ubeyde

²⁸⁴ eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 155.

²⁸⁵ eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 155; Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, 108; Ebû Zehrâ, *Târîhü'l-Mezâhibi'l-İslâmiyye*, 80.

²⁸⁶ eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 152.

²⁸⁷ Burhaneddin Kıyıcı, "Harici Anlayışta Birlikte Yaşama ve İbadi Âlim es-Siyabi'nin Bakışı", *Genç Mütefekkirlere Dergisi* 3/2 (2022).

Müslim b. Ebû Kerîme de aynı politikayı benimseyerek, İbâzîliği yaymak için birden çok dâî yetiştirmiştir.²⁸⁸

İbâzîliğin teşekkül döneminde Abdullah b. İbâz, Ebû Ubeyde, Câbir b. Zeyd ve Ebü Hamza eş-Şârî (ö. 130/748) gibi liderlerin telif ettiği eserleri, İbâzîliğin temel ideolojisinin oluşturulması konusunda çok önemli rol oynamıştır. Bu eserleri koruma, gelecek nesile aktarma konusunda Bişr b. Gânim el-Horâsânî (ö. 200/815) ve Rebi' b. Habîb el-Ferâhidî (ö. 180/796) gibi isimlerin katkıları büyüktür.²⁸⁹

İbâzîler kendilerini *Ehl'i Da've*, *Cema'atu'l-Muslimîn* ve *Ehl'i-İstikame* olarak isimlendirmişlerdir. Yalnız Cabir b. Zeyd vefat ettikten sonra İbâzî olarak tanınmaya başlamışlardır. İlk başlarda kabul etmeseler de toplumun çoğu bu isimle hitap ettiği için realiteye boyun eğmek zorunda kalmış ve zamanla bu ismi benimsemişlerdir.²⁹⁰

İbâzîler naslara göre akla daha çok önem vermiştir.²⁹¹ Onlara göre insan Allah'ın yegâne yaratıcı olduğu, eşi benzerinin bulunmadığı, Hz. peygamberin Allah'ın elçisi olduğu ve onun getirdiklerinin hak olduğunu dile getirerek inanması gerekir.²⁹²

İbâzîler Allah'ın sıfatları konusunda iki farklı gruba ayrılmışlardır. Birinci grup Allah'ı şeylere teşbih yapmaktan çekinerek sıfatlardan arındığını iddia ederken, diğer grup ise sıfatları Allah'ın zatında tecelli ettiğini düşünerek Allah kendi zatında âlim ve

²⁸⁸ Kıyıcı, Harici Anlayışta Birlikte Yaşama ve İbadi Âlim es-Siyabî'nin Bakışı, 2.

²⁸⁹ Benras, Kuzey Afrika İbadiliği ve İmamet Düşüncesi, 64.

²⁹⁰ Hâmîr – Hamadâvî, *el-Hayâtu'l-İlmiyye fi'd-Devleti'r-Rüstemiyye* H.160- H. 296, 9.

²⁹¹ Benras, Kuzey Afrika İbadiliği ve İmamet Düşüncesi, 69.

²⁹² Hâdî Celûl, "İntişaru'l-Mezhebi'l-İbâzî bi'l-Mağribi'l-Evsat Munzu Muntasafi'l-Karni's-Sânî lil-Hicrati", *Mecelletü'd-Dirâsâtî't-Târîhiyye ve'l-İctimâiyye*.

zatında kâdir olduğunu savunmuşlardır. Rü'yetullah konusunda İbâzîler nakli delillere dayanarak onu inkâr etmişlerdir.²⁹³ Büyük günah işleyen kişi nimete küfür anlamında küfre girer.²⁹⁴ İmamet konusunda ise İbâzîler İslam'ın genel çizgilerinden sapmış yöneticiye karşı çıkma konusunda bir sakınca görmemişlerdir. Onlar imamet konusunu dörde böler: Açık imamet (İmamet'i-Zuhur), Savunma imameti (İmamet'i-Difa'), İmamet'i-Şeraa ve Gizli imamet (İmamet'i-Kitman) şeklindedir. Onlar insanları ikiye ayırmıştır. Mümin-kafir, mutlu-mutsuz üçüncü bir seçenek yoktur. Mu'tezile'nin ilkelerinden biri olan menzile beyne'l-menzileteyn'i kabul etmemişlerdir. Şefaât konusunda tövbe ederek vefat eden kişiye olabileceğini kabul etmişlerdir. Mizanı inkâr etmezler, ama çok da itibarda etmezler. Onlara göre mizan amellerin faziletlerinin ayırt edilmesidir. Sırat konusunda ise onlara göre sırat: cehennemın üzerinde uzanan saçtan ince ve kılıçtan keskin bir köprüdür. Ondan insanların tamamı geçer.²⁹⁵ İbâzîler amelin imandan bir parça olup olmadığı konusunu çokça tartışmışlardır. Onlar da Hâricîlerin ana bünyesi gibi amelin imandan bir parça olduğu görüşünü benimsemişlerdir.²⁹⁶

İbâzîler'in inanç konusundaki görüşleri aşağıdaki gibidir: Allah yaratılan eşyalara benzetilmez. Eşyalardan yaratıcıya teşbih edilen hiçbir şey yoktur. Kur'an ve Hadiste teşbihi kasteden lafızlar te'vil edilmelidir.²⁹⁷ Teşbihe mahal verecek en ufak bir

²⁹³ *Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Meali*, çev. Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır (Ankara: Sefa Yayıncılık), En'âm 6/103.

²⁹⁴ eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 153; Celul, "İntişaru'l-Mezhebi'l-İbâzî bi'l- Mağribi'l-Evsat", 20.

²⁹⁵ Asya Kîmî – Emire Ruveyce, *el-Harâkâtü'l-Manâviati li'd-Devlet'ir-Rüstemiyye (m.908-m.776/ h.296-160)* (Cezayir: Cami'at'uş-Şehîd Humma li-Hadri'l-Vâdî, el-Ulûmu'l-İnsâniyye, Yüksek Lisans Tezi, 2020).

²⁹⁶ Benras, *Kuzey Afrika İbadiliği ve İmamet Düşüncesi*, 70.

²⁹⁷ eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 153.

lafzın kullanılması doğru değildir. Yaratıcıya ismi cemil ve sıfatlar nispet edilir. Kader ve kötülüğün Allah katından olduğuna iman etmediği müddetçe kamil Müslüman olunmaz. Kişilerin yaptıkları Allah katındandır. İnsan ise fiili kesp eder. Onlara göre Cebir görüşü ve kişinin fiillerini kendisinin yarattığını ifade edenlerden uzak durmak gerekir. Onlar Mürtekibi kebire yapan kişiyi münafık olarak kabul etmektedir. Onun Nimet küfrü işlediğini,²⁹⁸ tövbe etmeden günah işlemeye devam ederse cennete giremeyeceğini iddia eder.²⁹⁹ İbâzîler'e göre imametın temel iki şartı vardır. Bunlar: imam olacak kişinin liyakatli, doğru yol üzerine olması ve zeki olmasıdır.³⁰⁰

2.1.1.1 Rüstemîler Dönemi Afrika İbâzîliği

Haricîlik, hicri 1. asırda Kuzey Afrika'da yayıldığı bilinmektedir. Bölgede fırka mensuplarının artmasında Hâricîlerin ileri gelen âlimlerinden İkrime ile Seleme b. S'ad'ın çalışmaları önem arz etmektedir.³⁰¹ Seleme İbâziyye fırkasına, İkrime ise Sufriye fırkasına mensuptur.

Sufriyye, Hâricîliğin alt kollarından Ezârika, Necedât ve İbâzîliğe karşı görüşleri ile bilinen Ziyâd b. Asfar'ın liderliğini kabul eden fırkadır.³⁰² Onlara göre şirk iki çeşittir; birincisi şeytana itaat etmek, ikincisi putlara ibâdet etmek. Küfrü de ikiye ayırmışlardır. Onlara göre yaratıcının insanlara bahşettiği nimetleri inkâr ederek nankörlük etmesi

²⁹⁸ eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 153.

²⁹⁹ Benras, *Kuzey Afrika İbadiliği ve İmamet Düşüncesi*, 72.

³⁰⁰ Benras, *Kuzey Afrika İbadiliği ve İmamet Düşüncesi*, 112.

³⁰¹ Fığlalı, *İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 99.

³⁰² eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 155.

bir çeşit küfür kabul edilmiştir. İkinci çeşit küfür ise Allah'ı inkâr ederek küfre girmesidir.³⁰³ Sufîler Kuzey Afrika'da Midrârîler Devleti'ni kurmayı başarmışlardır.

İbâzîler ise Emevîlerin son halifesi Mervan b. Muhammed döneminde ortaya çıkmış, Abdullah b. İbâz'ın liderliğini kabul eden fırkadır.³⁰⁴ İbâz kelimesinin telaffuzu konusunda çeşitli ihtilaflar vardır. Günümüz de Ummanlılar “أباض”, “Abâz” yani kelimenin başındaki harfi fetha olarak telaffuz ederken, Kuzey Afrika İbâzîler'i “إباض” şeklinde kelimenin başındaki elife kesre hareketi ile telaffuz etmişlerdir. En yaygın kullanımı ise ikinci şeklidir.³⁰⁵

İbâzîler, Hâricî fırkaların en ılımlısı olarak görülmüştür.³⁰⁶ Onlar Ehl-i kibleyi şirkle itham etmez, onlarla evlenmeyi, miras edinmeyi helal olarak kabul ederler. Onlara göre Savaş zamanı dışında onları öldürmek ve yollarını kesmek haramdır. İbâzîler'e göre düşmanlarının bulunduğu yer dârüislâm'dır. Büyük günah işleyen kimse nimete karşı nankörlük anlamında küfre girdiği görüşünü benimsemişlerdir.³⁰⁷ İbâzîler kuzey Afrika'nın Tahert şehrini merkez alarak Rüstemîler Devleti'ni kurmuşlardır. Bu devletin kurulmasında bölgede varlığını sürdüren kabilelerin desteği önem arz etmektedir. Yıllardır putperest olan Mağrib'liler Müslümanların fetih

³⁰³ eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 155; Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, 108; Ebû Zehrâ, *Târîhü'l-Mezâhibi'l-İslâmiyye*, 80.

³⁰⁴ eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 152.

³⁰⁵ Kîmî – Ruveyce, *el-Harâkâtü'l-Manâviati li'd-Devlet'ir-Rüstemiyye*.

³⁰⁶ Salim b. Zekvân, *es-Sîre, Bir Hâricî/İbâdî Klasığı*, çev. Harun Yıldız (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 21.

³⁰⁷ eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 153.

hareketleri sonucu İslam'ı kabul etmiş, bölgede Rüstemi Devleti'nin kurulması ile Hâricîliği benimsemişlerdir.³⁰⁸

İslamiyet'in Kuzey Afrika'ya yayılmasından hemen sonra çeşitli mezheplere mensup Müslümanlar, oraya gelerek mensup olduğu fırkasının düşüncelerini yayma çabası içerisinde olmuşlardır. Farklı mezhep mensuplarının bölgede yürüttüğü çalışmalar sonucunda her dâî'nin çevresinde belli bir kitle oluşmuş, bölgede mezhepler arası çatışmaların yoğunlaşmasına neden olmuştur. Burada en çok yaygınlık gösteren fırkanın Hâricîler'in bir kolu olan İbâziyye olduğu görülmektedir. Bunun nedenleri arasında İbâzîler'in imamet anlayışı ön plana çıkmaktadır. Bilindiği gibi onlara göre imamet meselesi bir kabile, cinsiyet ayrımı ve belirli bir ırka has ayrıcalık bir durum değildir. Onlar, göreve layık olan her Müslüman'ın devlet başkanı olabileceği görüşünü benimsemiştir. Bu sebeple bölgedeki Berberî kabileleri ictimâî ve siyasi durumlarına uygun olduğunu düşündükleri İbâzîliği benimsemişlerdir. İbâzîliğin yanı sıra Hâricîliğin bir kolu olan Sufriyye de Afrika'da popüler bir mezhep olarak kabul edilmiş ve taraftar toplamıştır. Bunun sebebi de hiç kuşkusuz Hâricîliğin diğer kollarına kıyasla mutedil, daha hoşgörülü bir görüş ve metoda sahip olmalarıdır. Bu anlamda Mağrib'te hicri 2. asırda iki Hâricî Devleti kurulmuştur. Birincisi Mağrib'in güney kısmı yani Sicilmâse bölgesinde kurulan Midrârî Devleti'dir. Hicri 140 yılında kurulan bu devletin kurucusu Sudan asıllı İsa b. Yezîd el-Miknâs Essafrî'dir. Hâricîliğin Sufriyye koluna mensup kişilerin (devlet yöneticileri hem de halk) çoğunluğunu oluşturduğu bu devlet

³⁰⁸ Saîdûnî, "Cezayir".

yaklaşık iki yüz yıl varlığını sürdürmüş, nihayetinde Fatımiler'in işgali ile ortadan kaldırılmıştır.³⁰⁹

İbâzîlik ise bölgeye Seleme b. S'ad'ın davet çalışmaları ile yayılmaya başlamıştır. Seleme, Mağrib'te bu işi yapan ilk kişidir. O Basra'dan gelince Trablus'a yerleşmiş ve orada çalışmalarını yürütmüştür.³¹⁰ Ebû Ubeyde *Hameletu'l-ilm*'den önce Seleme b. Sa'd ile İkrime'yi bölgeye davet için göndermiştir. Seleme vefat edince yerine Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah el-Meğteri adında birini davet için göndermiştir. Davet çalışmaları sonuç vermiş, Berberî kabilelerinden Hevvâre, Lemmaye, Zenâte, Sidrâtî, Zuvaga ve Levvâte gibi kabileler İbâzîliği benimsemişlerdir. İbâziyye bu kabileler arasında iyice yayıldıktan sonra her kabileden birer kişi seçilerek İbâzî eğitimi alması için Basra'ya gönderilmiştir.³¹¹

Kuzey Afrika'dan Basra'ya gönderilen ve orada ilmî çalışmaları ile ön plana çıkan *Hameletu'l-ilm* adı verilen beş kişilik grup, Berberîler arasında İbâzîliğin yayılması konusunda etkili rol oynamıştır. Ancak tarih kitaplarında bunların dinî misyonundan ziyade siyasi faaliyetleri ile ön plana çıkmıştır. Çünkü onlar İbâzîler'in başında olduğu bağımsız bir yönetim için çabalamış, bu amaçla iki defa ayaklanmışlardır. 743 yılında Abdullah b. Mesud et-Tucibî başkanlığındaki birinci ayaklanma başarısız olmuştur. Ebû'l-Hattâb başkanlığında gerçekleşen 757 yılındaki ikinci girişim ise sonuç vermiş, Trablusgarp İbâzîler'in eline geçmiştir.³¹²

³⁰⁹ İbâdî, *Dirâsâtü'n fî Târîh'l-Mağrib ve'l-Endelüs*, 44-47.

³¹⁰ Sümeyye, *İshâmât'u-Ulemâ-i Tahert*, 52.

³¹¹ Benras, *Kuzey Afrika İbadiliği ve İmamet Düşüncesi*, 40.

³¹² Benras, *Kuzey Afrika İbadiliği ve İmamet Düşüncesi*, 41.

Ebü'l-Hattâb Trablusgarb'ı ele geçirirken bölgede şiddetli çarpışmalar yaşanmamıştır. Çünkü İbâzîlik halk arasında iyice yayılmış ve kabul görmüş vaziyettedir. Diğer taraftan Abbâsî yöneticilerinin yönetimde baskıcı bir politika izlemesi de insanlar tarafından karşı tepkiye sebep olmuş, onlar İbâzîler'in aleyhine bir girişimde bulunmamıştır.³¹³ Bu gelişmelerden sonra İbâzîler açık davet (zuhur imamet) dönemine geçmiştir. Ebü'l-Hattâb 761 yılına kadar hüküm sürebilmiştir. Çünkü Abbâsî valisi Muhammed b. el-Eş'as el-Huzâî komutasındaki bir ordu ile Trablusgarp'a saldırmış, bunun sonucunda Ebü'l-Hattâb öldürülmüş ve İbâzî donanması ağır yenilgiye uğramıştır. Bu hadiseden itibaren İbâzîler tekrar gizli davet dönemine girmişlerdir.³¹⁴ Bu olaydan sonra İbâzîler açık davete geçmek için birden çok girişimde bulunmasına rağmen başarılı olamamıştır. 767 yılında Abdurrahman b. Rüstem, Orta Mağrib'e (el-Mağrib'il-Vusta) doğru hareket etmiş, günümüzde de aynı isimle anılan Cezayir'deki Tahert bölgesine gelerek buradaki Lemmâye kabilesine gitmiştir. Bunlar İbn Rüstem'e iyi davranmış ikramlarda bulunmuştur. Bölgedeki İbâzî âlimler ve kanaat önderleri İbn Rüstem'in yanına gelerek onunla fikir alışverişinde bulunmuş ve kendilerine imam olarak tayin etmiştir.³¹⁵

777 yılında İbâzî tarihi açısından bir dönüm noktası olacak gelişmeler yaşanmıştır. İbn Rüstem başkanlığında Rüstemîler Devleti kurulmuştur. İbâzîler tekrardan açık davet dönemine girmişlerdir.³¹⁶

³¹³ Benras, *Kuzey Afrika İbadiliği ve İmamet Düşüncesi*, 41.

³¹⁴ Benras, *Kuzey Afrika İbadiliği ve İmamet Düşüncesi*, 42.

³¹⁵ Benras, *Kuzey Afrika İbadiliği ve İmamet Düşüncesi*, 42.

³¹⁶ Benras, *Kuzey Afrika İbadiliği ve İmamet Düşüncesi*, 47.

Rüstemi Devleti kurulduktan sonra genel olarak bakıldığında İbâzîler, gündelik hayatında karşılaştıkları sorunlarıyla ilgili olarak İbâzî fakihlerden fetva istemiş, Bölgedeki fakihler de sorunun cevabını titizlikle araştırarak cevaplandırmışlardır. İnsanlar da fakihlerin fetvalarına birebir uygun hareket etmişlerdir. Toplumda fesatlığın yayılmasının önlemine almak için özellikle haram sayılan fiillerin yapılmaması için özen gösterilmiştir. Nitekim buna örnek olarak ba mirdas'tan nakledilen bir rivayette onun kasıtsız bir şekilde başı açık bir kadını gördüğünü ve buna karşı olarak da kefarete olarak bir yıl aralıksız oruç tuttuğu rivayet edilir. Bu da bölgedeki fukahanın haramın engellenmesi için dinin talimatına uyma konusunda ne kadar hırslı olduklarını göstermektedir.³¹⁷

İbâzîler İslam dininin her alanında verilen fetvaya uygun olarak hareket etmişlerdir. Bunlarda özellikle namazlarda Fatiha'dan önce besmele çekmeyen kişinin namazının batıl saymışlardır. İçinde okunan namazlarda her rekatta fâtiha okumakla yetinmişlerdir. Necasetten arınmak için yanlarında sadece namaz kılarken giydikleri özel kıyafet bulundurmuşlardır.³¹⁸

Oruçla ilgili olarak kişi cünüp olarak kalkarsa o gün oruç tutmayı kaldırmış, eğer kişi bunu kasten yaparsa ona kefarete ve kaza gerektiği fetvasında bulunmuşlardır.³¹⁹

³¹⁷ Sümeyye, *İshâmât'u-Ulemâi Tahert*, 151.

³¹⁸ Sümeyye, *İshâmât'u-Ulemâi Tahert*, 152.

³¹⁹ Sümeyye, *İshâmât'u-Ulemâi Tahert*, 152.

Haramlarla ilgili olarak kişi zina yaptığı kadınla evlenmeyi caiz görmediği gibi çalgı almayı, sakal kesmeyi, ölüye kabir bina etmeyi ve Yahudi'nin kestiğinden yemeyi de caiz görmemişlerdir.³²⁰

Fetva konusunda Hanefilerle İbâzîler arasında büyük bir benzerlik vardır. Çünkü her iki mezhepte fetva verirken kitap, sünnet, kıyas ve icmayı kaynak olarak kullanmışlardır. İhtilaf ettikleri konu ise İbâzîler, sahabe ve tabiin sözüne de kaynak olarak kullanmış, Hanefiler ise sadece sahabe kavlini kaynak olarak kullanmışlardır.³²¹

Kuzey Afrika'daki İbâzîler diğer bölgedeki İbâzîler'le sürekli temas halinde olmuşlardır. O zamanlar merkez konumunda olan Basra İbâzîler'i de onlarla sıkı ilişki kurmaya gayret göstermiştir. Kuzey Afrika İbâzîler'i doğudaki İbâzîler'le ilişkilerini Rüstemîler döneminde en zirveye taşımışlardır. Onlar hep Rüstemi Devleti'ni desteklemiş, devlet meselesi veya dinî konularda fetvalar vererek onları desteklemişlerdir. Nitekim bunun örneklerinden biri de İbn Rüstem vefat edince İbâzîler'den ayrılan Nükkârîler'e karşı merkezi yönetimi destekler nitelikte Basra İbâzîler'in âlimleri fetva vermiş, bunun sayesinde ortaya çıkan kargaşa ve iç savaş sona ererek bölgede sükûnet sağlanmıştır.³²²

İbâzîler, Şia ve Ehl-i Sünnet'e göre imamet konusunda daha açık bir nazariye ortaya koymuştur. Onlara göre imamet için Kureyşli, Arap veya Ehl-i Beyt şartı aranmaksızın Müslüman olan herkesin hakkıdır. İbâzîler'in bu teorisi insanlar

³²⁰ Sümeyye, *İshâmât'u-Ulemâi Tahert*, 152.

³²¹ Sümeyye, *İshâmât'u-Ulemâi Tahert*, 151.

³²² Benras, *Kuzey Afrika İbadiliği ve İmamet Düşüncesi*, 47–48.

arasındaki sosyal eşitliğin sağlanması bakımından daha adil bir tutum olduğu söylenebilir. Yalnız İbâzîler'in tarih sahnesinde ilk defa kurduğu ve onların inanç esaslarına göre yönetilen Rüstemi Devleti'ndeki yöneticilerin kuruluşundan devletin yıkılışına kadar olan süreçte yöneticilerin babadan oğula geçerek adeta saltanata dönüştüğü tarihi bir gerçektir. Bu da mezhepler tarihinde, fırkaların teorik olarak benimsedikleri iddialarının uygulamaya geçtiklerinde bazen ters oranda seyrettiğinin bir misali olabilir.³²³

Rüstemîler'de İbâzîler arasında İmamet görüşünden dolayı ana kitleden ayrılarak farklı bir yönetim oluşturan Nükkâriyye hareketi ortaya çıkmıştır. Nükkârîler'in ortaya çıkması ve bölgeden ayrılmasında imamet meselesi vardır. Aşağıda bu hareketin detayından bahsedilecektir.

2.1.1.2. İbâziyye'nin Fırkalara Bölünmesi

Kuzey Afrika İbâzîler'i kendi arasında birden çok fırkalara ayrılmıştır. Bunların arasında dinî anlamda farklı fikre sahip oldukları dolayısıyla ayrılanlar olduğu gibi siyasi gayelerle toplumda kargaşa yaratan akımlar da mevcuttur. Bu kapsamda söz konusu fırkalarla ilgili Hevvâre ve Halefiyye gibi siyasi kazanç elde etme çabasından dolayı ortaya çıkan gruplarla ilgili çalışmamızın birinci bölümde bahse konu ettiğimiz için bu bölümde Nükkâriyye, Neffâsiyye, Furâsiyye, Hüseyiniyye ve Sekkâkiyye gibi sadece dinî fikir ayrılıkları sebebiyle ortaya çıkan fırkalardan bahsedilecektir.

³²³ Benras, *Kuzey Afrika İbadiliği ve İmamet Düşüncesi*, 126.

2.1.1.2.1. Nükkâriyye

Bu hareket, Rüstemi Devleti'nin imamlarından Abdulvahhab b. Abdurrahman döneminde ortaya çıkmıştır.³²⁴ Nükkârîler Yezîd b. Fendin'in liderliğinde toplanmışlardır.³²⁵ Bu hareket kaynaklarda İbâzîler arasındaki ilk "ayrılık" olarak geçmektedir. İmam Abdurrahman b. Rüstem'in vefat etmeden önce oluşturduğu yedi kişilik istişare heyetinde bulunan Yezîd b. Fendin, kendisinin imamete güç ve tecrübe bakımından daha layık olduğunu iddia ederek imamete kendisini aday göstermiş, ancak istişare heyeti Abdulvahhab b. Abdurrahman'ı imam olarak seçmiştir. Bunun karşısında İbn Fendin kenara çekilmiştir. Abdulvahhab insanlardan biat aldıktan sonra yönetimini teşkil ederken İbn Fendin de arkadaşları ile yönetim kadrosunda Abdulvahhab'tan uygun bir makam beklentisi içerisinde olmuştur. İmam Abdulvahhab oluşturduğu kabinesinde Yezîd b. Fendin'e yer vermemiştir. Fendin, Daha önce Abdulvahhab imam seçilince ona biat etmek için "*İmam bir topluluğun fikrine danışmadan hiçbir karar alamaz*" şartını ileri sürmüş ve bu şartı kabul görülmemiş idi.³²⁶ Yine Abdulvahhab'ın yönetim kadrosuna alınmadığı için bu duruma çok sinirlenerek kendisinin bu işi en iyi bildiğini iddia etmiş, toplumun sorunlarını çözmek için daha ehil kişiler olduğu halde liyakatsiz kişilerin iş başına geldiği gerekçesi ile mevcut yönetime karşı isyan hareketi başlatmış,³²⁷ daha ileri giderek Abdulvahhab'ın imametinin batıl ve geçersiz olduğunu

³²⁴ Ya'kûp, *el-İbâdiyyetü fi'l-Magribi'l-'Arabî*, 120.

³²⁵ İbâdî, *Dirasâtü'n fi Târih'l-Mağrib ve'l-Endelus*, 49; Mehmet Fatih Dede, *Kur'an'ın İbâzî Yorumu (İtfiyyiş'in Teysirü't-Tefsir'i Örneği)* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018), 28.

³²⁶ Kîmî – Ruveyce, *el-Harâkâtü'l-Manâviati li'd-Devlet'ir-Rüstemiyye*, 32.

³²⁷ Dercinî, *Tabakât*, 48.

söylemiş,³²⁸ bunu ispatlamak için çeşitli iddialar ortaya atarak çevresine taraftar toplamaya çalışmıştır. Bu durum İbâzîler arasında düşünce ayrılığı ve iç kargaşaya neden olmuştur. Bu iç kargaşa sonucunda toplum iki yönlü kutuplaşmaya gitmiş; İmam Abdulvahhab'ı destekleyenler için Vehbiyye, onun karşısındakilere de Nükkâriyye diye isimlendirilmiştir.³²⁹ Bu olay İbâzîler içinde büyük parçalanmaya neden olmuştur³³⁰.

Bu olaydan sonra her iki grup için birden çok isim kullanılmış ve bunlara farklı anlam yüklenmiştir. Bunların arasında çokça kullanılan isimler şunlardır; mevcut yönetime başkaldırarak şehri terk eden Yezîd b. Fendin liderliğindeki gruba Abdulvahhab'ın imametini inkâr ettikleri için “Nükkâriyye”, Devlete karşı isyan ettikleri için isyankarlar anlamında “Şuğbiyye”, biatlarını bozdukları için “Nükkâs” gibi isimler verilmiştir.³³¹ Bunlara karşı devletini savunarak çoğunluğu oluşturan İmam Abdulvahhab'ın taraftarlarına onun adına binaen “Vehbiyye”³³² adı verilmiştir.³³³

İmam Abdurrahman b. Rüstem Vefat edince yerine oğlu Abdulvahhab b. Abdurrahman imam tayin edilmiştir. Aslında bu durum Rüstemîler Devleti'ndeki idarenin babadan oğula geçme eyleminin ilk adımı sayılırdı. Yezîd b. Fendin de bu endişeden dolayı isyan etmiştir. İbn Fendin'in karşı çıktığı mesele yönetimin saltanata

³²⁸ Dercinî, *Tabakât*, 49.

³²⁹ Özkuyumcu, “Rüstemîler”.

³³⁰ Dercinî, *Tabakât*, 49.

³³¹ Dercinî, *Tabakât*, 51; Ya'kûp, *el-İbâdiyyetu fi'l-Magribi'l-'Arabî*, 121.

³³² "Vehbiyye" ismini Abdullah b. vehb e-Râsibî'ye nispet edenler de olmuştur. Onlara göre İmam Abdulvahhab'a nispet edilebilmesi için "Vehhâbiyye" yani "h" harfindan sonra elifin eklenmesi gerekir. O yüzden dil kuralları bakımından Abdullah b. Vehb'e nispet edilmesi gerekmektedir. Nâmî, *Dirâsât*, 195; Ebî Abdullah Muhammed b. Saîd el-Ezdî el-Kelhatî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, thk. İsmail Kaşif (Umman: Vizaratü't-Türâsi'l-Kavmî ve's-Sekafe, 1400/1980), 423.

³³³ Özkuyumcu, “Rüstemîler”.

dönüşmesidir. Dolayısıyla Nükkârîler denilen bu hareket İbâzîler arasında birden çok dinî ve siyasi sorunları beraberinde getirmiştir. Bunlardan biri imamın belirlenmesi meselesidir. Nükkârîler, İbâzîler arasında imamet meselesini tartışmaya açmıştır. Basra İbâzîler'i de bu olaya istinaden bir fetva yayınlayarak imametın bir inanç konusu olduğuna karar vermişlerdir. Artık imamet meselesi, İbâzîler arasında bir inanç konusu olmuştur. Kişi dinin diğer konularına olduğu gibi imamet konusuna da şahadet getirmesi gerekiyor. Onlara göre İmameti inkâr etmek küfrü gerektirmektedir. İmam Abdulvahhab'a biat etmek imanın şartlarından biridir.³³⁴

Nükkârîler Kuzey Afrika İbâzîler'i arasındaki ana akımı temsil edecek olan Vehbiyye'den³³⁵ ayrılımlarındaki ve İmam Abdulvahhab'a karşı çıkmalarının sebepleri onlardan iki farklı görüşe sahip olmalarıdır. Esasen her iki görüş de imametle ilgilidir. Bunlara göre imamet (devlet başkanı) konusunda efdal varken mefdûlün imameti caiz değildir. Onlar imameti şartlara bağlamışlardır. Onlara göre şartlar ortadan kalkarsa imamet de ortadan kalkar ve batıl olur. Nükkâriyye fırkasının en önemli ismi olan Yezîd b. Fendin, ilerleyen zamanlarda Libya'ya yerleşmiş, fırkanın dinî ve siyasi görüşlerini orada yaymaya çalışmıştır. Bunun için ciddi mücadele vermiş İbâzî âlimlerinin başında gelen İbn Rebî' b. Habîb ile birden çok ilmî tartışma gerçekleştirmiştir. Yalnız İbn Rabî' ile yapılan tartışmaların sonucunda fikrî anlamda ona karşı yeterli cevapları veremediği ve İbâzî âlimlerini ikna edemediği için Nükkâriyye hareketi zayıflamıştır.³³⁶ Nükkâriyye âlimleri arasında önemli isimlerden biri de Abdullah b. Yezîd el-Fezârî'dir.

³³⁴ Benras, *Kuzey Afrika İbadiliği ve İmamet Düşüncesi*, 125.

³³⁵ el-Kelhatî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, 196.

³³⁶ Benras, *Kuzey Afrika İbadiliği ve İmamet Düşüncesi*, 88.

Fırkanın fikirleri ve temel inanç konularında katkısı olmuştur. Fezârî'den sonra Ebû Yezîd Mahled b. Keydâd el-Yefrinî gibi isimler fırkanın devamlılığını sağlamada önemli katkılarda bulunmuştur.³³⁷

Nükkâriyye hareketinin diğer İbâzîler'den ayrıldığı görüşleri ise şunlardır: Efdal birinin olduğu yerde Mefdûl kişinin imameti caiz değildir. Onlara göre imamet farz değildir. Diktatör yöneticinin arkasında cuma namazı kılınmaz. Yöneticilerin takdim ettiği hediyeleri kabul etmek de caiz değildir.³³⁸

Yezîd b. Fendin ve ekibi taraftar toplamak için çeşitli yöntemler geliştirmiştir. Bu çalışmaları sonucunda toplumda kargaşa iyice tırmanmaya başlamış,³³⁹ iç savaş söz konusu olmaya başlayınca taraftarlar Yezîd b. Fendin'in ortaya attığı iddiaların haklı ve fikhî dayanağının olup olmadığı konusunda bilgi edinmek amacı ile iki elçi belirlemişler, onları Tahert'in dışında bulunan İbâzî âlimlerden fetva istemek için iki kişiyi elçi olarak Mısır ve Mekke'ye göndermişlerdir.³⁴⁰

Elçiler istenilen yere giderek Mısır'da İbâzîler'in saygı gösterdiği âlimlerden Şuayip b. Ma'rûf, Basra'da Ebû Amr er-Rabî' b. Habîb ve Ebû Gassân Muhled b. Mu'red ile buluştu. Elçiler imam İbn Rüstem'in vefat ettiğini, yerine oğlu Abdulvahhab'ın imam seçildiğini ve ortaya çıkan tartışmaları detaylı bir şekilde aktararak buraya gelme sebeplerini dile getirdiler. Durumu iyice anlayan İbâzî âlimler, onların sorularına yazılı bir mektup halinde cevap verdiler. Yazıda İmam Abdulvahhab'ın imametini

³³⁷ Benras, *Kuzey Afrika İbadiliği ve İmamet Düşüncesi*, 88.

³³⁸ Benras, *Kuzey Afrika İbadiliği ve İmamet Düşüncesi*, 88; Ya'kûp, *el-İbâdiyyetü fi'l-Magribi'l-'Arabî*, 121.

³³⁹ İbnu's-Sağîr, *Ahbâru'l-E'imme*, 44.

³⁴⁰ Dercinî, *Tabakât*, 49.

desteklemek için ona karşı herhangi bir şart koşmanın uygun olmadığı, bu konuda İbn Fendî'nin ortaya attığı gerekçelerinin doğru olmadığını beyan etmişlerdir.³⁴¹ Bu da İmam Abdülvehhâb'ın elini güçlendirmiştir.

Nükkârîler, İbâzî âlimlerin İmamet meselesinde İbn Fendî'nin aleyhine fetva verdiğini anlayınca, duruma rıza göstermeyerek şehri terk etmiş ve *Kudyetü'n-Nükkâr* denilen yere toplanmışlardır. Daha sonra İbn Fendî taraftarlarını silahlanmaya emrederek imam Abdülvehhâb'a karşı savaş ilan etmiş ve başkent Tahert'e saldırı düzenlemiştir.³⁴²

Abdülvehhâb ise karar aşamasında Tahert'in ileri gelen âlimleriyle istişare etmiş, diğer İbâzî âlimlerle de temas halinde olmuştur. Basra ve Mısır'daki İbâzî âlimlerin imamet konusunda Abdülvehhâb'ı haklı bulduklarını açıkça ifade etmesi onun elini güçlendirmiştir. Durumu ciddiyetle takip eden Abdülvehhâb, imametini kabul etmeyen ve isyan edenleri uyarmış, herhangi bir olumlu neticeye ulaşamayınca komutanları ile istişare etmiş, sonuçta onların üzerine yürümeye karar vermiştir. İki grup arasında şiddetli çatışmalar meydana gelmiş, bunun sonucunda İbn Fendî amacına ulaşmadan orada taraftarları ile öldürülmüştür.³⁴³ Bu savaşta yaklaşık yirmi bin kişinin öldüğü rivayet edilir.³⁴⁴ Mağlubiyete uğrayan Nükkârîler Trablus'a çekilir. İmam Abdülvehhâb ise taraflar arasında tekrar barışı sağlamak için saldırıda öldürülen Nükkârîye fırkasına mensup kişilerin de cenaze namazını kıldırarak defnetmeye emir

³⁴¹ Geniş bilgi için Bkz. Dercinî, *Tabakât*, 49–51; *Şemmâhî*, 131.

³⁴² Özkuyumcu, “Rüstemîler”; Benras, *Kuzey Afrika İbadiliği ve İmamet Düşüncesi*, 88.

³⁴³ Özkuyumcu, “Rüstemîler”; Dercinî, *Tabakât*, 53–55; Benras, *Kuzey Afrika İbadiliği ve İmamet Düşüncesi*, 87.

³⁴⁴ Benras, *Kuzey Afrika İbadiliği ve İmamet Düşüncesi*, 86.

verdi. Nükkâriler ise hezimete uğradıktan sonra da faaliyetlerine devam ettirmiş, daha da ileriye giderek imam Abdolvahhab'ın kızı Meymune'yi öldürmüşlerdir. Nükkâriler sonraki ayaklanmalar için de öncülük etmiş, imamet tartışmalarına Vâsiliyye'nin katılmasına neden olmuştur.³⁴⁵ Nükkâriler Yezîd b. Fendin'in vefatından sonra tekrar bir araya gelemediler. Ancak onların savunduğu fikirleri çeşitli bölgelere dağılmış olan Nükkâriler tarafından savunulmaya devam etmiştir. Nükkâriyye fikrî günümüze kadar gelmiştir.³⁴⁶

2.1.1.2.2. Neffâsiyye

Hareketin lideri Neffâs diye bilinen Ferec b. Nasr'dır.³⁴⁷ Daha çok siyasi nedenlerden dolayı ortaya çıkan bir topluluktur.³⁴⁸ Hareketin lideri olan Neffâs'a istinaden “Neffâsiyye” olarak isimlendirilmiştir. Aynı zamanda bunlar için “Kitmâniyye” de denmiştir.³⁴⁹

Neffâsiyye hareketinin ortaya çıkmasını tetikleyen bazı sebepler vardır. Konunun anlaşılması bakımından kısaca bu sebeplerden bahsedilecektir. Rüstemîler'in Kantara valisi Ebû Yûnus Vesîm en-Nefûsî vefat edince yerine oğlu Sa'd b. Ebû Yûnus Kantara valisi olarak atanmıştır.³⁵⁰ Neffâsiyye hareketinin önderi olan Neffâs, Sa'd b. Yûnus ile aynı zamanda İmam Eflah ve diğer İbâzî âlimlerden ilim tahsil etmiştir. Her

³⁴⁵ Arı, *Rüstemiler*.

³⁴⁶ Benras, *Kuzey Afrika İbadiliği ve İmamet Düşüncesi*, 89.

³⁴⁷ en-Nâmî, *Dirâsât*, 210; Ya'kûp, *el-İbâdiyyetu fi'l-Magribi'l-'Arabî*, 122.

³⁴⁸ en-Nâmî, *Dirâsât*, 210.

³⁴⁹ en-Nâmî, *Dirâsât*, 210.

³⁵⁰ Kîmî – Ruveyce, *el-Harâkâtü'l-Manâviati li'd-Devlet'ir-Rüstemiyye*, 50; Dede, *Kur'an'ın İbâzî Yorumu*, 29.

ikisi de aynı seviyede eğitim görmüştür. Eflah bu öğrencilerle özel ilgilenmiş, onlar da belli bir seviyeye geldiklerinde memleketlerine geri dönmüşlerdir.³⁵¹ Bu esnada şehrin valisinin vefatı sonrası en uygun kişinin Sa'd olduğu kanaatini taşıyan imam Eflah onu şehre vali olarak tayin etmiştir.³⁵² Neffâs ise vazifeye kendisinin daha uygun olduğunu düşünerek sınıf arkadaşının böylesine önemli bir vazifeyi üstlenmesini hazmedememiştir.³⁵³ Bunun üzerine görevlendirmeyi yapan İmam Eflah'ı eleştirmeye başlamış, İmam Eflah'ın vaktini boşa harcadığını, onun imamete layık olmadığını ve devleti düşmana karşı savunmada aciz olduğunu iddia etmiştir.³⁵⁴ Eflah da onu yalanlayarak iddialarını ispatlamaya çağırmıştır. Neffâs yine kendine göre bazı görüşler ileri sürmüş, yaratıcının ezeli bir süreçten ibaret olduğunu iddia etmiş, bunun nedeni sorulduğunda ise "Kitapta böyle buldum" şeklinde cevaplamıştır.³⁵⁵ Yine cuma günlerinde okunmakta olan hutbelerin bidat olduğunu, Müslümanların zekâtlarını toplamak için görevlendirilen zekât memurları tayin etmesinin doğru bir davranış olmadığı gibi görüşler ileri sürmüştür.³⁵⁶

Aslında Ferec b. Nasır (Neffâs), kendini imamete layık görüyordu. Diğer taraftan Eflah b. Abdulvahhab'ın da babası tarafından imam tayin edildiği için ona karşı çıkarak ayaklanmıştı. Ayaklanma sebebi imametın babadan oğula veraset sistemi ile geçişi ve

³⁵¹ en-Nâmî, *Dirâsât*, 210.

³⁵² Dercinî, *Tabakât*, 78.

³⁵³ en-Nâmî, *Dirâsât*, 211.

³⁵⁴ en-Nâmî, *Dirâsât*, 211.

³⁵⁵ en-Nâmî, *Dirâsât*, 212.

³⁵⁶ en-Nâmî, *Dirâsât*, 211.

istişare meclisinin işlevsiz hale gelmesidir.³⁵⁷ Buna karşılık olarak İmam Eflah, Neffâs için birkaç defa mektup yazmış, onun bu görüşlerinden vazgeçmeyeceğini anlayınca onu açık tartışmaya davet etmiştir. Burada kendisini ikna ederse onun görüşlerini benimseyeceğini, ikna edemez ise sonunun ölümle sonuçlanabileceğini ifade etmiştir. Bunu tehdit olarak algılayan Neffâs, Bağdat'a gitmiş, ancak ondan etkilenen kişiler Kuzey Afrika'da görüşlerini savunmaya devam etmiştir. Neffâs daha sonra Tahert'e geri dönmüş, görüşlerinden vazgeçerek tövbe etmiştir. Böylece Neffâsiyye hareketi şiddete başvurmadan sona ermiştir.³⁵⁸

2.1.1.2.3. Furâsiyye

Bu grup hakkında kaynaklarda detaylı bilgi yoktur. Kuzey Afrika İbâzîler'i arasında yayılmıştır. Furâsiyye hareketi kaynaklarda Rüstemîler dönemindeki dördüncü ayrılık olarak bahsedilmektedir.³⁵⁹ Hareketin Kurucusu Rüstemi Devleti'nin imamlarından Yakup b. Eflah'ın oğlu Ebû Süleyman'dır. Onun kabul ettiği bazı görüşlerinden dolayı bunlara Furâsiyye ismi verilmiştir.³⁶⁰ Ebû Süleyman İbâzî bir ailede yetişmiştir. Ailesi onu sağlam itikat ve dinî temeller üzerine yetiştirmek için büyük çaba sarfetmesine rağmen onun dönemin muhalif fırkalarını temsil eden Ahmed b. el-Hüseyin adındaki bir kişinin eserlerini okuduğu, onların medreselerinde eğitim gördüğü ve ondan etkilenerek sapkın fikirleri benimsediği rivayet edilir.³⁶¹ İbâzîler'e

³⁵⁷ Benras, *Kuzey Afrika İbadiliği ve İmamet Düşüncesi*, 91.

³⁵⁸ Arı, *Rüstemiler*. 117-119

³⁵⁹ Dercinî, *Tabakât*, 106.

³⁶⁰ Dercinî, *Tabakât*, 160.

³⁶¹ Kaynaklarda bahsi geçen Ahmed b. el-Hüseyin'in kim olduğu ve muhalif grup hakkında hiçbir bilgi bulunmamaktadır.

göre Ahmed b. Hüseyin sapkın düşüncelere sahip biridir.³⁶² Temel itikadî konularda İbâzîler ile neredeyse aynı fikre sahip olan Fursiyye, fikhî konularda ise farklı düşünceleri benimsemişlerdir. Onlara göre zekât sadece akrabalara verilir. Hayız ve cünüp olan bireylerin teri necistir hatta yıkansa bile aynı hüküm geçerli olur. Kesilen hayvanların damarlarında kalan kanlar hamdır. Eti yenen hayvanların ceninleri haramdır.³⁶³ Furâsiyye'nin görüşlerine baktığımızda onların bir fırka veya gurup niteliği taşımadıkları aşikârdır. Ortaya çıktığı dönemde belli ölçüde taraftar toplamış, kurucusu Ebû Süleyman vefat ettikten sonra fırka mensupları Vecilân ve Talan bölgelerinde fikirlerini yaymak için mescit inşa etmişlerdir. Ancak onlar hicri altıncı yüzyılın sonlarına doğru tamamen ortadan kayıp olmuştur.³⁶⁴ Furâsiyye'nin ortaya çıkmasında toplumda kendilerine yer edinme isteği ve insanların ilgisini çekme amacı ile bu tür görüş beyan ettikleri söylenebilir.³⁶⁵

2.1.1.2.4. Hüseyniyye

Bu grup, kurucusu Ebû ziyâd Ahmed b. Hüseyin et-Trablus'a nispetle "Hüseyniyye" ismini almıştır.³⁶⁶ Ahmet b. Hüseyin'in hayatı ile ilgili detaylı bilgi bulunmamakla birlikte onun Kuzey Afrika İbâzî âlimlerinden olduğu rivayet edilmektedir.³⁶⁷ Bu grubu diğer fırkalardan ayıran özellik, hiçbir siyasi çatışmaya dahil

³⁶² Dercinî, *Tabakât*, 106.

³⁶³ Dercinî, *Tabakât*, 108; Amr Halîfe en-Nâmî, *İbâzîlik Araştırmaları*, çev. Orhan Ateş (Ankara: Astana Yayınları, 2021), 150; Ya'kûp, *el-İbâdiyyetü fi'l-Magribi'l-'Arabî*, 122.

³⁶⁴ en-Nâmî, *İbâzîlik Araştırmaları*, 151.

³⁶⁵ Benras, *Kuzey Afrika İbadiliği ve İmamet Düşüncesi*, 90.

³⁶⁶ en-Nâmî, *Dirâsât*, 213.

³⁶⁷ en-Nâmî, *Dirâsât*, 214.

olmamasıdır. Rüstemi Devleti'ne karşı organize edilen hiçbir propaganda veya savaşta yer almamışlardır. Grubun kurucusu Ebû Ziyâd'ın meşhur yazar olduğu, sürekli telif çalışması ile uğraştığı bilinmektedir. Onun kelim alanında kaleme aldığı “Kitabu'l-Makâlât” ile fıkıh alanında yazdığı “Kitabu'l-Muhtasar” adlı iki adet çalışmasının olduğu bilinmektedir.³⁶⁸ Bu sayede görüşlerini yayma çabasında olmuştur. Yalnız kitapları günümüze ulaşmamıştır. Onlar bir sorun ile karşılaştıklarında, onu çözmek için en çok başvurdukları yöntemlerden biri kıyastır.³⁶⁹ İbâzîler'in Hüseyiniyye kolunun diğerlerinden farklı olarak benimsedikleri görüşleri vardır. Onlara göre; Müslüman biri te'vil yaparken yanlış düşerse müşrik olur. Bu hatalı te'vili sebebiyle onu köle yapmak ve eşi ile evlenmek caizdir. Allah müşrikleri sadece tevhide emretmiş, şirkten başka hiçbir şeyi onlara yasaklamamıştır. Sevmek, rıza, velayet, husumet ve kızma gibi nitelikler Allah'ın sıfatları değil, onun fiilleridir. Yahudiler münafıktır. Allah'ın dışındaki şeyleri inkâr eden müşrik değildir.³⁷⁰ İnsanlar için önemli olan Hz. Peygamberi tanımak değil, asıl olan onun getirdiği mesajı anlamaktır.³⁷¹ Hüseyiniyye grubunun benimsedikleri temel görüşleri bunlardan ibarettir. Bu görüşlerin asıl sahibi grubun kurucusu olan Ebû Ziyâd'tır.³⁷² Onlar Cebelünefûse'nin doğu kısmında yaşamıştır.³⁷³ Ebû Ziyâd meşhur bir yazar olmasına rağmen fikirleri günümüze kadar ulaşmamıştır.

³⁶⁸ en-Nâmî, *Dirâsât*, 214.

³⁶⁹ en-Nâmî, *İbâzîlik Araştırmaları*, 147.

³⁷⁰ en-Nâmî, *Dirâsât*, 215; M.İsmail Dönmez, *İbâdî Mezhebinin Usul'ü Fıkıh Kaynakları* (Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 25.

³⁷¹ en-Nâmî, *İbâzîlik Araştırmaları*, 148.

³⁷² Benras, *Kuzey Afrika İbadiliği ve İmamet Düşüncesi*, 92.

³⁷³ en-Nâmî, *İbâzîlik Araştırmaları*, 149.

2.1.1.2.5. Sekkâkiyye

Kuzey Afrika İbâzîler'i arasında ortaya çıkan fırkalardan biridir. Fırkanın ismi Berberî kabilelerinden biri olan Levvâte kabilesine mensup Abdullah es-Sekkâk'a nispetle "Sekkâkiyye" denmiştir.³⁷⁴ Abdullah es-Sekkâk, kendisi Kantar bölgesinde yaşayan oldukça zengin bir kuyumcudur.³⁷⁵ O maddi servetinin yanında insanlar arasında şöhretini artırma maksadı ile ilginç fikirler ortaya atmıştır. Onun fikirleri İbâzîler açısından aşırılık olarak kabul edilmektedir. Abdullah es-Sekkâk'a göre; Dinin kaynağı sadece Kur'an'dır. O, Sünnet, İcma ve Kıyas gibi diğer kaynaklara itibar etmez. Cemaatle kılınan namaz bidattir. Onlara göre ezan da bidattir. Namazda sadece anlamını bilen ayetler okunur, Onun dışındaki anlamını bilmediği ayetleri okumak caiz değildir.³⁷⁶ Bu aşırı görüşleri benimseyen Sekkâkîler, İbâzîler'den uzaklaştıkları gibi İslam dininden de uzaklaşmışlardır. Kuzey Afrika İbâzîler'i Sekkâkiyye'yi İslam cemaatinden saymamış, onları şirkle itham etmişlerdir. Hatta onların naaşı Müslüman mezarına da defnedilmemiştir.³⁷⁷ Esasen İbâzîler, diğer mezhep mensupları olan herhangi bir Müslüman vefat ettiğinde İslâmî usullere göre defnetmişlerdir. Ancak Sekkâkiyye mensuplarından biri vefat ettiğinde bir çukur kazılarak oraya gömdükleri rivayet edilir.³⁷⁸ Sekkâkiyye, aşırı görüşleri nedeni ile Kantara dışında hiçbir taraftar

³⁷⁴ en-Nâmî, *İbâzîlik Araştırmaları*, 149.

³⁷⁵ en-Nâmî, *Dirâsât*, 217.

³⁷⁶ en-Nâmî, *Dirâsât*, 217; en-Nâmî, *İbâzîlik Araştırmaları*, 150; Yakup, *el-İbâdiyyetü fi'l-Magribi'l-'Arabî*, 123.

³⁷⁷ en-Nâmî, *Dirâsât*, 217.

³⁷⁸ en-Nâmî, *İbâzîlik Araştırmaları*, 150.

bulamamış, hicri altıncı yüzyılın sonlarına doğru tamamen yok olmuş ve günümüze kadar ulaşmamıştır.³⁷⁹

2.1.1.3. Dönemin İbâzî Âlimleri

Rüstemîler Devleti'nde birden çok ilim insanı yetişmiştir. Bunların başında devletin kurucusu olan İbn Rüstem, Basra'da Ebû Ubeyde Müslim b. Ebû Kerîme'nin oluşturduğu ilim halkasında yer almış, *Hameletu'l-İlim* arasında bulunmuştur. İbn Rüstem bir devlet yöneticisi olmasının yanı sıra aynı zamanda bir âlimdir.³⁸⁰ O vakit buldukça telif çalışmaları yapmış ve bir tefsir kaleme almıştır. Ancak bu eser günümüze ulaşmamıştır. O Tahert'te ilim merkezi olarak kullanılan camilerde Kur'an halkaları oluşturarak talebe yetiştirmiştir. İbn Rüstem'in dil, astronomi ve dinî bilimler konusunda uzman kişi olduğu bilinmektedir.

İbn Rüstem'in oğlu Abdulvahhab da bir devlet yöneticisi olmasının yanında dönemin ileri gelen âlimlerinden sayılmaktadır. Ona ait birden çok risalesi ve insanların fıkhi sorularına verdiği fetvaları derlenerek *Mesâilü'n-Nefûse* adında bir kitap olarak yayınlandığı bilinmektedir. Abdulvahhab ilmi çalışmalara önem vermiş, bu bağlamda Tahert'teki kütüphanelerde bulunan eserlerin insanların ihtiyaçlarını karşılamada yetersiz olduğunu düşünerek Basra'ya 1000 dinar gönderdiği, karşılığında ise 40 deve kitap satın aldığı rivayet edilir.³⁸¹ İmam Abdulvahhab'ın oğlu imam Eflah ise tanınan bir şairdir. Onun aynı zamanda dinî ilimlere hâkim olduğu ve matematik, astronomi gibi

³⁷⁹ Benras, *Kuzey Afrika İbadiliği ve İmamet Düşüncesi*, 93.

³⁸⁰ *Şemmâhî*, 120.

³⁸¹ el-Bârûnî, *el-Ezhârü'r-Riyâdiyye fî E'imme ve Mülûki'l-İbâdiyye*, 164.

pozitif ilimleri de merak ettiği bilinmektedir.³⁸² İmam Ebu'l-Yakzan'ın da öğrencilere ders verdiği ve insanlara zaman zaman vaaz ve nasihatlerde bulunduğu rivayet edilir.³⁸³

Rüstemîler Devletinde Mu'tezile, İbâziyye ve Sufriyye gibi fırkalar arasındaki münazaralar imam Abdolvahhab döneminde zirveye çıkmıştır. Daha sonra imam Ebû Bekir ile Yakzân dönemindeki iç kargaşalar sebebiyle bu ilmî münazaralar canlılığını yitirmiştir. Ne var ki Ebü'l-Yakzân'ın istikrarı sağlaması sonrası bu toplantılar tekrar yapılmaya başlamıştır. Bu zamanda yine özellikle Vâsilîler ile İbâzî âlimleri arasında yaşanan tartışmalar söz konusu olmuştur. Dönemin en meşhur kelimâ âlimi olarak bilinen Abdullah el-Lemtî ve Ubeydullah A'rec da bu toplantılara katılmıştır. Söz konusu âlimler, takvasından dolayı siyasetten uzak durmak için Ebü'l-Yakzân'ın bulunduğu meclislere katılmamaya özen göstermiş, ihtiyaç olduğunda kendileri bir halka oluşturarak insanları bilgilendirmişlerdir.³⁸⁴

Rüstemîler Devleti'nde istikrar sağlandıktan sonra bölgedeki âlimler muhaliflerine karşı artık yazılı olarak reddiye vermeye başlamış ve bu anlamda eser telif edilmeye başlamıştır.³⁸⁵ Bu çerçevede Abdullah el-Lemtî ile Ubeydullah A'rec gibi

³⁸² Söylemez, "Tahert".

³⁸³ el-Bârûnî, *el-Ezhârü'r-Riyâdiyye fî E'imme ve Mülûki'l-İbâdiyye*, 163.

³⁸⁴ İbnu's-Sağîr, *Ahbâru'l-E'imme*, 81.

³⁸⁵ Fawzia Lazgham, "et-Tesamuhu'l-Mezhebî fi'd-Devleti'r-Rüstemiyye", *Mecelletu'l-Halduniyye fî Ulûm-i'l-İnsâniyye ve'l- Ulûm-i el-İctimâ'iyye* 1112-5896 (2009), 68.

âlimler, Vâsililer'e karşı reddiyeler yazmışlar. Ancak bu eserler günümüze ulaşmamıştır.³⁸⁶

Yine bölgedeki âlimlerin başında Mehdî el-Vuyguvî (ö. 816/196) gelir. O, bölgedeki “Vuygu” Köyünden olduğu için ona istinaden el-Vuyguvî lakabını kullanılmıştır. O, Kuzey Afrika İbâzîler'i arasındaki erken dönem âlimlerden sayılmaktadır.³⁸⁷ Onun fırkalar arasında ortaya çıkan münazaralarda delilleri yerli yerinde kullandığı ve bu sayede birçok kişinin İbâzîliği kabul ettiği rivayet edilmektedir. Nitekim bölgedeki Mu'tezile temsilcisi ile gerçekleşecek olan münazaraya katılmak üzere Tahert'e geldiğinde ise aniden ortalıktan kayıp olmuştur. Bunu farkedene arkadaşları da sonradan geri geldiğinde nereye gittiğini sormuş, o da muhalif fırkalara mensup doksan (90) kişi ile münazara sonucu onların İbâzîliği kabul etmelerini sağladığını dile getirmiştir.³⁸⁸

Söz konusu âlim Mehdî el-Vuyguvî, ilmî münazara konusunda *Hameletu'l-İlim*'den istifade etmiş, onlardan eğitim almıştır. Mehdî, takvasından dolayı Rüstemîler Devleti'nde herhangi bir makamda görev almamış bilakis Nefûse dağında çiftçilik ile uğraşarak geçimini sağlamıştır. Öyle anlaşıyor ki Mehdî çok sade bir hayat yaşamıştır. Mehdî, İmam Abdulvahhab'ın Trablus'u kuşattığı zaman diliminde vefat etmiştir.³⁸⁹

³⁸⁶ İbn Sağîr'in eserini tahkik eden muhakkikler, söz konusu dönemde Muhammed b. Bekir adında bir alimin daha muhaliflerine karşı reddiye niteliğinde bir eser kaleme aldığını ve bu eserlerin Şii dai Abdullah'ın bölgeye saldırısı sonucunda yakıp yıkılan masume kütüphanesi ile ortadan kayp olduğunu zikretmektedir. Geniş bilgi için bk.İbnu's-Sağîr, *Ahbâru'l-E'imme*, 81.

³⁸⁷ *Şemmâhî*, 150.

³⁸⁸ Mahmud Hasan Kürdî, *el-Hayatu'l-İlmiyye fî Cebel'i Nefûse, ve Te'sîratuha 'ala Bilâdi's-Sudân el-Garbî mine'l-Karnı h.2-8 m.8-14* (Libya: Dârü'l-Kütübi'l-Vataniyye, 2008), 194.

³⁸⁹ Kürdî, *el-Hayatu'l-İlmiyye fî Cebel'i Nefûse*, 195.

Bölgedeki kelim âlimleri arasında “Neffâs” lakabı ile tanınan Ferec b. Nasır vardır. Aslen Neffâs köyünden olduğu için oraya nispetle “Neffâs” diye tanınmıştır. O başkent Tahert’te İmam Abdolvahhab’ın yanında eğitim almıştır. Aynı zamanda kelim alanında uzun müddet eğitim almıştır. O, dönemin İbâzî âlimlerine karşı çıkarak kendine göre bazı fikirler ileri sürmüştür. O, yaratıcının ezeli bir süreçten ibaret olduğunu iddia etmiş, bunun nedeni sorulduğunda ise “Kitapta böyle buldum” şeklinde cevaplamıştır.³⁹⁰ Yine cuma günlerinde okunmakta olan hutbelerin bidat olduğunu, Müslümanların zekâtlarını toplamak için görevlendirilen zekât memurları tayin etmesinin doğru bir davranış olmadığı gibi görüşler ileri sürmüştür. İmam Eflah’ın vaktini boşa harcadığını, onun imamete layık olmadığını ve devleti düşmana karşı savunmada zayıf düşeceğini iddia etmiştir.³⁹¹ Eflah da onu yalanlayarak iddialarını ispatlamaya çağırmıştır. Neffâs belli bir süre sonra görüşlerinden vazgeçerek tövbe etmiştir.

Rüstemîler Devleti’ndeki âlimler arasında Âsım es-Sidrâtî de vardır. Âsım es-Sidrâtî Kayrevan’lı bir âlimdir. O, kendisini ilme adanmış, hayatı boyunca pek çok talebe yetiştirmiştir. Âsım, Ebû Ubeyde’nin *Hameletü’l-ilim* adını veren öğrencileri arasında bulunmaktadır.³⁹² O, hocası Ebû Ubeyde’nin uygulamalarını örnek almış, ilim ile daveti birleştirmiştir. Âsım es-Sidrâtî, insanlara bir şeyler öğretebilmek için sürekli olarak yolculuk yapmıştır. İnsanların gündelik hayatında karşılaştıkları meseleleri çözüme kavuşturmak ve dinin temel ilkelerinden onları haberdar etmek için bazen köylerde

³⁹⁰ en-Nâmî, *İbâzilik Araştırmaları*, 146.

³⁹¹ en-Nâmî, *Dirâsât*, 211.

³⁹² *Şemmâhî*, 126.

kimi zaman ise şehirlerde çokça vakit geçirmiş, hatta Âsım'ın bu uğurdaki mücadelesinin daha iyi anlaşılması için onun geceyi bir yerde gündüzü de farklı yerde geçirdiği insanlar da anlamakta zorluk çektiği konularda Âsım es-Sidrâtî'den rahatlıkla yanına gelip fetva istemiştir. O da bu sorulara titizlikle cevaplandırma çabasında olmuştur.³⁹³

O gittiği her bölgede ilk önce bir mescide yerleşmiş, orada sürekli olarak vaazda bulunmuş, insanların dikkatini çekebilmek için çeşitli etkinlikler düzenlemiştir. Gittiği her bölgenin nüfusuna göre hareket etmiş, kalabalık bir bölgeye gittiğinde kalma süresini ona göre uzun tutmuştur. Aslında Âsım es-Sidrâtî'nin amacı emir bi'l-ma'rûf ve nehiy ani'l-münker'i herkese ulaştırmaktır.³⁹⁴

Âsım, Kuzey Afrika'daki bu girişimleri sonucunda artık neredeyse herkesin tanıdığı ve saygı gösterdiği kişilerden biri haline gelmiştir. İnsanlar onun sohbetine iyice alışmış, onun geleceği tarihi de takip ederek sohbetine dâhil olmak için çaba gösterir hale gelmiştir.³⁹⁵

Genel olarak bakıldığında Âsım'ın bölgede İbâzîler'in yayılması ve dinî konularda insanların bilinçlenmesi bakımından önemli rolü üstlendiğini söylemek mümkündür. Başta Kayrevan olmak üzere civarda bulunan camilerde onun bıraktığı eserleri hep devam etmiştir. Ne yazık ki Şîîler'in bölgeyi ele geçirdikten sonra ortaya

³⁹³ Yahya Ertürk, *Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme ve Kuzey Afrika İbâzîliğinde Hameletü'l-İlm'in Etkisi* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 93.

³⁹⁴ Ertürk, *Kuzey Afrika İbâzîliğinde Hameletü'l-İlm'in Etkisi*, 93.

³⁹⁵ Ertürk, *Kuzey Afrika İbâzîliğinde Hameletü'l-İlm'in Etkisi*, 94.

çıkan tahribat sonucunda mescitler yakılmış, Âsım es-Sidrâtî'nin çalışmaları ortadan kaybolmuştur.³⁹⁶

Rüstemîler döneminde ilmî çalışmalar âlimlerin evlerinde de yapılmıştır. Onların evleri sadece İslâmî ilimlerin öğretildiği bir mekân olmayıp aynı zamanda diğer pozitif ilimlerin de öğretildiği yerlerdir. Bu tür uygulamalar Rüstemî Devleti'nin neredeyse kurulmasından itibaren yıkılışına kadar böyle devam etmiştir. Kendi evini öğrencilere ilim tahsil için açan âlimlerin örnekleri çoktur. Bunların arasında Ebû Zırâbân b. Vesîm el-Yagvî, Ebû Halil ed-Derkilî, Ebû Zur Sadûk el-Ferstâî, Ebû Medâris Muhasır, Ebû Muhammed b. Abdullah, Ebû Kasım b. Hasan en-Neffûsî, Ebû Musa İsa b. Zur'a en-Neffûsî ve Ebu Rabî' Harûn et-Temluşâî gibi isimler sayılabilir. Yalnız bu kişilerin çalışma alanları ve telif ettiği eserlerinin olup olmadığı bilinmemektedir.³⁹⁷ Yine Ebû Abdullah Fadl ve Ebu Rebî' gibi isimler dönemin meşhur âlimleri arasında sayılır. Yalnız onlar hakkında detaylı bilgi bulunamamıştır.³⁹⁸

İmam Eflah b. Abdulvahhab dönemi, Rüstemîler Devleti'nin en çok güçlendiği bir dönem iken, bu dönem İbâzî topluluğunun kendi arasındaki fikrî ayrılıkların da çokça yaşandığı bir zaman olmuştur. Bu kapsamda daha çok siyasi sebeplerden dolayı Halefiyye hareketi ortaya çıkmıştır. Yine bu dönemde İbâzîler'in çoğunluğundan farklı olarak çeşitli düşüncelere sahip olan Neffâsiyye, Hüseyniyye ve Sekkâkiyye gibi fırkalar da ortaya çıkmıştır. Bu fırkaların fikirlerinden dolayı toplum az da olsa kutuplaşmıştır.

³⁹⁶ Ertürk, *Kuzey Afrika İbâzîliğinde Hameletü'l-İlm'in Etkisi*, 94.

³⁹⁷ Ya'kûp, *el-İbâdiyyetu fi'l-Magribi'l-'Arabî*, 187; Muhammed Musa el-Harîrî, *ed-Devletü'r-Rüstemiyyetu bi'l-Magribi'l-İslâmî, Hadaratuhâ ve 'Alakatuhâ el-Hariciyyetu bi'l-Magrib ve'l-Endelüs (H. 160/296) (Dârü'l-Kalem li'n-Neşri ve't-Tevzî'*, 1979), 238.

³⁹⁸ Yakup, *el-İbâdiyyetü fi'l-Magribi'l-'Arabî*, 186.

Bu kutuplaşmanın daha da artmaması için bölgedeki İbâzî âlimler söz konusu fırkalara karşı reddiye niteliğinde eserler kaleme almıştır. Bu fırkaların ortaya çıktığı yer olan Cebelünefûse'deki âlimler onlarla ilmî münakaşada bulunmuş, onların sahiplendikleri ideolojisini çürütme çabasında olmuşlardır. Bu âlimler arasından Abdülhalık el-Fezzânî tarafından kaleme alınan “ed-Deynunetu's-Sâfiye” ve “er-Rad alen-Nâkise ve Ahmed b. el-Hüseyin” adında iki adet eserinin olduğu rivayet edilmektedir. Bu eserlerin muhtevası isminden de anlaşılacağı üzere o dönemde ortaya çıkan fırkalara reddiye niteliği taşımaktadır. Her ikisinin de fikhî konularını içerdiği rivayet edilmektedir. Ancak bu eserler günümüze ulaşmamıştır.³⁹⁹

İbâzî âlimlerinden Ahmed b. Hüseyin “*Kitabü'l-Makâlât*” adında bir eser kaleme almış, yine Rüstemi imamlarından Ebü'l-Yakzân Muhammed b. Eflah da *Halku'l-Kur'ân* meselesinde bir risale yazmıştır. Aynı zamanda Ebü'l-Yakzân'ın bir İbâzî fakihi olduğu, ona ait “İstitaat” konusunda kırk adet kitabının ve çeşitli konularda kaleme aldığı risaleler ve reddiyelerinin bulunduğu rivayet edilir. Bunların arasında “*Halku'l-Kur'ân*” konusunda kaleme alan risalesi dışındaki eserlerinin hiçbiri günümüze ulaşmamıştır.⁴⁰⁰

2.1.1.4. Rüstemîler'de İbâzîliğin Etkisi

Hâricîler hicri 1. yüzyılın sonlarında Abbâsîler'in hüküm sürdüğü merkezi şehirlerde mevcut yönetimin baskılarından dolayı hedefledikleri kitleye ulaşamayınca merkeze uzak olan Kuzey Afrika'yı hedef alarak çalışmalarını orada

³⁹⁹ en-Nâmî, *Dirâsât*, 221.

⁴⁰⁰ en-Nâmî, *Dirâsât*, 221.

yoğunlaştırmışlardır.⁴⁰¹ Bunun sonucunda bölgede bulunan kabilelerin desteği ile Rüstemîler Devleti kurulmuştur.

Rüstemiler Devleti'nde İbâzîliğin siyasi, ilmî ve diğer mezhep mensuplarına karşı hoşgörü gibi birden çok konuda etkisini gösterdiğini gözlemlemek mümkündür.

İlk önce İbâzîliğin siyasi etkisine bakıldığında, Rüstemîler Devleti İbâzîler'in kurduğu bir devlet olması hasebiyle onların yönetim anlayışlarının pratiğe döküldüğü önemli bir sahne olmuştur. İmamet anlayışının bir gereği olarak fars asıllı bir kişi olan Abdurrahman b. Rüstem devlet başkanı olabilmıştır. Çünkü onlar imamet görevini üstlenecek kişi için soy veya kabile mensubiyeti şartını reddetmiş, “ehil” şartını kabul etmiştir. İbâzîler'in söz konusu görüşlerine uygun olarak aralarında Arap kökenli kişilerin olmasına rağmen göreve daha ehil olan Fars asıllı birini seçmişlerdir. Rüstemiler'de devlet başkanı için “İmam” sıfatı kullanılmıştır. Onlarda imam devletin bütün yetkilerini elinde toplayan tek mercidir. İmam ülkenin başkanı, tek yargı organı, beytûlmâl'ı istediği gibi tasarruf yetkisine sahiptir. Davalarda nihai kararı veren kişidir.⁴⁰²

Rüstemîler Devleti'nde Tahert'teki âlimler ve fakihlerden oluşan bir şûra heyeti bulunmaktadır. Şûra heyetinin genel olarak imama sorumluluğunu hatırlatmak, halkı iyiliğe emredip kötülükten nehyetme gibi dini konularda yol gösterici rolü vardır. Bu

⁴⁰¹ Benras, *Kuzey Afrika İbadiliği ve İmamet Düşüncesi*, 40.

⁴⁰² Ziya Kazıcı, *İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi* (M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2023), 144-155.

heyet devlet işleriyle değil sadece dini konularla ilgilenmektedir.⁴⁰³ Kadılık makamının sahibi de şûra ile belirlenir. İmam şûranın belirlediği ismi onaylamakla sorumludur. Kadı, imamın dışındaki bağımsız heyet tarafından seçildiği için imama yeri geldiğinde sorumluluğunu hatırlatacak ve karşı çıkabilecek bir konuma sahiptir. Devletin güvenliğinden sorumlu Sâhibü’ş-Şurta kurumu da kadılık makamına bağlıdır.⁴⁰⁴

İbâzîliğin ilmî çalışmalara da etkisi olmuştur. İbn Rüstem’in imamete geldiğinden beri insanlar arasında adil paylaşımı ve hakkı sahibine ulaştırmasından dolayı, idarecilik yaptığı dönemi gayet sakin geçmiş hiçbir olay yaşanmamıştır. İbâzîler’de bölünme yaşanmamıştır.⁴⁰⁵ Hicri II. asrın sonlarına doğru İbâzîler, Kuzey Afrika’da siyasi olarak iyice güçlenmişlerdir. Bunun sonucunda oradaki İbâzî âlimler eser telif çalışmalarına başlamışlardır.⁴⁰⁶ Ancak bu çalışmalar bölgeye Şîîler’in saldırısı ve ortaya çıkan tahribatlardan dolayı günümüze ulaşmamıştır.

Tahert’te çeşitli mezhep mensupları bulunmaktadır. Her mezhebin kendi aralarında oluşturdukları ilim halkaları bulunmaktadır. Bunlar kendi aralarında olduğu gibi diğer mezhep mensupları ile de münazara yapabilmiş, farklı görüş beyan eden kişileri de hoş karşılamışlardır. Baktığımızda bölgedeki İbâzîler muhaliflerinin ilim halkalarına dâhil olmuş, diğer fırka mensupları da İbâzîler’in ilim halkalarına dâhil olmuş onlarla kendilerini geliştirme ve ilim öğrenme çabası içerisinde olmuşlardır.

⁴⁰³ el-Mâlikî, *Ahbârü’l-Eimme*, 287-289.

⁴⁰⁴ el-Mâlikî, *Ahbârü’l-Eimme*, 256.

⁴⁰⁵ Dercinî, *Tabakât*, 42.

⁴⁰⁶ Benras, *Kuzey Afrika İbadiliği ve İmamet Düşüncesi*, 65.

İbâzîler hem de diğer mezhep mensupları kendi mezhebi dışındaki fırkaların halkasına katılıp ilim öğrenmelerinde bir sakınca görmemişlerdir.⁴⁰⁷ Bu etkileşim sonucunda fırkalar arasında çeşitli alanlarda münazara yapılmıştır.

Tahert'teki ilmî münazaralar, âlimler ve fakihler açısından ait oldukları mezhep ve düşüncelerini yayma konusunda önemli bir ortam hazırlamıştır. İbâzîlik açısından ise muhaliflerine karşı açık bir şekilde delillerin öne sürülerek reddiye verilebildiği ve uygulamalı olarak kendilerini ispatlayabildiği bir ortam olarak ön plana çıkmıştır.⁴⁰⁸

İbâzîler'in Rüstemîler Devleti'ndeki uygulamalarına baktığımızda, onlar farklı mezhep mensuplarına karşı hoşgörü ve tevazu ile yaklaşmıştır. Nitekim İbâzîler Ehl-i Sünnet'e en yakın bir fırka olarak görülmesine rağmen fırkalar arasında ortaya çıkan münazaralarda hiçbir fırkayı ayırt etmeksizin hep itidal yolunu tercih etmişlerdir.⁴⁰⁹

Rüstemîler'de mezhepler arasında ortaya çıkan ihtilaflarda sürekli olarak fırkalar arasında fikir alışverişinin bulunduğu, karşı tarafı güç kullanarak bastırma çabasının neredeyse olmadığı bir ilmî münazara kültürü oluşturulmuştur. Bu münazaralar bölgedeki âlimlerin evlerinde bile yapılmıştır.⁴¹⁰ Tahert'te eğitim ve öğretim faaliyetleri için ilim insanların evlerinde oluşturdukları ders halkaları da kayda değer niteliktedir. Bunların arasında en meşhur olan Ebû Zur Sevîm'in evi ön plana çıkmaktadır. Burada oluşturulan ilim halkasında erkeklere yönelik çalışmalar olduğu gibi kadınlara özel yer ayrıldığı rivayet edilir. Yine Ebû Hârûn el-Celâlî gibi

⁴⁰⁷ Lazgham, "et-Tesâmuhü'l-Mezhebî", 67.

⁴⁰⁸ Sümeyye, *İshâmât'u-Ulemâi Tahert*, 109.

⁴⁰⁹ Sümeyye, *İshâmât'u-Ulemâi Tahert*, 104.

⁴¹⁰ Sümeyye, *İshâmât'u-Ulemâi Tahert*, 105.

âlimlerin evlerinde de bu çalışmalar yürütülmüştür.⁴¹¹ Bu kapsamda baktığımızda bölgedeki ilmî çalışmalar açısından ilim insanlarının evlerinde yürütmüş oldukları eğitim faaliyetlerinin de bölgedeki insanların gelişimi açısından katkısı olduğu aşikârdır.

Tahert'teki ilmî münazaralara baktığımızda fıkıh ve kelam konuları ön plana çıkmıştır. Çünkü mezhep ve fırkaların çok olması doğal olarak bölgede münazara ortamı oluşturmuş görünmektedir. Âlimlerin çok olması da Tahert'te mezhep mensupları arası tahammül ve tevazuyu arttırmış ve bu kapsamda çeşitli bilim dallarının gelişmesine imkân sağlamıştır.

Tahert'teki ilmî hayatın gelişmesinde âlimler arasındaki münazaranın çok büyük katkısı olmuştur. Esasen İbâzîler'deki devlet başkanında aranan özelliklerden biri de imamın ilim sahibi olması gerekiyordu. O yüzden Rüstemi Devleti'nin imamlarının büyük çoğunluğu dönemin âlimlerinden sayılırdı. Bu çerçevede bakıldığında bölgede ilim halkalarının oluşmasında onların da ciddi anlamda katkıları vardır.⁴¹²

2.1.1.5. İbâzîliğin İmamet Anlayışının Rüstemîler Dönemindeki Yansımaları

İbâzîler, devlet halinde yaşamak için *Mesâlikü'd-Dîn* (din yolları) olarak ifade edilen ve toplumun ihtiyacına göre değişebilen bir yönetim türünü ileri sürmüştür.⁴¹³

⁴¹¹ Hâmit – Hamadâvî, *el-Hayâtu'l-'İlmiyye fi'd-Devleti'r-Rüstemiyye* H.160- H. 296, 42.

⁴¹² Lazgham, “et-Tesâmu'u'l-Mezhebî”, 68.

⁴¹³ Ebû Abbâs Ahmed b. Said, *Mukaddimetü't-Tevhîd ve Şurûhuhâ*, çev. Ömer b. Cümei' (London: Dâr Alhikma, 2016), 69.

İbâzîler'e göre dinin uygulama yolu dörttür.⁴¹⁴ Bunlar Zuhur, Kitmân, Difa' ve Şira' İmamet'idir. Onlar bu imamet aşamalarını tarihte yaşanan birtakım olaylardan tecrübe edinerek ortaya koymuştur. İbâzîler'in bu imamet anlayışında kendi arasında ittifak vardır. Onlar söz konusu imamet aşamalarını her devlet ve toplum için gerekli görmüş, aslında İbâzîler'in hem siyasi hem de itikâdî düşüncesini ortaya koyması açısından önem arz etmektedir.⁴¹⁵

2.1.1.5.1. Zuhur İmameti

İbâzîler'e göre Zuhur imameti için ümmetin bağımsız devletini kurması gerekmektedir.⁴¹⁶ Müslümanların kendi kararlarının verebildiği, düşmanlarının saygı duyduğu, dini hükümlerin icra edildiği, askerî ve iktisadi anlamda güçlendiği bir yapıya sahip olduğu zaman zuhur imameti gerçekleşmiş olur. İbâzîler zuhur imameti için Hz. Peygamberin Medine dönemi, Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer'in halifelik dönemleri⁴¹⁷ ile Rüstemîler Devleti'ni örnek vermişlerdir.⁴¹⁸

Zuhur imameti aslında İbâzîler'e göre büyük imamet (İmâmet-i Kübrâ) olarak nitelendirilir. Bunu gerçekleştirmek için mücadele edilir. Gerekirse bu uğurda ölmek caizdir. Bu imamette dinin hükümleri istisnasız icra edilir. Had cezaları, cuma namazı ikame edilir, zekat toplama, emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker gibi faaliyetler açıkça

⁴¹⁴ Hizmetli, "İbadilikte Azzabe", 287; Önemli, *Erken Dönem İbâzî Kaynaklarda İbâziyye'nin Dinî ve Siyasî Görüşleri*, 182.

⁴¹⁵ Benras, *Kuzey Afrika İbadiliği ve İmamet Düşüncesi*, 140.

⁴¹⁶ en-Nâmî, *İbâzîlik Araştırmaları*, 198.

⁴¹⁷ en-Nâmî, *İbâzîlik Araştırmaları*, 198.

⁴¹⁸ Benras, *Kuzey Afrika İbadiliği ve İmamet Düşüncesi*, 140; Hizmetli, "İbadilikte Azzabe", 287.

yürütülür ve düşmanla mücadele edilir.⁴¹⁹ İmam olmaksızın bu tür faaliyetlerin hiçbirinin icra edilmesi imkansızdır. En önemlisi de imam herkese açık bir şekilde yapılan seçim ile belirlenir ve insanların biat etmesi ile göreve başlar.⁴²⁰

İbâzîler'e göre Zuhur imameti Ebü'l-Hattâb'ın Trablusgarp'ı ele geçirmesi ile başlamıştır. Bu olay İbâzî tarihindeki ilk Zuhur imameti sayılmaktadır. Ancak Ebü'l-Hattâb'ın öldürülmesi ile Zuhur imameti sona ermiştir. Bu olaydan sonra İbâzîler Zuhur imametini gerçekleştirmek için farklı bölgelerde birden çok girişimlerde bulunmuşlardır. Ancak bu girişimler sayesinde kısa süreliğine başarılı olmuş olsa da uzun soluklu bir netice elde edememişlerdir. Çoğu zaman bu tür girişimlerde bulunan Yemen, Umman gibi bölgelerdeki İbâzî hareketin liderleri öldürülmüş, birlikleri dağıtılmıştır.⁴²¹

Ancak Kuzey Afrika'daki İbâzîler bu konuda başarılı olabilmıştır. Abdurrahman b. Rüstem'in girişimleri ile kurulan Rüstemîler Devleti, İbâzîler'in tarihindeki gerçek anlamdaki Zuhur imametini olarak kabul edilmiştir.⁴²² Bu süreçte İbâzîler, benimsemiş oldukları dinî hükümleri icra etme fırsatı bulmuştur. Bu bakımdan Rüstemîler Devleti, askeri gücü, yönetimi, imamların adaleti açısından İbâzîler'in örnek gösterdiği bir devlet olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak burada dikkatimizi çeken husus, İbâzîler'in imamet anlayışlarına ters bir şekilde imametın saltanata dönüşmesidir. İmam

⁴¹⁹ en-Nâmî, *İbâzîlik Araştırmaları*, 198; eş-Şemmâhî, *Mukaddimetü't-Tevhîd ve Şurûhuhâ*, 70.

⁴²⁰ Benras, *Kuzey Afrika İbadiliği ve İmamet Düşüncesi*, 141.

⁴²¹ Benras, *Kuzey Afrika İbadiliği ve İmamet Düşüncesi*, 142; Celul, "İntişârü'l-Mezhebi'l-İbâzî bi'l-Mağribi'l-Evsat", 21.

⁴²² Benras, *Kuzey Afrika İbadiliği ve İmamet Düşüncesi*, 143.

Abdulvahhab döneminde isyan eden Nükkârîler hareketinin asıl amacı da bu tür saltanat yapılaşmasına karşı bir isyan hareketidir.

2.1.1.5.2. Difa' İmameti

İbâzîler'in düşmana karşı kendilerini savunmak için kabul ettiği bir imamet türüdür. Onlara göre Zuhur imametinin sona ermesinin akabinde Difa' imameti vacip olur.⁴²³ Çünkü Zuhur imameti, düşmanın saldırısı sonucunda ortadan kalktığı için kendilerini savunma amacı içerdiği için Difa' (savunma) imameti denmiştir. Dolayısıyla Difa' imameti, düşman saldırısına uğranıldığı dönemde vacip olur. Bu saldırılar sona erince Difa' imameti de ortadan kalkar.⁴²⁴

Savunma imametinin gerçekleşebilmesi için İbâzîler'in yabancı güçler tarafından saldırıya uğraması veya imametın diktatör biri tarafından ele geçirilmiş olması gerekir. Bu tür durumlarda Difa' imameti devreye girer. Savunma döneminde imam olacak kişinin ehil olması gerekir. Eğer ümmeti savunabilecek bir lider bulunmaması durumunda savunma imameti vacip olmaz. Savunma imameti için İbâzîler, Nehrevân olayındaki Abdullah b. Vehb er-Râsibî'yi örnek vermişlerdir.⁴²⁵ Aynı zamanda İbâzîler Kuzey Afrika'daki Trablusgarp bölgesinde imam olan Ebû Hâtım'i de örnek olarak vermiştir. Ebû Hâtım ise Ebû'l-Hattâb'ın Abbâsîler tarafından öldürülünce Trabluslular tarafından imam seçilmiştir. Yalnız Ebû Hâtım de kısa bir sürede Abbâsîler'in valisi tarafından öldürülmüştür.⁴²⁶ Yine Rüstemîler Devleti yıkıldıktan

⁴²³ en-Nâmî, *İbâzîlik Araştırmaları*, 198; eş-Şemmâhî, *Mukaddimetü't-Tevhîd ve Şurûhuha*, 70.

⁴²⁴ Benras, *Kuzey Afrika İbadiliği ve İmamet Düşüncesi*, 143.

⁴²⁵ eş-Şemmâhî, *Mukaddimetü't-Tevhîd ve Şurûhuha*, 71.

⁴²⁶ Fığlalı, *İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 99.

sonra Fatımîler'e karşı Difa' imametini yapan Ebû Hazar yağla b. Zilâf da buna örnek teşkil eder.⁴²⁷ Bu tarihte İbâzîler kendilerini savunmak için savunma imametini ilan etmişlerdir.⁴²⁸

Savunma imametinde başa geçen kişinin askeri konulara hâkim olması gerekir. O bütün yetkileri elinde bulundurur. Savunma dönemi bitince, Difa' da otomatik olarak sona erer. Müslümanlar o dönemin mevcut durumuna göre tekrar imam seçimi yaparlar.⁴²⁹

2.1.1.5.3. Kitmân İmameti

Kitmân imametini, İbâzîler'in kendi bağımsız devletinin bulunmadığı⁴³⁰ ve onu kurmak içinde askeri güce sahip olmadığı dönemlerde ortaya çıkar. Bu dönemde İbâzîler mevcut yönetimin hükümlerine uyuyormuş gibi hareket ederler.⁴³¹

Gizli imamet anlayışının asıl amacı İbâzîler'in kendilerini toplum içindeki varlıklarını sürdürebilmeleri için alternatif bir yol haritası olarak düşünülmektedir. İbâzîliğin gereklerini açık bir şekilde yerine getiremeyecekleri bir dönemde İbâzîliğin kaybolmaması için böyle bir yöntemi takip etmişlerdir.⁴³² Kitmân imamet döneminde İbâzîler'in Zuhur imamet dönemindeki bazı esaslarından muaf tutulmaktadır. Kitmân

⁴²⁷ en-Nâmî, *İbâzîlik Araştırmaları*, 199; Fığlalı, *İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 103.

⁴²⁸ Benras, *Kuzey Afrika İbadiliği ve İmamet Düşüncesi*, 44.

⁴²⁹ Benras, *Kuzey Afrika İbadiliği ve İmamet Düşüncesi*, 145.

⁴³⁰ Önemli, *Erken Dönem İbâzî Kaynaklarda İbâziyye'nin Dinî ve Siyasî Görüşleri*, 185.

⁴³¹ Benras, *Kuzey Afrika İbadiliği ve İmamet Düşüncesi*, 148.

⁴³² en-Nâmî, *İbâzîlik Araştırmaları*, 202.

imameti döneminin hükümlerinin geçerli olması için İbâzîler'in devlet kurma gücünün olmaması gerekir.⁴³³

İbâzîler bu imamet için Câbir b. Zeyd ile Ebû Ubeyde Müslim b. Ebû Kerîme'nin dönemlerini örnek göstermektedir.⁴³⁴ Onlar Emevîler döneminde mevcut yönetimin baskılarından korunmak için çalışmalarını gizlice yürütmüşlerdir.⁴³⁵

İbâzîler'e göre Kitmân imameti imamı kendisini gizleyebilir. Davetini açıktan yapmak zorunda değildir. Çünkü onun ortaya çıkması, mevcut yönetimin takip etmesine ve İbâzî toplumunun zarar görmesine neden olabilir. Onlara göre Kitmân imamı kendisini sadece güvendiği öğrencilere bildirebilir. Onlar da bunu kendi aralarında saklamak zorundadır.⁴³⁶

İbâzîler bu imameti zamanla kalıcı hale getirmiştir. Câbir b. Zeyd'den sonra İbâzîler sıkıntılı günlerinde sürekli Kitmân imametine geçmişlerdir. Kuzey Afrika İbâzîler'i de Rüstemîler Devleti yıkıldıktan sonra Fâtımîler'e karşı Kitmân imameti dönemini başlatmış,⁴³⁷ Zuhur imametine geçmek için yoğun çaba harcamış olsalar da bu konuda başarılı olamamıştır.⁴³⁸

⁴³³ Benras, *Kuzey Afrika İbadiliği ve İmamet Düşüncesi*, 149.

⁴³⁴ Benras, *Kuzey Afrika İbadiliği ve İmamet Düşüncesi*, 150; eş-Şemmâhî, *Mukaddimetü't-Tevhîd ve Şurûhuhâ*, 74.

⁴³⁵ en-Nâmî, *İbâzilik Araştırmaları*, 202.

⁴³⁶ Benras, *Kuzey Afrika İbadiliği ve İmamet Düşüncesi*, 151.

⁴³⁷ Hizmetli, "İbadilikte Azzabe", 286.

⁴³⁸ en-Nâmî, *İbâzilik Araştırmaları*, 203; Fığlalı, *İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 103.

İbâzîler'in imamet anlayışları her dönemin mevcut dengesine göre değişiklik göstermiştir. Onlar bu politikalarından dolayı günümüze kadar varlığını sürdürebilmişlerdir.⁴³⁹

2.1.1.5.4. Şira' İmameti

Şira' imameti, toplumun düşman saldırısına karşı kendilerini muhafaza edebilmek, kendilerini Allah'a adanmak ve Allah yolunda kendini feda etmektir.⁴⁴⁰ İbâzîler Şira' imametinin temel dayanağını Kur'an'a bağlamıştır. Kur'an'ı kerîm'de geçen "İnsanlardan öylesi de vardı ki, Allah'ın rızasını kazanmak için kendini feda eder. Allah, kullarına çok şefkatlidir",⁴⁴¹ ayeti ile "Şüphesiz Allah, mü'minlerden canlarını ve mallarını, kendilerine vereceği cennet karşılığında satın almıştır. Artık, onlar Allah yolunda savaşır, öldürürler ve ölürlür. Allah bunu Tevrat'ta, İncil'de ve Kur'an'da kesin olarak va'detmiştir."⁴⁴² Ayetlerinde geçen canlarını ve mallarını cennet karşılığında satanlar anlamındaki ayete binaen Şira' imametinin ortaya çıktığını iddia etmektedirler.⁴⁴³

İbâzîler'e göre Şira' ehli imam olarak kendi aralarından en fedai ve en takvalı olanı seçerler. Bu fedailerin sayıları kırka ulaştığında harekete geçerler.⁴⁴⁴ Onlara göre Şira' imameti, zalim yönetici tarafından toplumun baskı altında tutulduğu ve kimsenin ona itiraz etmeye cesaret edemediği bir vakitte ortaya çıkar. Onlar zalim yöneticiye

⁴³⁹ Benras, *Kuzey Afrika İbadiliği ve İmamet Düşüncesi*, 152.

⁴⁴⁰ eş-Şemmâhî, *Mukaddimetü't-Tevhîd ve Şurûhuhâ*, 73.

⁴⁴¹ *Kur'an-ı Kerim Meâli*, çev. Halil Altuntaş – Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Dini Yayınlar Genel Müdürlüğü Basılı Yayınlar Daire Başkanlığı, 2011), Bakara 2/207.

⁴⁴² Tevbe 9/111.

⁴⁴³ en-Nâmî, *İbâzîlik Araştırmaları*, 199–201.

⁴⁴⁴ eş-Şemmâhî, *Mukaddimetü't-Tevhîd ve Şurûhuhâ*, 73.

karşı halkın haklarını savunmak için ayaklanır. İbâzîler Şira' imametini Hz. Muhammed'in Mekke dönemindeki davet yapısına benzetirler. Hz. Peygamber müslümanların sayısı kırk kişiye ulaşınca “*Ey Muhammed! şimdi sen, sana emrolunanı açıkça ortaya koy*”⁴⁴⁵ ayetine binaen açık davet dönemine geçmiştir. İbâzîler de bu ayete ve Hz. Peygamber'in uygulamasına dayanarak kırk kişilik bir sayıya ulaşınca bu eyleme başlar. Mücadele için seçilen kişilerin tamamen öldürülmesine kadar mücadeleye devam etmesi, ya da son üç kişi kaldığında geri çekilerek güçlendikten sonra mücadelenin devam etmesi caizdir.⁴⁴⁶

Şira' imametinin diğer imametlere göre farkı; bunun gönüllülük esasına dayanmasıdır. Çünkü bu görevi üstlenen kimse, zalim yöneticiye karşı ayaklanması ile bu uğurda ölümü göze almaktadır. O yüzden bu imamet vacip değildir.

İbâzîler'e göre Şira' imameti en şerefli imamettir. Çünkü bunun sonucunda o kişinin genelde ölümle sonuçlandığı bir eylemdir. Onlara göre Şira' duruma göre Difa' imametine dönüşebilir. Bu onların doğal hakkıdır. Zalim yöneticiye karşı ayaklanırken zayıf düşeceğini anlayınca kendilerini savunmak için böyle bir yöntem izlemek mümkündür.⁴⁴⁷

⁴⁴⁵ Hicr 15/94.

⁴⁴⁶ Benras, *Kuzey Afrika İbadiliği ve İmamet Düşüncesi*, 146; Önemli, *Erken Dönem İbâzî Kaynaklarda İbâziyye'nin Dinî ve Siyasî Görüşleri*, 186.

⁴⁴⁷ Benras, *Kuzey Afrika İbadiliği ve İmamet Düşüncesi*, 147.

2.1.2. Sufriyye

Sufriler Ziyâd b. Asfar'ın (ö. 1./7. yüzyılın sonları) taraftarlarıdır.⁴⁴⁸ Onlar Hâricîler'in bir kolu olan Ezârika'ya bir tepki olarak ortaya çıkmıştır.⁴⁴⁹ Ezârika'ya göre; büyük günah işleyen kişi müşrik olup ebedi cehennemde kalacaktır. Onlara göre büyük günah işleyen kimselerin çocukları ve kadınları da azaba çekilecektir.⁴⁵⁰ Sufriyye ise Ezârika gibi müşriklerin çocuklarının azaba çekilmesini doğru bulmamaktadır. Onlara göre bu durum caiz değildir.

Sufriyye, had cezası konusunda da Ezârik'dan farklı düşünmektedir. Onlara göre had cezası zina, hırsızlık, kasten adam öldürme gibi belli başlı suçlara uygulanmalıdır.⁴⁵¹ Namaz ve oruç gibi terk edilmesi halinde had cezasının uygulanacağına dair nas bulunmayan konularda had cezası uygulanması caiz değildir. Onlar ameli ibâdetleri yerine getirmeyen kişiyi şirk ve küfürle itham etmiştir.⁴⁵² Sufriyye fikirlerine karşı çıkan tüm Hâricî fırkaları müşrik ilan etmişlerdir. Onlara göre bu fırkalar aynı Hz. Peygamber dönemindeki müşrikler gibidir. Onlara Ehl'i Harb muamelesi yapmışlardır.⁴⁵³

⁴⁴⁸ eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 155; Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, 108; Keith Lewinstein, "Bir Mezhep Yaratmak ya da Yaratmamak: Gulat Araştırmacıları ve Sufriyye", çev. Mehmet Dalkılıç, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13 (2006), 150.

⁴⁴⁹ Ebû Zehrâ, *Târihu'l-Mezâhibi'l-İslâmiyye*, 80.

⁴⁵⁰ Ebû Zehrâ, *Târihu'l-Mezâhibi'l-İslâmiyye*, 81.

⁴⁵¹ eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 155; Kars, *Hâricî Fırkalardan Sufriyye'nin Doğuşu ve Gelişmesi*, 54.

⁴⁵² Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, 108.

⁴⁵³ el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 162.

Sufriyye, Kuzey Afrika'ya İbâziyye ile aynı zaman diliminde girmiştir. Onlar Afrika'nın doğu kısmında varlığını sürdürmüştür. Sufriyye, h. 124 yıllarından itibaren Trablus ve Tanca'da yayılmaya başlamıştır.⁴⁵⁴ İlk başlarda İbn Abbâs'ın azatlı kölesi İkrime, daha sonra ise Meysere el-Medgârî ve Abdula'lâ b. Cerîh gibi Sufî âlimlerin davet çalışmaları sonucunda yayılmıştır.⁴⁵⁵ Sufîler söz konusu âlimlerin propagandaları sonucunda bölgede birden çok isyan hareketi başlatmış, bu isyanlarının sonucunda Afrika'nın doğusundan Orta Afrika'ya doğru göç etmek zorunda kalmışlardır.⁴⁵⁶

Sufîler Afrika'daki çalışmaları sonucunda birden çok devlet kurmayı başarmışlardır. Bunlardan Tilimsan şehrinde kurulan Beni Kurrâ Devleti (M.740-780/122-162) toplamda 40 yıl civarında ayakta kalabilmiştir. Yine Sufîlerin Sicilmase şehrini merkeze alarak kurdukları Beni Midrâr Devleti (M. 757-976/H.140-366) vardır.⁴⁵⁷ Bu devlet tarihte iki asır varlığını sürdürmüştür. Bu esnada Sufîler bölgedeki İbâzîler ile iyi ilişkiler kurmuş, hatta Midrâr b. İlyas'ın Rüstemîler Devleti'nin imamı olan Abdurrahman b. Rüstem'in kızı Arva ile evlenmiştir.⁴⁵⁸

Rüstemîler Devleti'nde bulunan Sufîler ise Tahert'te azınlık olarak biliniyordu. Tahert şehrindeki yüksek bir yerde bulunan Talamut kalesinde yaşıyorlardı. Sufîler

⁴⁵⁴ Mehmet Dalkılıç, "Haricîlerin "İtidal" Arayışı ve Sufriyye", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12 (2005), 31.

⁴⁵⁵ Dalkılıç, "Sufriye", 32.

⁴⁵⁶ Salih Bâciye, *el-İbâdiyyet'ü fi'l-Cerîd fi'l-'Usuri'l-İslâmiyyeti'l-Ûlâ* (Tunus: Dâr Bûsalame li't-Tabâ'ati ve'n-Neşri ve't-Tevzî', 1976), 31.

⁴⁵⁷ Dalkılıç, "Sufriye", 40; Kars, *Hâricî Fırkalardan Sufriyye'nin Doğuşu ve Gelişmesi*, 82.

⁴⁵⁸ Bâciye, *el-İbâdiyyet'u fi'l-Cerîd*, 30.

Rüstemi Devleti'nin hüküm sürdüğü yıllarında hiç isyana kalkışmamış devletin imamlarına biat ederek sakin bir hayat yaşamışlardır. Devletin eski gücünü yitirdiği ve dağılma dönemine geldiğinde ise Sufrîlerin Şîîler ile iş birliği kurarak bölgeyi işgal etmesine destek oldukları rivayet edilir.⁴⁵⁹

2.1.2.1. Sufriyye-İbâzîyye ilişkisi

Kuzey Afrika'daki İbâzîler, bölgede ilk yayıldığı dönemde Hâricîlerin diğer kolu olan Sufrîler'le çatışma halinde olmuşlardır. Berberîler'in arasında İbâzîliği benimseyenler olduğu gibi İbâzîler'den daha çok şiddet yanlısı olan Sufrîliği benimseyenler de vardır. Böyle olunca fırkalar arasında meydana gelen çatışmalar kabile içi çatışmalara da sebep olmaktadır.

Ancak bölgenin menfaati söz konusu olduğu zamanda her iki fırka mensupları birbirlerini desteklemiş birlik içerisinde hareket etmişlerdir. Şöyle ki Rüstemîler Devleti kurulmadan önce *Hameletu'l-îlim*'den olan Ebü'l-Hattâb'ın liderliğinde bir araya gelen İbâzîler, 768 yılında Abbasîler'in İfrîkiyye ve Mağrib valisi olan Ağleb b. Sâlim'i öldürmüşlerdir. Buna karşı olarak dönemin Abbasî halifesi Mansur, Ömer b. Hafs'ı bölgeye vali tayin etmiştir. İbn Hafs'ın bölgeye geldikten sonraki ilk icraatı, Tahert'teki İbâzîler ile Sicilmase'deki Sufrîler'i etkisiz hale getirmek amacı ile Tubne şehrini ele geçirmek olmuştur.⁴⁶⁰

⁴⁵⁹ Lazgham, "et-Tesâmuhi'l-Mezhebî", 62.

⁴⁶⁰ Dercinî, *Tabakât*, 36.

771 yılında ise Ebü'l-Hattâb öldürülünce Sufrîler ile İbâzîler bölgedeki Abbasî valilerine karşı birleştiler. Trablus'taki İbâzîler Ebû Hâtîm komutasında toplandılar.⁴⁶¹ İbâzîler İbn Hafs'ı engellemek için 60.000 kişilik dev bir ordu ile Tubne şehrini kuşattı. Ancak İbn Hafs'ın hileleri ile bu ordu başarıya ulaşmadan dağıldı. İbâzîler'in lideri Ebû Hâtîm, dağılan İbâzî ordusunu geri toparlamak için Kayrevan şehrini kuşatmıştır. Toplamda sekiz ay süren kuşatma sonucunda İbn Hafs yenilgiye uğratılarak öldürülmüştür. Bu esnada İbn Hafs'a destek olmak için Abbasî halifesi Mansur, 60.000 kişilik bir ordu ile Yezîd b. Hâtîm'i de bölgeye gönderdi. Yezîd, Mağrib'e vardığında civar kabilelerin desteğini alarak gücünü artırmış, Trablus'taki Ebû Hâtîm ile karşı karşıya gelmiş, ciddi çarpışmalar yaşanmıştır. Ebû Hâtîm ise Yezîdi'n ordusuna karşı koyabilmek için şehre hendekler kazdırmış, ancak bu tedbirlerine rağmen yenilgiye uğramıştır.⁴⁶²

Dolayısıyla bu fırkalar dönemin güç dengesine göre bazen birlikte hareket etmişler, yeri geldiğinde ise birbiri ile savaş halinde olmuşlardır. Bu durum Rüstemîler Devleti'nin kurulması ile sona ermiştir. Çünkü Rüstemi Devleti'nin imamı olan Abdurrahman b. Rüstem, güçlü bir otorite kurmuş, aynı zamanda Rüstemiler Devleti'ne karşı isyan eden Nükkârîler'in kanlı bir şekilde bastırılması ile Sufrîler'in isyan kalkışmalarının önünü kapatmıştır.⁴⁶³ Böylece bölgede dağınık halde bulunan İbâzîler ile Sufrîler Rüstemiler Devleti yöneticilerine biat etmişlerdir. Bunun sonucunda

⁴⁶¹ Dercinî, *Tabakât*, 36.

⁴⁶² Arı, *Rüstemiler*, 71.

⁴⁶³ Benras, *Kuzey Afrika İbadiliği ve İmamet Düşüncesi*, 59.

bölgede varlığını sürdürmekte olan Sufriyye ile İbâziyye fırka mensupları birbirleri ile barış ve huzur içerisinde yaşamışlar.

Fırka mensupları arasında itikadi konularda da bir tartışma yaşanmamıştır. Hatta Rüstemiler Devleti Kuzey Afrika'da Sufriyeler'in öncülüğünde kurulan Midrârîler Devleti ile de dostane ilişki kurmuş, bu ilişkilerini zirveye taşımak için de Abdurrahman b. Rüstem'in kızı Erva'yı Midarârîler Devleti'nin yöneticilerinden Elyesa b. Ebi'l-Kasım'ın oğlu Midrâr ile evlendirmiştir.⁴⁶⁴

İki devletin ticari ilişkileri de çok başarılı olmuştur. Rüstemiler Devleti'nin tüccarları Senegal, Gana ve Sudan gibi yerlere giderken Sicilmase'ye uğrayarak oralardan elde ettikleri birtakım malzemeleri Tahert'e getirirlerdi.⁴⁶⁵ Bunlar aynı zamanda ilmî ve kültürel anlamda da iş birliğini bölgedeki diğer devletlere nazaran en üst düzeyde tutmuşlardır.⁴⁶⁶

Hicri 4. yüzyılın sonuna doğru Sufriyeler'in taraftarları kalmamış ve ortadan kalkmıştır.⁴⁶⁷

2.2. MU'TEZİLE

Mu'tezile fırkası İslam tarihinde ilk defa Emevîler döneminde ortaya çıkmıştır. Yalnız âlimler Mu'tezile'nin ortaya çıktığı süreç ile ilgili farklı düşünceye sahip

⁴⁶⁴ Abdurrahman İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, thk. Halîl Şahada (Beyrut: Dârü'l-Fıkr, 2000), 172; el-Harirî, *ed-Devletü'r-Rüstemiyyetu bi'l-Magribi'l-İslâmî*, 207.

⁴⁶⁵ Abdulhadi Ay, *Abbasi-Harici ilişkileri ve Kuzey Afrika'da Kurulan Harici Hanedanlıkları (Midrârîler, Rüstemiler) İsparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yüksek Lisans Tezi, 2019, 92.*

⁴⁶⁶ el-Harirî, *ed-Devletü'r-Rüstemiyyetu bi'l-Magribi'l-İslâmî*, 809.

⁴⁶⁷ Bâciye, *el-İbâdiyyet'u fi'l-Cerîd*, 29.

olmuşlardır. Azınlığı oluşturan bir kısım âlimler Mu'tezile'nin aslında Hz. Ali taraftarları Olduğunu, onların Hz. Hasan'ın, hilafeti Muaviye'ye teslim etmesinden sonra siyasi konuları terk edip itikadı konulara yönelerek hem Hz. Hasan'ı hem de Muaviye'yi terk etmiş, kendilerini evlerine ve camilere çekerek ilim ve ibâdete veren kimseler olduğunu düşünmektedir. Onlara göre "î'tizâl" kelimesinin anlamı; siyasi dünyayı terk edip ilim ve ibâdet hayatını seçenler anlamındadır.⁴⁶⁸

Çoğunluğu oluşturan âlimlere göre, Mu'tezile'nin kurucusu Vâsıl b. Atâ'dır.⁴⁶⁹ O, Hasan Basrî'nin meclisine iştirak etmiş, mecliste, o dönemde müslümanların arasında gündemde olan büyük günah işleyen kişinin akıbeti konusunda ortaya atılan fikirlere karşı "*menzile beyne'l-menizileteyn*" fikrini ortaya atarak meclisten ayrılmış ve kendisine farklı bir mescitte ilim halkası oluşturarak fikirlerini orada yaymaya başlamıştır.⁴⁷⁰ Mu'tezile'ye göre büyük günah işleyen kişi mutlak mü'min ya da mutlak kâfir değildir. O, iman ile küfür arasında bir yeredir. Mu'tezile'nin temel beş ilkesi vardır. Bunlar; Tevhit, 'Adl, Va'd ve Va'îd, *Menzile beyne'l-menizileteyn*, *Emir bi'l-ma'rûf nehi 'ani'l-münker*'den oluşmaktadır.⁴⁷¹

⁴⁶⁸ Muhammed b. Salih el-kâşgarî el-Artucî, *kâmûs 'Arabî-Uygurî* (Urumçi: Xinjiang Halk Neşriyatı, ts), 179.

⁴⁶⁹ eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 75; Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, 134.

⁴⁷⁰ Ebû Zehrâ, *Târihu'l-Mezâhibi'l-İslâmiyye*, 132.

⁴⁷¹ Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, 131-133; eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 73; Ebû Zehrâ, *Târihu'l-Mezâhibi'l-İslâmiyye*, 133-136.

Mu'tezile mezhebi Kuzey Afrika'ya hicri ikinci yüzyılın başlarında diğer mezheplerle birlikte girmiştir.⁴⁷² Bölgede Mu'tezile'nin alt kollarından olan sadece Vâsiliyye mezhebi taraftar toplayabilmiştir.

Bir rivayete göre kuzey Afrika'daki İbâzîler'in çoğu Mu'tezile'dir.⁴⁷³ Bunun nedeni İbâzîler'in *Ehl-i Sünnete* karşı bir tepki niteliğinde Mu'tezile'ye yaklaşmış olması, ya da İbâzîler'in kendi fikirlerini geliştirerek Mu'tezile'ye yakın fikrî benimsemiş olabileceği ve İbâzîliğin Basra'da geliştiği dönemlerinde Vâsıl b. Atâ'nın da orada bulunması ki nitekim İbâzîler ondan gizlice ders aldıkları rivayet edilir. Bu çerçevede bakıldığında İbâzîliğin Mu'tezile'den etkilenmiş olması muhtemeldir.⁴⁷⁴

Mu'tezile bilginleri mihne döneminde İslam dünyasının merkez bölgelerinden ayrılmak zorunda kalınca Rüstemiler'in hükmettiği bölgeye gelerek orada varlığını sürdürme fırsatı bulmuşlardır. İbâzîler onlarla giriştiği münazaralar sonucunda, Mu'tezile'nin benimsemiş olduğu "Kulun fiilleri ve Allah'ın sıfatları" konularındaki bazı düşüncelerini benimsemiştir. Hatta İbâzîler, Mu'tezile'nin zamanla tarih sahnesinden silindikten sonra onların bazı fikirlerini temsil eden gurup olarak bilinmektedir.⁴⁷⁵

Vâsîlîler Tahert'e yakın bir yerde yaşamışlardır. Sayılarının otuz bin civarında olduğu rivayet edilmektedir. Vâsîlîler'in bazıları Araplardan oluşmaktaydı, çoğu,

⁴⁷² Sümeyye, *İshâmât'ü-Ulemâi Tahert*, 57.

⁴⁷³ Abdurrahman Bedevî, *et-Türâsü'l-Yunânî fi'l-Hadârâtı'l-İslamiyye Dirâsâtu'n li Kibârı'l-Müsteşrikîn* (İskenderiye: Mektebetü'n-Nahdâtu'l-Misriyye, 1940), 205.

⁴⁷⁴ Bedevî, 206; Benras, *Kuzey Afrika İbadiliği ve İmamet Düşüncesi*, 28-29.

⁴⁷⁵ Söylemez, *Mahfuzat* 2, 38.

bölgedeki Zenâte kabilesine mensup kişilerden teşkil etmektedir. Bundan dolayı imam Abdulvahhab'a karşı birden çok karşılık hareketi düzenlemişlerdir.⁴⁷⁶

2.2.1. Vâsiliyye Hareketi

Rüstemîler Devleti'ndeki en büyük fırkalardan biri de Vâsiliyye fırkasıdır. Fırka, Mu'tezile'nin kurucusu Vâsıl b. Atâ'ya nispetle bu isimle anılmıştır. Dolayısıyla Vâsiliyye fırkası Mu'tezile'nin bir koludur.⁴⁷⁷ Vâsîlîler bedevî Araplar gibi çadırlarda yaşıyorlardı.⁴⁷⁸ Onların arasında Mağrib'teki Berberî kabilelerine mensup olanlar olduğu gibi Zenâte kabilesine mensup olanlar arasında da çok daha yaygın hale gelmiştir. Bu da bölgede sadece İbâzîler değil aynı zamanda Vâsiliyye ve Sufriyye gibi çeşitli mezheplere mensup kişilerin varlığını ortaya koymaktadır.

Mu'tezile'nin bir kolu olan Vâsiliyye fırka mensupları, kuzey Afrika'da Rüstemîler'in fikir özgürlüğünden istifade ederek her tabakadan insanlarla tartışma yapabiliyorlar. Bu vesile ile taraftar toplama imkânı bulmuşlardır.⁴⁷⁹

Vâsîlî isyanlarının birden çok nedeni vardır. Olayın anlaşılması açısından kısaca isyanı tetikleyen sebeplerden bahsedeceğiz:

İdrisîler (789-985) Devleti'nin emiri İdris b. Abdullah b. Hasan (Ö.177/793) 789 yılında devletin yayılmacılık politikası çerçevesinde Tilimsan şehrini ele geçirerek şehri

⁴⁷⁶ Lazgham, "et-Tesâmu'ul-Mezhebî", 63.

⁴⁷⁷ Geniş bilgi için Bkz. eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*; Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, 131; el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 236-404.

⁴⁷⁸ Kîmî – Ruveyce, *el-Harâkâtü'l-Manâviati li'd-Devlet'ir-Rüstemiyye*, 58.

⁴⁷⁹ Süleyman bâşâ el-Bârûnî, *el-Ezhâru'r-Riyâdiyyetu fî E'immeti ve Mülûki'l-İbadiyye*, thk. Muhammed Ali es-Salîbî (Landon: Dâr Alhikma), 175.

İdrisîler Devleti'nin toprağına ilhak etmiştir. İdrisiler, eskiden beri Tilimsan şehrinin emiri olan Muhammed b. Hazar ez-Zenâtî'yi görevine devam etmesi için yerinde bırakmıştır. Muhammed b. Hazar da etki alanını büyötmek için Tahert şehrine yakın bir yeri yurt edinmekte olan Zenâte kabilesini isyana teşvik ederek Rüstemî Devleti'nden ayrılmalarını istemiştir. Aslında Muhammed b. Hazar da aynı kabileye mensup olduğı için bu uğraşısı sonuç vermiştir.⁴⁸⁰ Diğer taraftan İdrisîler Devleti'nin kurulmasında desteğı olan Vâsiliyye fırkasının lideri İshak b. Muhammed b. el-Urvî nüfuzunu tüm Mağrib'e yayma amacı ile Tahert'te bulunan Vâsılîler'i isyana teşvik etmiştir.⁴⁸¹ Burada en önemlisi daha önce isyanları ile gündeme gelen Nökkâriyye hareketinin lideri Yezîd b. Fendîn'in mensup olduğı Benî Yefrin kabilesi, Zenâte kabilesinin bir kolu idi. Aynı zamanda Zenâte kabilesinin mensuplarının çoğı Vâsiliyye fırkasına tabi olan kişilerden oluşması bu isyanın tetikleyici en önemli unsuru olmuştur.⁴⁸² Böylece bu isyan hem siyasi hem de mezhebi kimlik kazanmıştır.

Rüstemîler Devleti'ndeki Vâsılîler, söz konusu kışkırtmalar sonucunda mevcut yönetime karşı isyan etmişlerdir. Vâsılîler ile dönemin devlet başkanı İmam Abdulvahhab arasında birden çok savaş meydana gelmiştir. Her iki taraf da büyük kayıplar vermiş olmasına rağmen uzun soluklu bir neticeye ulaşamamışlardır. Çünkü Vâsılîler, Rüstemîler'e karşı hem saldırı düzenlemiş hem de diğer yandan da taraftar toplama girişiminde bulunmuşlardır.⁴⁸³ İmam Abdulvahhab taraflar arasında savaşın

⁴⁸⁰ el-Bârûnî, *el-Ezhârü'r-Riyâdiyye fî E'imme ve Mülûki'l-İbâdiyye*, 117.

⁴⁸¹ Arı, *Rüstemiler*, 99.

⁴⁸² el-Bârûnî, *el-Ezhârü'r-Riyâdiyye fî E'imme ve Mülûki'l-İbâdiyye*, 116.

⁴⁸³ Dercinî, *Tabakât*, 57.

kolay sona ermeyeceğini anlayınca karşı tarafla hem askerî hem de ilmî sahada mücadele edilmesi gerektiği kanaatine varmıştır. Bu bağlamda Neffûse kabilesine elçi göndererek onlardan üç alanda yardım isteğinde bulunmuştur. Onlar; Vâsılîler’le tartışmaya girebilecek münazara kabiliyeti yüksek ilim ehli, tefsir ilminde yetişmiş müfessirleri ve Vâsılî gençler ile savaşıacak askerî birlik olmak üzere her alanda yüzer kişi istemiştir. Neffûse kabile yöneticileri bir araya gelerek istişare sonucunda Abdulvahhab’a yardım etmesi için toplamda dört kişiyi gönderme konusunda fikir birliğine varmış, onlar; Mehdî el-Vuyguvî, Eyyûb b. el-Abbâs, İbn Ye’nîs, Ebü’l-Hasan el-Abdalânî’den oluşan heyettir.⁴⁸⁴

Kaynaklarda İmam Abdulvahhab’ın Neffûse kabilesinden istediği desteği sabırsızlıkla beklediğini, Onların yola çıktığı haberini alınca kölelerine; “Neffûse kabilesinden gelmekte olan heyeti kim önce müjdelerse onu azat ederim” demiş, köleleri, her sabah Tahert şehrinden çıkarak etrafı gözetlemeye başlamışlardır. Kölelerin arasında total biri vardı, O da total olması dolayısıyla diğerleri gibi şehrin dışına çıkarak gözlem yapamamış ve kervanı şehrin surlarından takip etmiştir. Şehrin dışında gözlem yapmakta olan köleler, heyetin geldiğini görünce imama haberi duyurmak için acele ederek şehre doğru koşmaya başladılar. Bunu gören total, heyetin geldiğini kanaat getirerek hemen imama haberi ulaştırdı, imam da sözünde durarak onu kulluktan azat etmiştir. Arkadaşları onun hürriyetine kavuştuğunu görünce “Total kazandı” demişlerdir.⁴⁸⁵

⁴⁸⁴ Dercinî, *Tabakât*, 57.

⁴⁸⁵ Dercinî, *Tabakât*, 59

Kaynaklarda İmam Abdulvahhab'ın Neffûse kabilesinden büyük bir ordunun gelmesini beklediğini, bunun aksine gelen heyetin dört kişiden ibaret olduğunu görünce çok üzüldüğü kaydedilir. Daha sonra, gelen kişilerin her birinin alanında birer uzman olduğunu fark edince, onları özel misafirhanede ağırlamıştır.⁴⁸⁶

İmam Abdulvahhab, gelen misafirlerle sohbet ettiği sırada heyetin arasında bulunan Mehdî isimli âlimin münazara konusunda yetişmiş biri olduğunu fark etmiş, İmam daha önce Vâsılî fırkasına mensup kişiler ile tartıştığı konuları aktararak onun bu konular hakkında fikrini sormuş, yeterli cevabı alınca, Mehdî'nin onlarla münazara edebilecek kabiliyetli biri olduğuna kanaat getirmiştir.⁴⁸⁷ Nitekim Mehdî'nin Tahert'te kaldığı günlerinde ara-sıra ortadan kayıp olduğu, bu durumun arkadaşları arasında suizana sebep olduğu, Sonunda Mehdî'nin o vakit diliminde farklı mezhep mensupları ile münazara ederek toplam yetmiş kişiyi ikna ederek ibâzîliğe geri dönmesine vesile olduğu rivayet edilir.⁴⁸⁸

İmam Abdulvahhab, Münazaraya hazır olduğunu görünce Mu'tezile fırkasına mensup kişileri toplanmalarını istemiş, her iki taraf toplandıktan sonra Muhammed b. Ye'nis, İmam Abdulvahhab ve mehdi el-Urvî'den oluşan heyet mecliste yerini aldılar. Münazaranın halka açık yapıldığı ve insanların iki saf halinde oturduğu rivayet edilmektedir. Taraflar arasında münazaranın başladığı ilk başlarda herkesin anlayabileceği konular üzerinden bahsetmişler, daha sonra halkın anlamadığı ve

⁴⁸⁶ Dercinî, *Tabakât*, 59

⁴⁸⁷ Dercinî, *Tabakât*, 60.

⁴⁸⁸ Dercinî, *Tabakât*, 60

imamın anladığı konulardan bahsetmiş, belli bir süre sonra imamın da anlamadığı sadece münazara edenlerin anladığı konuları konuşmuşlardır. Sonunda Mehdî, münazarada galip geldiğini bildirerek parmağını işaret etmiş, arkadaşları da onu tebrik etmiştir.⁴⁸⁹ Sonuç olarak İbâzîler, Vâsîlîler'e karşı münazarada üstünlüğü yakalamıştır. Yalnız bu mecliste hangi konuların tartışıldığı ne gibi delillerin ileri sürüldüğü muammadır. Sadece İbâzîler'in Vâsîlîler üstünden galip geldiği bilgisi dışında Söz konusu münazaranın içeriği ve diğer detaylar ise bilinmemektedir.

Vâsîlîler münazara sonucuna razı gelmeyerek tekrardan Rüstemîler Devleti'ne karşı saldırmaya başladılar. Bunun sonucunda iki gurup arasında kanlı çarpışmalar yaşanmış, buna karşı olarak Neffûse kabilesinden gelen Ebü Eyyûb, cansiperane savaşarak Vâsîlîler'in lideri olarak bilinen kişiyi öldürmüştür.⁴⁹⁰ Bunu gören Vâsîlî birliği dağılmış ve ağır yenilgiye uğramışlardır.⁴⁹¹ Mağlubiyete uğrayan Vâsîlîler'in çoğu, İbâzî imametine biat ederek Rüstemîler Devleti'nin sınırları içinde yaşamaya devam edenler olduğu gibi bunun yanında Tahert civarında emirlikler kurarak orada varlığını devam ettirenler de olmuştur.⁴⁹²

2.2.1.1. Vâsîliyye-İbâzîyye ilişkisi

Mu'tezile, İbâzîler'le farklı nedenlerden dolayı hep aynı coğrafyada yaşamışlardır. Bundan dolayı fikrî olarak birbirinden etkilenmiştir. İlmî olarak Vâsîlî grubu gelişmiş vaziyette idi. Hal böyle iken Vâsîlî etkileyen, İbâzîyye ise etkilenen taraf

⁴⁸⁹ Dercinî, *Tabakât*, 60–62.

⁴⁹⁰ Dercinî'nin aktardığına göre bu savaşta imam Abdulvahhab tek başına 400 kişi öldürmüştür.

⁴⁹¹ Dercinî, *Tabakât*, 63; Arı, *Rüstemiler*, 102.

⁴⁹² Arı, *Rüstemiler*., 102

olmuştur. İbâziyye ile Mu'tezile'nin bu kadarı paylaşmış olmasının asıl nedeni, her iki fırkanın da Abbâsî yönetimine karşı muhalefet pozisyonunda bulunmalarıdır.⁴⁹³

Kuzey Afrika İbâzîler'i ile Mu'tezile âlimleri arasında birden çok tartışmalar meydana gelmiştir. Bu bakımdan bölgedeki fırkalar arasında yapılan münazaralar, genel anlamda gayet hoşgörülü ve nazik bir atmosferde yapılmıştır. Vâsiliyye ile İbâziyye arasında genellikle akide konuları mevzu bahis olmuştur. Bunlar *halku'l-kur'an*, mizân, sırât ve arş'a istila gibi mecazî konuların te'vili vb. meselelerdir.⁴⁹⁴

İmam Abdulvahhab döneminde İbâzî âlim olan mehdî en-Nefûsî ile Mu'tezilî bir âlim arasında bir münazara yaşanmıştır. Bunun ayrıcalığı ise imama karşı ayaklanan gurubu, devlet gücü ile bastırma yolunu tercih etmek yerine ilmî münazaralar ile ikna ederek göstericilere karşı kalıcı bir yöntem uygulamak istenmiştir. Vâsîlîler Berberî kabilelerinden olan Zenâte kabilesine mensuptur. Bunlar Tahert'e yakın bir mesafede yaşamaktaydılar. Sayı bakımından da otuz kırk bin civarında bir sayıdan bahsedilmektedir.⁴⁹⁵

İki fırka arasında en çok tartışma konusu ise *halku'l-kur'an* meselesidir. İmam Eflah konuyla ilgili olarak Kur'an'ın “şey” olmadığı düşüncesi ile yola çıkarak onun Allah kelamı olduğunu ve İslam ümmeti bu konuda ittifak ettiğini ileri sürmüştür. Muhalifleri ise imam Eflah'a cevaben; “Eğer Kur'an'ı Kerîm'in şey olmadığı iddiası doğruysa Hz. peygamberin insanlara bir şey getirdiğini söylemek doğru olmaz. Böylece

⁴⁹³ Benras, *Kuzey Afrika İbadiliği ve İmamet Düşüncesi*, 34.

⁴⁹⁴ Sümeyye, *İshâmât'u-Ulemâi Tahert*, 105.

⁴⁹⁵ Sümeyye, *İshâmât'u-Ulemâi Tahert*, 107.

peygamberlerin muhatap oldukları vahyi de bâtil olarak kabul etmemiz gerekir.” şeklinde muhalif fikir beyan etmişlerdir.

Tahert'teki münazaranın büyük bir kısmı bu konular üzerinde yapılmıştır. İmam Ebü'l-Yakzân konuyla ilgili olarak, “Eğer Kur'ân'ın Allah olduğunu itiraf edersek Allah'a mahsus olan ebediyet, kudret ve halk gibi sıfatları da Kur'ân'a nispet etmemiz gerekiyor”. “Eğer Kur'ân'ı Allah'tan bir cüz olarak kabul ettiğimizde Allah'ın kısımlara/parçalara ayrılmasını mümkün kılmış oluruz ki bu durum imkansızdır. O zaman Kur'ân Allah'ın aynısı veya Allah'tan bir parça olmayıp Allah'tan ayrı olarak düşünmemiz gereken bir konudur. Bu sefer karşımızda iki seçenek vardır. Birincisi onun kadim olması ki bu düşünceyle ona Allah gibi sonsuzluk atfetmiş oluruz. İkincisi onun mahluk olmasıdır. Bu kapsamda Kur'ân'dan sonsuzluğu gidermiş ve Allah'tan ayrı olarak düşünmemize vesile olacak ki Allah onu yaratmıştır”.⁴⁹⁶

Bu ifadelere baktığımızda İbâzîler'in âlimleri arasında da bu konuda ittifak olmadığını görmek mümkün. Çünkü Muhammed b. Eflah Kur'ân'ı Allah'ın kelamı olduğunu iddia ederken Ebü'l-Yakzân onun yaratılmış yanı mahluk olduğu kanaatini taşımaktadır.

Bölgedeki Mu'tezile ile İbâziyye arasında çokça münazaralar yaşanmıştır. Bunların en meşhuru imam Abdulvahhab'ın bizzat katıldığı mine nehri civarında gerçekleşen münazaradır.⁴⁹⁷ Burada imam Abdulvahhab Mu'tezilî/Vâsilîler'e karşı zayıf düşmüş, Neffûse kabilesinden yardım istemiştir. Ancak oradan gelen âlimlerin katkısı

⁴⁹⁶ Sümeyye, *İshâmât'u-Ulemâi Tahert*, 105.

⁴⁹⁷ İbnu's-Sağîr, *Ahbâru'l-E'imme*, 82.

ve bizzat münazaraya dâhil olmaları ile onları yenmişlerdir. Bu tür tartışmalar daha sonra da devam etmiştir.

Rüstemîler Devleti'nde fırkalar arasındaki münazaralar imam Abdulvahhab döneminde zirveye çıkmıştır. Daha sonra imam Ebû Bekir ile Yakzân dönemindeki iç kargaşalar neticesinde bu ilmî münazaralar canlılığını yitirmiştir. Ne var ki Ebü'l-Yakzân istikrarı sağladıktan sonra tekrar bu toplantılar yapılmaya başlamıştır. Bu zamanda yine özellikle Vâsîlîler ile İbâzî âlimleri arasında yaşanan tartışmalar söz konusu olmuştur. Dönemin en meşhur kelim âlimi olarak bilinen Abdullah el-Lemtî ve Ubeydullah A'rec da bu toplantılara katılmıştır. Söz konusu âlimler, takvasından dolayı siyasetten uzak durmak için Ebü'l-Yakzân'ın bulunduğu meclislere katılmamaya özen göstermiş, olası bir ihtiyaç olduğunda kendileri bir halka oluşturarak insanları bilgilendirmişlerdir.⁴⁹⁸

Rüstemîler Devleti'nde istikrar sağlandıktan sonra bölgedeki âlimler muhaliflerine karşı artık yazılı olarak reddiye vermeye başlamış ve bu anlamda eser telif edilmeye başlamıştır.⁴⁹⁹ Bu çerçevede Abdullah el-Lemtî ile Ubeydullah A'rec gibi âlimler, Vâsîlîler'e karşı reddiyeler yazmışlar. Ancak bu eserler günümüze ulaşmamıştır.⁵⁰⁰

⁴⁹⁸ İbnu's-Sağîr, *Ahbâru'l-E'imme*, 81.

⁴⁹⁹ Lazgham, "et-Tesâmuhi'l-Mezhebî", 68.

⁵⁰⁰ İbn Sağîr'in eserini tahkik eden muhakkikler, söz konusu dönemde Muhammed b. Bekir adında bir âlimin daha muhaliflerine karşı reddiye niteliğinde bir eser kaleme aldığını ve bu eserlerin Şîî dâî Abdullah'ın bölgeye saldırısı sonucunda yakıp yıkılan masume kütüphanesi ile ortadan kayp olduğunu zikretmektedir. Geniş bilgi için bkz. İbnu's-Sağîr, *Ahbâru'l-E'imme*, 81.

Kuzey Afrika İbâzîler'i ile bölgede varlığını sürdüren Mu'tezile'nin bir kolu olan Vâsılîler'in inanç esaslarına bakıldığında birden çok konuda aynı fikri benimsediklerini görmek mümkündür. İbâzîler, Mu'tezile'nin benimsediği *halku'l-kur'an*, *ruyetu'l-lah*'ın reddi, ahiret hayatı ile ilgili olan sırat ve mîzan gibi kavramların t'evili, teşbih ayetlerden özellikle *istiva 'ale'l- 'arş'ın* te'vili, büyük günah meselesi, kabir azabı ve Allah'ın sıfatları vb. konularda aynı düşünmektedirler.⁵⁰¹ Yalnız İbâzîler'in Mu'tezile'den ayrıldığı iki nokta vardır. Birincisi mürtekib-i kebîre ile ilgili meseledir. Bu bağlamda Mu'tezile'nin benimsemiş olduğu büyük günah işleyen kimsenin küfür ile iman arasında olacağı fikrini İbâzîler kabul etmez.⁵⁰² İbâzîler bu konuda Ehl-i sünnet ile aynı düşünceyi benimsemiştir. Onlara göre bir Müslüman büyük günah işlese bile mü'mindir.⁵⁰³ Çünkü İbâzîler amelin imandan bir parça olduğunu iddia ettikleri için, bu durum onların düşüncelerine terstir. İkincisi kader ve ef'âl'ı mükellefin konusudur. Kuzey Afrika'daki İbâzîler'e göre insan fiillerinde kısıtlı olarak özgür iken Mu'tezile insan fiillerinde tamamen özgür olduğu iddiasını taşımaktadır.⁵⁰⁴ İbâzîler bu konuda Eş'ariler'in kesp teorisine yakın bir çizgide hareket etmişlerdir.⁵⁰⁵

Mu'tezile-İbâzîye ilişkisi bakımından İbâzîler'in *Usulü't tis'a* diye ifade ettikleri temel inanç esasları örnek olarak verilebilir. Bunların sıralaması ve ele alma yöntemleri de birebir aynıdır. Temel inanç esaslarına bakıldığında İbâzîye ile Mu'tezile arasında

⁵⁰¹ Bâciye, *el-İbâdiyyet'u fi'l-Cerîd*, 50-51.

⁵⁰² Bâciye, *el-İbâdiyyet'u fi'l-Cerîd*, 51.

⁵⁰³ Bâciye, *el-İbâdiyyet'u fi'l-Cerîd*, 51.

⁵⁰⁴ Benras, *Kuzey Afrika İbadiliği ve İmamet Düşüncesi*, 31; Bedevî, *Bedevî 1940*, 207.

⁵⁰⁵ Bâciye, *el-İbâdiyyet'u fi'l-Cerîd*, 52.

büyük bir benzerlik vardır. Bunlardan birinin diğer fırkanın kabul ettiği görüşü benimsemiş olması muhakkaktır. Çünkü her iki fırkanın ortaya çıkış zamanı ve yeri aynıdır. Tarihsel olarak bakıldığında fırkalar arasında ortaya çıkan münazaraların sonucundan birbirinden etkilenmiş olması muhtemeldir.⁵⁰⁶

2.3. FIKHÎ MEZHEPLER

Kuzey Afrika'da Rüstemîler Devleti'nin hüküm sürdüğü zaman diliminde taraftar toplayan itikadî mezheplerin yanı sıra fikhî mezhepler de bulunmaktadır. Fikhî mezhepler doğrudan konumuzu ilgilendirmiyor olsa da çalışmanın bir bütünlük kazanması bakımından önem arz etmektedir. Bu çerçevede Rüstemîler döneminde etkili olan Mâlikîler ile Hanefîler'den ana hatlarıyla kısaca bahsedilecektir.

2.3.1. Mâlikî Mezhebi

Mâlikî mezhebi Kuzey Afrika'da hicri ikinci asrın ilk çeyreğinden itibaren yayılmaya başlamıştır. Çünkü Mağrib'liler bu tarihlerde ilim öğrenmek için hicaz bölgesine yolculuk yapmışlardır. Onlar için burası yolculukların son durağı olarak sayılmaktadır. Hicaz bölgesinde ise Mâlikî mezhebi iyice kök saldığundan bölgeye gelen talebeler onlardan etkilenmiştir. Berberîler'in Mâlikî mezhebini benimsemelerindeki diğer etken ise onların Bedevî hayat tarzını benimsemiş kimselerden oluşan bir topluluk olmasıdır. Hicaz bölgesi de özellikle Bedevîler'in çokça varlığını sürdürdüğü

⁵⁰⁶ Benras, *Kuzey Afrika İbadiliği ve İmamet Düşüncesi*.

bir yapıya sahiptir.⁵⁰⁷ Öyle anlaşıyor ki Berberîler kendilerine en yakın gördükleri bu mezhebi benimsemişlerdir.

Kayrevan'da İmam Mâlik'ten hadis rivayet eden çokça muhaddisler vardır. Bunların arasında İmam Mâlik'in *el-Muvatta* adlı eserini Kuzey Afrika'ya ilk defa Ali b. Ziyâd el-Absî et-Tûnusî (ö. 183/ 799) getirmiştir.⁵⁰⁸ Mâlikî mezhebi Mağrib'e özellikle Ali b. Ziyâd'ın çalışmaları sonucunda yayılmıştır.

İbâziyye ile Mâlikî mezhebi arasında birden çok konuda ittifak vardır. Özellikle fıkıh konularında, kitap ve sünneti birinci kaynak olarak kullanmalarında benzerlik vardır. Yalnız iki mezhep imamet ve imama başkaldırma konularında ihtilaf etmişlerdir.⁵⁰⁹

Mâlikî mezhebinin bölgeye hangi yollarla geldiğine dair kaynaklarda çeşitli bilgiler bulunmaktadır. Bu kapsamda baktığımızda hac faaliyetleri önemli bir kısmını oluşturmaktadır. Bölgedeki Müslümanların hac ibâdetini yerine getirmek üzere Mekke'ye gittiklerinde oralardaki Mâlikî âlimlerin sohbetine dâhil olmuş, onlardan etkilenererek Mâlikî mezhebini benimsemişlerdir. Bölgeye geri döndüklerinde ise bu mezhebi yayma girişiminde bulunmuşlardır. Rüstemiler'in ilk başlarından itibaren devletin iç güvenliğinin sağlanması ve en önemlisi de Tahert şehrinin stratejik bir konumda olmasından dolayı bölge ekonomik anlamda hızlı bir şekilde canlandığını daha önce ifade etmiş idik. Bu çerçevede bölgeye gelen Mâlikî tüccarların da mezhebin

⁵⁰⁷ Ali Vasfi Kurt, *Mağrib ve Endülüs'de Hadis İlmi'nin Gelişim Safhaları ve Muhyiddin İbnu'l-Arabi'nin Hadis Kültürü* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1997), 99.

⁵⁰⁸ Kurt, *Mağrib ve Endülüs'de Hadis İlmi'nin Gelişim Safhaları*, 110.

⁵⁰⁹ Yusuf, *el-'Alâkâtul-Hâriciyye lid-Devlet'i er-Rüstemiyye*, 98.

yayılmasında ciddi anlamda katkıları olmuştur. Yine kaynaklarda Mâlikî âlimlerin bölgeye uğradığı ve bazılarının orada ikamet ettiğinden bahsetmektedir. Bu gelişmelerden hareketle mezhebin bölgeye hac ibâdeti, ticaret yolu ve Mâlikî âlimlerin çalışmaları sonucunda yayıldığını söylemek mümkündür. Mezhep mensupları sayı bakımından da ciddi anlamda çoğalmıştır. Bunu destekler nitelikte İbn Sağîr şu ifadeleri kullanmıştır. “*Bölgede Kufeliler mahallesi, Basralılar mahallesi ve kayrevan mahallesi vb. mahalleler oluşmuştur*”.⁵¹⁰ Mâlikîler İbn Rüstem döneminden itibaren devletin sonuna kadar varlığını devam ettirmiştir.⁵¹¹

Mâlikî mezhebi Mağrip’lilerin çabaları sonucunda yaygınlık kazanmıştır. Öyle ki Mağrip’liler ilim öğrenmek için doğuya gittiklerinde oralarda Mâlikî imamlardan etkilenmiş, Kuzey Afrika’ya geldikleri vakit burada Mâlikî düşüncesini yayma çabası içerisinde olmuşlardır.⁵¹² Mağrip’liler Mâlikîler’in belirgin özelliklerinden olan cedelden uzak durmaları, Rey’e göre nassı tercih etmeleri, Kuran ve Hadis’e sınıksız sarılarak te’vil ile kıyastan uzak durmaları gibi genel kabullerinden etkilenmişlerdir.⁵¹³ Bölgede Mâlikî mezhebini yayma faaliyeti içerisinde bulunanlar arasında Leys b. S’ad (ö. h.165/m. 783), Abdurrahman b. kasım (ö. h. 191/m.806) ve Ali b. Ziyâd gibi isimler bulunuyordu. Ali b. Ziyâd ise bir basamak daha ileri giderek bölgede Mâlikî mektebi

⁵¹⁰ İbnu's-Sağîr, *Ahbâru'l-E'imme*, 36.

⁵¹¹ Lazgham, “et-Tesâmuhi'l-Mezhebî”, 62; Yûsuf, *el-'Alâkâtu'l-Hâriciyye lid-Devlet'i er-Rüstemiyye*, 98.

⁵¹² Sümeyye, *İshâmât'u-Ulemâi Tahert*, 48.

⁵¹³ Sümeyye, *İshâmât'u-Ulemâi Tahert*, 49.

tesis etmiş, orada halkın karşılaştıkları sorunlarına çözüm yolu aramıştır. Yine Esad b. Fırat kayrevan'da birçok öğrenciye mezhebi konu edinerek eğitim vermiştir.⁵¹⁴

Mâlikî âlimler, îbâzî âlimlere karşı mesafeli davranmamış, iki mezhep arasında yakınlık olması dolayısıyla zaman zaman keskin münazaralar yaşanmıştır. Buna rağmen Mâlikîler Tahert'te devletin sonuna kadar varlığını sürdürebilmiştir. Bölgedeki Mâlikî âlimleri arasında, Ahmed b. Yalûl, Ebî Zeyd Abdurrahman b. Muhammed b. Abdurrahman el-Kennânî ve Abdurrahman el-kastâlânî gibi isimler camilerde ilim halkaları oluşturarak ders okutmuş, insanlara imamlık yapmış, çocuklarına da öğretmenlik görevi üstlenmişlerdir.⁵¹⁵

Mâlikîler imam Mâlik'in görüşlerini benimsemeyenleri "Ehl-i Heva" olarak görmüşler, İmam Mâlik'in "Ehl-i Heva kafirdir" sözüne nispetle kullandıkları için Mâlikîler ile diğer mezhepler arasında sürekli sürtüşme yaşanmıştır. Onların bu görüşlerinin yansımaları da olmuştur. Ehl-i Heva'ya yan gözle bakmak ya da küçümsemek, onlara selam vermemek gibi yansımaları da olmuştur. Burada dikkatimizi çeken husus Mâlikîler, bölgedeki Sufrîler ile Mu'tezile'yi Ehl-i Hevadan görmüş, îbâzîler'i ise bundan müstesna tutmuşlardır.⁵¹⁶

Sonuç olarak Rüstemîler Devleti'nde, Mâlikîler ile îbâzîler arasında zaman zaman münazaralar yapılmıştır. Ancak iki mezhebin birbirine yakınlığından dolayı fazla

⁵¹⁴ Sümeyye, *İshâmât'u-Ulemâi Tahert*, 49.

⁵¹⁵ Yûsuf, *el-'Alâkâtul-Hâriciyye lid-Devlet'i er-Rüstemiyye*, 100.

⁵¹⁶ Yûsuf, *el-'Alâkâtul-Hâriciyye lid-Devlet'i er-Rüstemiyye*, 99-101.

tartışma yaşanmamıştır. Mâlikîler Rüstemi Devleti'ne karşı isyan da etmemiş huzur içinde yaşamışlardır.⁵¹⁷

2.3.2. Hanefî Mezhebi

Hanefiliğin Kuzey Afrika'ya girmesinde insanların Irak bölgesine yaptıkları yolculukların etkisi büyüktür. Berberîler, Küfe ve Irak gibi bölgelere zaman zaman ilim, hac ve ticaret maksadı ile çeşitli nedenlerden dolayı yolculuklar yapmışlardır. Bu yolculuklar sayesinde bölgede hâkim mezhep olan Hanefilikten etkilenmişlerdir. İmam Ebû Hanîfe'den rivayet eden Abdullah b. Ferrûh el-Fârisî (115-176/ 733-792), Kuzey Afrika'daki Hanefilerin ilk temsilcisi olarak bilinmektedir.⁵¹⁸

Kuzey Afrika'da Hanefilik, Irak ve Kufeliler'in mezhebi olarak bilinmektedir. Zira Berberîler, o bölgelere giderek öğrendikleri bilgileri bölgede anlatma çabasında olmuşlardır. Bu kapsamda bizzat Ebû Hanîfe'den ders almış olan Abdullah b. Ferrûh(ö. 176/792)'tan sonra bölgede Abdullah b. Ömer b. Gânim (ö.190/805) ve Esad b. el-Furât (142-213/759-828) gibi âlimler Irak'a yapmış oldukları yolculukları neticesinde Ebû Hanîfe'nin fikirlerinin yayılmasındaki en önemli isimlerden olan Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İbrâhîm (ö. 182/798) ve Ebû Abdillâh Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî (ö. 189/805) gibi âlimlerden aldıkları kitapları Kayrevan'a getirerek okutmuşlardır.⁵¹⁹ Bölgede Irak ve

⁵¹⁷ Lazgham, "et-Tesâmu'ul-Mezhebî", 68.

⁵¹⁸ Kurt, *Mağrib ve Endülü's'de Hadis İlmî'nin Gelişim Safhaları*, 101.

⁵¹⁹ Esad b. Furat, İmam Ebu Hanîfe'nin talebesi olan İmam Muhammed b. Hasan'dan eğitim almıştır. O, Kuzey Afrika'ya geldikten sonra orada bulunan Hanefilere ders vermiştir. Bu bağlamda diğer fırka mensupları ile girdiği münazaralar sonucunda pek çok kişinin Hanefiliği benimsemiş olduğu kaydedilmektedir. Geniş bilgi için bkz. Bekir Karadağ, "Hicrî Beşinci Asra Kadar Kuzey Afrika'da Hanefilik", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/35 (2019), 7-8

Kufeliler'in mezhebi olarak tanınan Hanefi mezhebi Kuzey Afrika'lılar arasından çokça muhaddis ve fakihler yetişmiştir.⁵²⁰ Tespit edebildiğimiz kadarıyla bölgedeki Hanefilerin ileri gelenleri şunlardır.

1. Abdullah b. Ferrûh el- Kayravânî (ö. 176/792)
2. Esed b. Furât (142-213/759-828)
3. Ebû Muhrez (ö. 214/829)
4. Süleyman b. İmran (183-270/799-883)
5. Ma'mer b. Mansûr (ö.237/851)
6. Heysem b. Süleyman b. Hamdun el-Kaysî (ö. 281/894)
7. Ebu'l-Abbâs Muhammed b. Abdûn (ö. 297/ 909)⁵²¹

Hanefiler İbn Rüstem döneminden itibaren Tahert şehrinde varlığını devam ettirmiştir. İbn Sağîr'in "Bölgede Kufelilerin evi ya da Kufelilerin mescidi" şeklindeki ifadelerine baktığımızda sayı bakımından da az olmadıkları anlaşılır. Baktığımızda bu dönemde Kufe şehri Hanefilerin merkezi olmuştur. Kaynaklar İbn Sağîr'in bu ifadelerinden çıkarımda bulunarak, Hanefilerin kendilerine özgü bir yaşam tarzının olduğu ve Rüstemîler Devleti'nde topluca bir araya gelerek namaz ve diğer ibâdetlerini yapmak üzere onlara özel mescitlerinin bulunduğunu aktarmaktadır. Bölgedeki Hanefiler arasında devletin sade bir vatandaşı olarak hayat sürenler olduğu gibi

⁵²⁰ Kurt, *Mağrib ve Endülüs'de Hadis İlmi'nin Gelişim Safhaları*, 102.

⁵²¹ Kurt, *Mağrib ve Endülüs'de Hadis İlmi'nin Gelişim Safhaları*, 102; Karadağ, "Kuzey Afrika'da Hanefilik", 9–17.

ticaretle uğraşan ve Ebû Mesûd ve Ebû Denûn gibi önemli âlimlerin de yetiştiği bilinmektedir.⁵²²

Hanefiler ile İbâzîler arasında münazaraların çok az olduğu düşünülmektedir. Çünkü hiçbir tarihçi onlar konusunda fazla bilgi aktarmamaktadır.⁵²³ Yalnız *halku'l-kur'ân* meselesi zaman zaman İbâzîler ile Hanefî âlimler arasında münazara konusu olmuştur. Konuyla ilgili olarak imam Ebû Hanife “*Bu konu hakkında konuşmayın, asla soru sormayın, dikkat edin ki muhakkak kur'ân Allah'ın kelamıdır*” ifadesini kullanmıştır. Öyle anlaşıyor ki Hanefiler bu konu hakkında tartışmaya girmekten kaçınmışlardır. İbâzîler'in konuyla ilgili düşüncelerine baktığımızda, Kur'ân'ın Allah tarafında peygambere indirildiği ve Kur'ân'da geçen “*Allah her şeyi yaratandır*”⁵²⁴ ifadesine binaen Kur'ân'ın mahluk olduğu kanaatindeler. Öyle anlaşıyor ki Kur'ân'ın mahluk olduğu konusunda İbâzîler, Vâsılîyye ile aynı düşünceyi paylaşmaktadır.⁵²⁵

Sonuç olarak Rüstemîler Devleti'nde bulunan Hanefiler, devletin şemsiyesi altında huzurlu bir şekilde varlığını sürdürmüşlerdir. İbâzîler ile sadece *halku'l-kur'ân* meselesi dışında farklı bir mesele için münazaraya girmemişlerdir. Hanefî âlimler ise bölgede Hanefiliğin yayılması için talebe yetiştirme gayreti içerisinde olmuşlardır. Öyle anlaşıyor ki bu çabaları uzun soluklu bir netice elde etmek için yetersiz kalmıştır. Hanefilik mezhebi bölgede h 4.yüzyılına kadar varlığını sürdürmüştür.⁵²⁶

⁵²² Lazgham, “et-Tesâmuhi'l-Mezhebî”, 62.

⁵²³ Lazgham, “et-Tesâmuhi'l-Mezhebî”, 69.

⁵²⁴ En'am 102.

⁵²⁵ Sümeyye, *İshâmât'u-Ulemâi Tahert*, 106.

⁵²⁶ Sümeyye, *İshâmât'u-Ulemâi Tahert*; Karadağ, “Kuzey Afrika'da Hanefilik”, 17.

SONUÇ

Müslümanların Afrika'yı fetih girişimleri düzenli olarak Hz. Ömer döneminde başlamış, Emevî halifesi Velîd b. Abdülmelik döneminde ise bölgenin tamamı fethedilmiştir. Daha sonra Ömer b. Abdülaziz'in halifelik dönemine gelince, Tâbiûn'un ileri gelenlerinden on kişiyi halkı İslam'a davet etmek ve dinin temel esaslarını öğretmeleri için bölgeye göndermiştir. Müslümanların özverili çalışmaları sonucunda Afrika yetmiş yılı aşkın bir sürede fethedilmiş, halk İslamiyet'i benimsemiş ve İslam hakimiyeti sağlanmıştır.

Hâricîler'in bölgeye intikal etme süreci ise Emevîler döneminde, başkent Bağdat'ta hâricîlere karşı sıkı takip ve baskılar iyice arttığından dolayı hâricîler faaliyetlerini daha rahat yürütebilmek ve engellerden kurtulmak için merkezden uzaklaşarak kuzey Afrika'ya taşınmış, burayı harekât noktası olarak seçmişlerdir. Hâricîliğin; imamet, sosyal eşitlik ile ilgili görüşleri ve Emevîlere karşı tavırları Berberîler'in arasında hızla yayılmasına neden olmuştur.

Abbasîler döneminde ise Abbasîler, devleti'n batı bölgesinde otoritesini kuramamış, Endülüs ve Mağrib, merkezî idareden kopmuş, Abbasîler de doğudaki isyanlarla baş edemediğinden batıya fazla müdahale etme fırsatı bulamamışlardır. Bunu fırsat bilen Abdurrahman b. Rüstem bölgeye gelerek insanları etrafına toplamayı başarmıştır. Onun çalışmaları sonucunda Rüstemîler Devleti hicri 160 yılında kuzey Afrika'da kurulmuştur. Devlet, adını kurucusu olan Fars asıllı Abdurrahman b. Rüstem'e nispetle "Rüstemîler" ismi ile anılmıştır. Devletin başkenti olan Tahert şehri, İbn Rüstem liderliğinde h. 150 yıllarında inşa edilmiştir. Rüstemi Devleti'nin 160 yılında resmi kurulması ile şehir kısa sürede göze görünür şekilde ilerleme kat etmiş, Tahert

şehri özellikle iktisadi ve kültürel anlamdaki gelişmelerle ön plana çıkmış, bunun neticesinde bölgedeki civar ülkelerden göç almıştır.

Bu kapsamda incelendiğinde Rüstemîler Devleti'ni oluşturan farklı Din ve Mezhep mensupları da bulunmaktadır. Devletin içinde Hâricîler'in kolu olan İbâzîler ve Sufriler başta olmak üzere Ehl-i Sünnet, Şia ve Mu'tezile gibi çeşitli mezhep mensupları bir arada yaşamışlardır. Devletin kurucuları ise Hâricîliğin bir kolu olan İbâzîliği benimseyen kimselerden oluşmaktadır. Böyle olunca Rüstemîler Devleti'nde, yargı ve hukuk sisteminin İslam hukukunun İbâzî fırkalarca uyarlanmış hali uygulanmıştır. Rüstemîler Devleti'nde Hâricîler'in birçok ilkelerini uygulamışlarsa da onların İmametle ilgili iddia ettikleri görüşlerini uygulamadıklarını görmek mümkündür. Onlar devlet başkanının serbest seçimle iş başına gelmesi gerektiği fikrini benimseyerek veraset yolu ile yönetimin başına gelme seçeneğini ortadan kaldırmışlardı. Rüstemi Devleti'nde ilk imam İbn Rüstem'in imam seçilmesinde bu ilkelerine uygun hareket etmiştir. Hatta İbn Rüstem'in takva, ilim sahibi ve herhangi bir kabileye mensubiyetinin bulunmaması onun imam seçilmesinde öne çıkan unsurlardan biri olmuştur. Yalnız İbn Rüstem dahi kendisinden sonraki yöneticinin seçileceği şura heyetinde oğlu Abdulvahhab'ın imam seçilebilme yetkisini elinden almamıştır. İmam Abdulvahhab'tan İtibaren Rüstemîler Devleti başkanını veraset yoluyla seçmişler, hatta bu konuda İmam Abdulvahhab hayatta iken oğlunun imamet makamını hak ettiğini dile getirmiştir. Veraset yoluyla imam seçilmesinin İbâzîler'in hatta Hâricîler'in bütün kollarının ittifakla reddettiği bir ilke olduğundan oradaki İbâzî âlimlerin tepki göstermesine maruz kaldığı bir gerçektir.

KAYNAKÇA

Kur'ân-ı Kerîm Meâli. çev. Halil Altuntaş – Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri

Başkanlığı Dini Yayınlar Genel Müdürlüğü Basılı Yayınlar Daire Başkanlığı, 2011.

Ağırakça, Ahmet. "Abdülvehhâb b. Abdurrahman". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Erişim 18 Aralık 2020.

<https://islamansiklopedisi.org.tr/abdulvehhab-b-abdurrahman>

Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Vehb. *Târîhu'l-Ya'kûbî*. thk. Abdu'l-Emîr Mehnâ. 2 Cilt. Beyrut: Şeriketü'l-A'lâ li'l-Metbûât, 1431/2010.

Ahmed b. Saîd b. Abdü'l-Vâhid eş-Şemmâhî. *Kitâbü's-Siyer*. thk. Ahmed b. Suud es-Siyâbî. 1 Cilt. Umman: Saltanatu Ummân vizaretü't-Turâsû'l-Kavmî ve's-Sekâfe, 2. Basım, 1992.

Ahmed Muhtar el-'İbâdî. *Dirâsâtu'n fî Târîh'l-Mağrib ve'l-Endelus*. İskenderiye: Müessesetü Şababu'l-Cami'a.

Akyüz, Niyazi – Çapcıoğlu, İhsan (ed.). *Ana Başlıklarıyla Din Sosyolojisi*. Ankara: Grafiker Yayınları, 6. Basım, 2018.

Apak, Adem. “Kuzey Afrika’da İlk İslâm Fetihleri”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/2 (2008), 159–173. dergipark.org.tr

Arı, Mehmet Salih. *Haricilerin Kurduğu Devlet; Rüstemiler*. Van: Bilge Adamlar, 2. Basım, 2009.

- AY, Abdulhadi. *Abbasi-Harici ilişkileri ve Kuzey Afrika'da Kurulan Harici Hanedanlıkları (Midrârîler, Rüstemîler)*. İsparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Bâciye, Sâlih. *el-İbâdîyyet'ü fi'l-Cerîd fi'l-'Usuri'l-İslâmiyyeti'l-Ûlâ*. Tunus: Dar Bûsalâme li't-Tabâ'ati ve'n-Neşri ve't-Tevzî', 1976.
- Bedevî, Abdurrahman. *et-Turâsü'l-Yunânî fi'l-Hadârâtî'l-İslamiyye Dirâsâtü'n li Kibâri'l-Musteşrikîn*. İskenderiye: Mektebetü-Nahdatü'l-Mısriyye, 1940.
- Benras, Mahmoud. *Kuzey Afrika İbadiliği ve İmamet Düşüncesi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- Celul, Hâdî. “İntişârü'l-Mezhebi'l-İbâzî bi'l-Mağribi'l-Evsat'i Münzü Muntasafi'l-Karni's-Sânî lil-Hicrat'i". *Mecelletü'd-Dirâsâtî't-Târîhîyye ve'l-İctimâiyye*.
- Dalkılıç, Mehmet. “Haricîlerin "İtidal" Arayışı ve Sufriyye". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12 (2005).
- Dalkılıç, Mehmet (ed.). *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi*. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 2007.
- Dede, Mehmet Fatih. *Kur'an'ın İbâzî Yorumu (İtfiyyiş'in Teysiru't-Tefsir'i Örneği)*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.
- Demircan, Adnan. *Hâricîlerin Siyâsî Faaliyetleri*. İstanbul: Beyan Yayınları, 3. Basım, 2021.
- Dönmez, M. İsmail. *İbâdî Mezhebinin Usul'ü Fıkıh Kaynakları*. Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.

- Ebû Rabî' Süleyman el-Bârûnî. *Muhtasaru Tarîhi'l-İbaziyye*. Tunus: Mektebekü'l-İstikâme, 1938.
- Ebû Abbâs Ahmed b. Said. *Mukaddimetü't-Tevhîd ve Şurûhuha*. çev. Ebû Hafs Ömer b. Cümei'. London: Dar Alhikma, 2016.
- Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî el-Bağdâdî. *el-Fark Beyne'l-Fırak*. thk. Muhammed muhyiddîn Abdulhamîd. Kahire: Mektebetü Dârü't-Türâs.
- Ebû Zehrâ, Muhammed. *Târîhü'l-Mezâhibi'l-İslâmiyye: fi's-Siyâset'i ve'l-'Akâidi ve Târîhü'l-Mezâhibi'l-Fıkhiyye*. Kahire: Dârü'l-Fikri'l-'Arabî, 2009.
- Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Saîd Ed-Dercinî. *Tabakâtu'l-Maşâyih bi'l-Mağrib*. thk. İbrahim Tallay. 1 Cilt. C. zair, 1974.
- Ebû'l-Fazl Muhammed b. Mûkerrem er-Rüveyfî. *Lisânü'l-'Arab*. 6 Cilt. Kahire: Dârü'l-Meârif, ts.
- el-Berrâdî, Ebû'l-Kâsım b. İbrahim. *el-Cevâhiru'l-Münteka*. nşr. Ahmed b. Suûd es-Sîbânî. London: Dârü'l-Hikme, 2014.
- el-Ekber, Nâşî. *Mesâilü'l-İmâme ve Muktetafât mine'l-Kitâbi'l-Evsat fi'l-Makâlât*. thk. Joseph van Ess. Beyrut: Alefbalib, 1971.
- el-Eş'arî, Ebû'l-Hasan. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*. çev. Ömer Aydın – Mehmet Dalkılıç. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019.
- el-Harirî, Muhammed Musa. *ed-Devletü'r-Rüstemiyyetü bi'l-Magribi'l-İslâmî: Hadârâtühâ ve 'Alâkâtühâ el-Hariciyyetu bi'l-Magrib ve'l-Endelüs (H. 160/296)*. Dârü'l-Kalem li'n-Neşri ve't-Tevzî', 3. Basım, 1979.

- el-İbâdî, İbn Sellâm. *Kitâbü'n fihî Bed'ü'l-İslâm: Bir Hâricî/İbâdî Kroniği*. çev. Mehmet Nurullah Aydın – Selim Yılmaz. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019.
- el-Kelhatî, Ebi Abdullah Muhammed b. Said el-Ezdî. *el-Keşf ve'l-Beyân*. thk. İsmail Kaşif. 2 Cilt. Umman: Vizâratü't-Türâsî'l-Kavmî ve's-Sekâfe, 1400/1980.
- en-Nâmî, Amr Halîfe. *Dirâsât 'Ani'l-İbâziyye*. Tunus: Darül-Garb'l-İslâmî, 2012.
- en-Nâmî, Amr Halîfe. *İbâzilik Araştırmaları*. çev. Orhan Ateş. Ankara: Astana Yayınları, 2021.
- Ertürk, Yahya. *Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme ve Kuzey Afrika İbâziliğinde Hameletü'l-İlm'in Etkisi*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- eş-Şehristânî, Ebü'l-Feth Tâcüddîn Muhammed b. Abdülkerîm. *el-Milel ve'n-Nihal*. thk. Kısra Salih Ya'la. Lübnan: Müessesetü'r Risâletü Naşirûn, 2019.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. “Hâricîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. *İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1983.
- Hâmit, Kehiyne – Hamadâvî, Su'âd. *el-Hayâtu'l-İlmiyye fi'd-Devleti'r-Rüstemiyye H.160- H. 296*. Cezayir: Cami'atu Akli Mohand olhaj Al-buwaira, Kulliyetu 'Ulûmi'l-İnsâniyye ve'l-İctimâ'iyye, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Harekât, İbrahim. “Mağrib”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/magrib>

Hizmetli, Sabri. "Abdurrahman b. Rüstem". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*.

<https://islamansiklopedisi.org.tr/abdurrahman-b-rustem>

Hizmetli, Sabri. "İbâdilikte Azzabe". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29 (1987).

İbnu's-Sağîr el-Mâlikî. *Ahbârü'l-E'immeti'r-Rüstemiyyîn*. thk. Muhammed Nasır, İbrahim Bahhaz. Cezayir: Darü'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1985.

Karadağ, Bekir. "Hicrî Beşinci Asra Kadar Kuzey Afrika'da Hanefîlik". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/35 (2019).

Kars, Halit. *Hâricî Fırkalardan Sufriyye'nin Doğuşu ve Gelişmesi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012.

Keskin, Esra. *Kuruluşundan Emevîler Devleti'nin Yıkılışına Kadar Kayrevan*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.

Kıral, Bilge. "Nitel Bir Veri Analizi Yöntemi Olarak Doküman Analizi". *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 15 (2020), 170–189.
<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1156348>

Kıyıcı, Burhaneddin. "Harici Anlayışta Birlikte Yaşama ve İbadi Âlim es-Siyabi'nin Bakışı". *Genç Mütefekkirler Dergisi* 3/2 (2022).

Kîmî, Asya – Ruveyce, Emire. *el-Harâkâtü'l-Manâviati li'd-Devlet'ir-Rüstemiyye (m.908-m.776/ h.296-160)*. Cezayir: Cami'atü's-Şehîd Humma li-Hadri'l-Vâdî, el-Ulûmu'l-İnsâniyye, Yüksek Lisans Tezi, 2020.

Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Mealî. çev. Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır. Ankara: Sefa Yayıncılık.

Kurt, Ali Vasfi. *Mağrib ve Endülüs'de Hadis İlminin Gelişim Safhaları ve Muhyiddin İbnu'l-Arabi'nin Hadis Kültürü*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1997.

Kürdî, Mahmud Hasan. *el-Hayâtü'l-İlmiyye fî Cebel'i Nefûse: ve Te'sîratuha 'ala Bilâdi's-Sudân el-Garbî Mine'l-Karnı h.2-8 m.8-14*. Libya: Dârü'l-Kütübi'l-Vataniyye, 2008.

Landau, Jacob M. "Küttâb" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*.

Lazgham, Fawzia. "et-Tesâmuhü'l-Mezhebî fi'd-Devleti'r-Rüstemiyye". *Mecelletü'l-Haldûniyye fî Ulûm-i'l-İnsâniyye ve'l- Ulûm-i el-İctimâ'iyye* 1112-5896 (2009).

Lewinstein, Keith. "Bir Mezhep Yaratmak ya da Yaratmamak: Gulat Araştırmacıları ve Sufriyye". çev. Mehmet Dalkılıç. *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13 (2006), 145-172.

Muhammed b. Salîh el-kâşgarî el-Artucî. *kâmûs 'Arabî-Uygurî*. 1 Cilt. Urumçi: Xinjiang Halk Neşriyatı, ts.

Önemli, Kadir. *Erken Dönem İbâzî Kaynaklarda İbâziyye'nin Dinî ve Siyasî Görüşleri*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.

Özdemir, Mehmet. "Hanzale b. Safvân el-Kelbî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Erişim 17 Aralık 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hanzale-b-safvan-el-kebi?ysclid=lbbru59lu4m119722691>

Özkuyumcu, Nadir. "Rüstemîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Erişim 19 Nisan 2022.

Özkuyumcu, Nadir. "Tâhert". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. <https://islamansiklopedisi.org.tr/tahert>

Özkuyumcu, Nadir. "Ukbe b. Nâfi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Erişim 17 Aralık 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ukbe-b-nafi?ysclid=lbrubfoknt225982437>

Özmen, Zeynep Nur. 9.-11. Yüzyıllar Arasında Endülüs Emevileri ve Fatımi Devleti İlişkileri. Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Öz, Mustafa. "Ebü'l-Hattâb el-Me'âfirî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ebul-hattab-el-meafiri>

Öz, Mustafa. "Halka". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Erişim 26 Mart 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/halka--ibaziler>

Rüstüm, Sa'd. *el-Fırak ve'l-Mezâhibü'l-İslâmiyye Münzü'l-Bidâyat: en-Neş'e et-Tarih el-Akide et-Tevezzuü'l-Coğrafi*. Dimaşk: el-Evâil li'n-Neşri ve't-Tevzî', 2005.

Saîdûnî, Nâsırüddin. "Cezayir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. <https://islamansiklopedisi.org.tr/cezayir>

Söylemez, Mehmet Mahfuz. "İlk Harici Devlet: Rüstemîler (160-297/777-909)". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/4 (1998).

Söylemez, Mehmet Mahfuz. "Afrika'da Kurulan İlk İslam Kentlerinden: Tahert". *İslami İlimler Dergisi* 1/10 (2015), 7-33.

Söylemez, Mehmet Mahfuz. *Mahfuzat 2: İslam Coğrafyasında Seyahat Notları 2- İbadi Bölgeler*. İstanbul: Mana Yayınları, 2016.

Sümeyye, Karvâş. *İshâmât'u-Ulemâi Tahert fi'l-Hareketi'l-İlmiyyeti bi- Bilâd'il-Mağrib'i-İslâmî m. 909-777/ h. 296-160*. Cezayir: Câmiatü'l-Cîlâlî el-Yabis Seyyidî Balabbâs, Kısmu'l-Ulûmu'l-İnsâniyye, Doktora Tezi, 2018.

Yakup, Lamya Enver Kamil Ahmed. *el-İbâdiyyetu fi'l-Magribi'l-'Arabî Dirâsetü Târîhiyyetü fi İntişârihâ ve Devrihâ el-İlmî: Mine'l-Karni's-Sânî ila Avâhiri'l-Karnir-Râbi' el-Hicriyyîn es-Sâmin ila'l-'Aşir el-Mîlâdî*. Kahire: Mektebetü's-Sekâfe Dînîyye, 2016.

Yıldız, Hakkı Dursun. "Berberîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. <https://islamansiklopedisi.org.tr/berberiler>

Yusuf, Cevdet Abdulkarim. *el-'Alâkâtü'l-Hâriciyyetü l'id-Devlet'ir-Rüstemiyye*. Cezayir: el-Müessesetü'l-Vataniyyetü li'l-Küttâb, 1984.

Zekvân, Salim b. *es-Sîre: Bir Hâricî/İbâdî Klasığı*. çev. Harun Yıldız. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.

DİZİN

- Emevîler ,v, 11, 14, 15, 22, 65, 66, 74,
108, 115, 132, 142
- Endülüs ,v, 16, 22, 28, 32, 43, 44, 45, 60,
61, 126, 129, 130, 133, 139, 142, 143
- fetih ,i, v, vii, 9, 10, 11, 12, 13, 72, 78, 132
- Halefiyye Hareketi ,viii, 39
- Haneî Mezhebi ,ix, 129
- Hâricîler ,i, ii, v, vi, 2, 4, 8, 15, 16, 43, 54,
69, 70, 71, 72, 73, 74, 76, 78, 100, 110,
132, 133, 135, 141
- Hevvâre Hareketi ,viii, 36
- Hulefâ-yi Raşidîn ,v
- Hz. Ömer ,v, 5, 10, 33, 72, 104, 132
- İbâzî ,i, vi, ix, 14, 17, 18, 25, 27, 33, 37,
38, 47, 67, 75, 80, 81, 84, 86, 87, 88, 89,
91, 92, 94, 95, 96, 99, 100, 101, 104,
105, 107, 108, 110, 112, 113, 121, 122,
124, 132, 133, 135, 136, 139, 143
- İbâzîler ,i, vi, vii
- Abbasîler ,v, 22, 32, 39, 133
- Abdolvahhab b. Abdurrahman ,viii, 33,
34, 35, 39, 43, 84, 85
- Abdurrahman b. Rüstem ,i, viii, 5, 8, 18,
20, 21, 22, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 32,
33, 34, 50, 63, 80, 84, 85, 100, 105, 112,
114, 133, 134, 141
- Afrika ,ii, v, vii, ix, 5, 10, 11, 12, 13, 16,
17, 18, 28, 39, 43, 60, 69, 70, 77, 78, 79,
82, 93, 111, 112, 116, 118, 125, 129,
130, 132, 133, 137, 144
- Berberî ,i, 13, 15, 48, 79, 93, 117, 122,
132, 137
- Cami ,ix, 15, 23, 28, 62, 63, 76, 138, 141,
142
- Ebu Said el-Eflah ,viii, 43
- Ebubekir b. el-Eflah ,viii, 45
- Ebü Hâtîm ,viii, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 114
- Ebü Yakzân Muhammed b. el-Eflah ,viii,
48

- 114 ,129 ,126 ,125 ,124 ,122 ,117 ,116 ,
142 ,141 ,139 ,138 ,137 ,132 ,131 ,130
- Küttâb ,ix, 25, 64, 65, 143, 145
- Kütüphane ,ix, 66
- Mağrib ,v, vi, 7, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16,
18, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 28, 32, 33, 49,
51, 58, 61, 78, 79, 80, 84, 113, 114, 117,
118, 126, 127, 129, 130, 132, 133, 137,
138, 140, 141, 142, 144
- Mâlikî Mezhebi ,ix, 126
- Medrese ,ix, 66
- mezhep ,ii, 2, 4, 8, 9, 37, 42, 53, 61, 63,
69, 78, 93, 100, 102, 103, 120, 127, 128,
129, 133
- Müslümanlar ,ii, v, 11, 12, 13, 19, 38, 78,
107
- müzakere ,i, vi, 23, 26, 33, 34
- Orta Asya ,v
- Rüstemiler ,ii, 4, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15,
16, 17, 18, 20, 21, 22, 23, 25, 26, 30, 31,
32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 41, 42, 44,
- İbâzîler ,i, vi, 2, 4, 8, 10, 15, 17, 18, 19,
20, 21, 22, 23, 24, 25, 28, 29, 30, 32, 33,
34, 40, 41, 43, 46, 48, 49, 53, 54, 55, 56,
57, 58, 60, 61, 62, 73, 74, 75, 76, 77, 78,
79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 91, 92,
93, 96, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104 ,
,113 ,112 ,110 ,109 ,108 ,107 ,106 ,105
,124 ,123 ,122 ,121 ,118 ,117 ,116 ,114
137 ,136 ,133 ,131 ,129 ,125
- ilmî tartışma ,i, 86
- imam ,i, iii, 19, 24, 25, 26, 33, 34, 35, 37,
38, 40, 41, 42, 43, 46, 47, 51, 52, 56, 57,
60, 70, 73, 81, 84, 85, 87, 88, 89, 90, 94,
95, 101, 105, 106, 107, 109, 117, 120,
121, 123, 124, 128, 131, 134, 135, 136
- İslam mezhepleri ,i, 2, 3
- İslamiyet ,i, vi, 14, 59, 60, 72, 78, 132
- Kuzey Afrika ,i, ii, v, vii, 2, 4, 5, 7, 10, 11,
12, 13, 15, 16, 18, 20, 21, 25, 26, 27, 30,
42, 45, 49, 57, 58, 59, 60, 69, 70, 74, 75,
76, 77, 78, 80, 81, 82, 83, 86, 87, 88, 90,
91, 92, 93, 94, 96, 98, 100, 101, 102,
104, 105, 106, 107, 108, 110, 111, 113,

sosyal eşitlik¹³³ ,15 ,

Sufriler ,i, vi, 8, 61, 110, 114, 133

Şia ,ii, vi, 8, 61, 83, 133

Tahert ,i, iii, v, vi, 5, 8, 9, 10, 11, 12, 15,

21, 22, 23, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 33, 34,

35, 36, 37, 38, 43, 44, 46, 47, 49, 50, 51,

52, 53, 54, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63,

64, 65, 66, 67, 78, 79, 81, 82, 87, 88, 90,

94, 95, 96, 101, 102, 103, 112, 113 ,115 ,

,127 ,123 ,122 ,121 ,120 ,118 ,117 ,116

144 ,136 ,135 ,134 ,133 ,131 ,130 ,128

Vâsılî ,ii, vi, vii, ix, 9, 61, 118, 119, 120,

121, 122, 131, 135, 137

Yakzân b. Muhammed ,viii, 56, 57

45, 46, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56,

57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 66, 67, 70,

71, 73, 74, 78, 88, 90, 94, 95, 100, 101 ,

138 ,121 ,119 ,118 ,117 ,114

Rüstemîler ,i, vi, vii, ix, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8,

9, 21, 25, 27, 34, 36, 37, 38, 39, 41, 42,

44, 45, 46, 54, 57, 58, 59, 61, 62, 63, 64,

65, 66, 67, 69, 77, 78, 81, 82, 83, 85, 88,

89, 91, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101,

102, 103, 104, 105, 107, 108, 112, 113,

114 ,127 ,126 ,124 ,121 ,119 ,118 ,117,

,137 ,136 ,135 ,134 ,133 ,131 ,130 ,129

144 ,143 ,139

Rüstemîler Devleti ,i, vi, 2, 3, 7, 9, 54, 57,

59, 64, 81, 100, 102, 105, 107, 108, 113,

133